

8

ЧАСТИНА 2

Бойко В. М., Дітчук І. Л., Заставецька Л. Б.

ГЕОГРАФІЯ

В. М. Бойко, І. Л. Дітчук, Л. Б. Заставецька

ГЕОГРАФІЯ

Підручник для осіб з особливими освітніми потребами
(Н 54.1 — Н 54.2)
8 класу
(у 2-х частинах)

ЧАСТИНА 2

видавництво
ПЕРУН
2021

УДК 91*кл8(075.3.056.262)

Б77

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 №243)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО.

Бойко В. М. та ін.

Б77 Географія : Підруч. для осіб з особл. освіт. потреб. (Н 54.1 — Н 54.2) 8 кл. (у 2-х част.) част. 2 / В. М. Бойко, І. Л. Дітчук, Л. Б. Заставецька. 2-ге видання перероб. — Ірпінь: Перун, 2021. — 228 с. : іл.

ISBN 978-617-7709-65-6

УДК 91*кл8(075.3.056.262)

Підручник містить обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. У ньому наведені програмові практичні роботи та географічні дослідження. Карти, схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти навчальний матеріал. Призначено для учнів 8 класу закладів для осіб з особливими освітніми потребами.

ISBN 978-617-7709-65-6

© В. М. Бойко, І. Л. Дітчук, Л. Б. Заставецька, 2021
© Ілюстрація на обкладинці О. І. Шупляк 2021
© ТОВ «Видавництво Перун» 2021

ЗМІСТ

Тема 3. Води суходолу і водні ресурси	5
§ 29. Основні річкові басейни	5
§ 30. Озера, штучні водойми	12
§ 31. Болота і підземні води	20
Тема 4. Ґрунти та ґрунтові ресурси.	27
§ 32. Ґрунти України	27
§ 33. Ґрунтові ресурси України та їх охорона	33
Тема 5. Рослинність.	37
§ 34. Рослинний покрив	37
Тема 6. Тваринний світ України.	46
§ 35. Тваринний світ	46
Тема 7. Ландшафти України	54
§ 36. Ландшафт як цілісна просторова система.	54
§ 37. Фізико-географічне районування	61
§ 38. Зони мішаних та широколистих лісів.	66
§ 39. Лісостеп	74
§ 40. Степ	79
УКРАЇНСЬКІ КАРПАТИ	88
§ 41. Гірська споруда Українських Карпат	89
§ 42. Передкарпаття та Закарпаття	95
§ 43. Кримські гори та Південний берег Криму.	102
§ 44. Чорне море	108
§ 45. Азовське море.	114
§ 46. Природокористування та геоекологічна ситуація в Україні	120
Тема 8. Природокористування	120
§ 47. Заходи щодо раціонального природокористування . . .	128
§ 48. Природно-заповідний фонд України	135
Розділ IV. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ	145
§ 49. Зміна кількості населення	146

Тема 1. Демографічні процеси й статеві-віковий склад населення світу та України	146
§ 50. Статеві-віковий склад населення. Демографічна ситуація	154
§ 51. Механічний рух населення.	163
§ 52. Розміщення населення на Земній кулі та в Україні	172
Тема 2. Розселення	172
§ 53. Класифікація міст. Урбанізація	178
§ 54. Вплив урбанізації на розселення населення.	186
Тема 3. Етнічний склад населення	195
§ 55. Етноси і нації	195
§ 56. Етнічний склад населення України.	202
Тема 4. Релігійний склад населення.	209
§ 57. Релігійний склад населення світу та України	209
Тема 5. Зайнятість населення в світі й Україні.	217
§ 58. Зайнятість населення	217
Розділ V. ПРИРОДА ТА НАСЕЛЕННЯ СВОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕГІОНУ	225
ПЛАН ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕГІОНУ	225
ДОДАТКИ	

§ 29. ОСНОВНІ РІЧКОВІ БАСЕЙНИ

- ◆ Пригадайте, що називають річковою системою та річковим басейном.
- ◆ Які ви знаєте річки, що течуть територією України?

Переважна більшість річок України (94 %) належить до басейнів Чорного й Азовського морів. Тільки річки західної частини країни належать до басейну Балтійського моря (мал. 105). Окремі невеликі річки на півдні країни не мають

Робота з картою

1. Басейн якої річки займає найбільшу площу в Україні?
2. Куди впадають більшість великих річок України?
3. Які річки можна назвати прикордонними? На межі з якими країнами вони протікають?
4. Назвіть найбільші праві та ліві притоки Дніпра.
5. Скільки обласних центрів розташовано на річці Південний Буг?

Мал. 105. Поверхневі води України

Подорож у слово

Стародавні греки називали Дніпро **Борисфен** (*широке місце*), римляни – **Данапріс**, а слов'яни – **Славу́та**. Назву **Дніпро** пов'язують з латинською *Данапріс*, східнослов'янською *Данапр*, українською *Дніпер*, російською *Днепр*, білоруською *Дняпр*. Щодо її походження є кілька версій: від фракійського **Дана** – *вода* та **іпр** – *той, що розливається, глибока вода*. Назви **Славу́та**, **Славу́тич**, ймовірно, утворилися від праслов'янських слів: **слоу** – *текти*, або **слава** – *чиста, прозора*, або **слуті** – *славитися*.

стоку в Світовий океан. Такий розподіл річкового стоку зумовлений загальною будовою поверхні України.

РІЧКИ БАСЕЙНУ ЧОРНОГО МОРЯ. У всі часи в усьому світі річки відігравали важливу роль у житті й діяльності людини. Подекуди вони так увійшли в побут, господарську діяльність і культуру народів, що стали їхніми національними символами. Так, неможливо уявити Україну без Дніпра – Славутича. Він для нас не лише потужна водна артерія, мальовнича окраса, а й відображення душі нашого народу, його історії. На берегах Дніпра сформувалося ядро

Мал. 106. Космічний знімок річкової системи Дніпра

Української держави – місто Київ, народилася перша українська демократія – запорозьке козацтво, з його кручі споглядає рідні простори національний геній Тарас Шевченко.

Дніпро пливе серединою України з півночі на південь. Він збирає води майже з половини площі країни, отримуючи їх з північних, західних і східних територій (мал. 106). Дніпро бере початок з невеликого болота на Валдайській височині в Росії на

висоті 220 м над рівнем моря. Далі тече територією Білорусі і в Україну входить як велика рівнинна річка з широкою долиною. Він має звивисте русло з обмілинами, рукавами й острівцями. Глибина Дніпра становить 3–12 м, ширина – 700–1500 м. У його заплавах багато озер-стариць, заболочених ділянок. Правий берег річки високий і гористий, а лівий – низький і рівнинний. Там, де Дніпро перетинає Український щит (між містами Дніпро і Запоріжжя), колись були пороги, що повністю перегороджували річку. Тепер їх усі затоплено водами *Дніпровського водосховища*. Низка водосховищ, споруджених на Дніпрі, не тільки затопила пороги, а й дуже змінила його береги, спрямила річище. На Дніпрі багато островів (*Труханів* у межах м. Києва (мал. 107), *Хортиця* у межах м. Запоріжжя). Кількома гирлами Дніпро впадає у *Дніпровський лиман*, а з нього одним широким – у Чорне море.

Річкову систему Дніпра утворюють понад 1 150 малих, середніх і великих приток. Найбільша права притока – *Прип'ять* зі своїми притоками – *Стир* і *Горинь*. Найбільша ліва притока Дніпра – *Десна* з найдовшою притокою *Сеймом*. Вони приносять майже половину річного річкового стоку Дніпра. Живлення головної річки та її приток змішане. Навесні танення снігу зумовлює повінь, влітку і взимку спостерігається межень, восени інколи трапляються паводки. Льодостав триває з грудня до березня. Дніпро має великий річний стік (53,5 км³), тому є важливим джерелом водопостачання для населення і різних галузей господарства. Дніпровські води «напоюють» сотні міст і сіл, що розташовані на його берегах, а також кана-

Мал. 107. Дніпро в межах м. Києва

Рекорди України

Найдовша річка, що повністю протікає в Україні, – Південний Буг завдовжки 806 км.

лами спрямовуються для промислових потреб Кривбасу і Донбасу, зрошення сухих степів Причорномор'я. Дніпро – важлива транспортна магістраль. Річка судноплавна на всій довжині. Важливе значення Дніпра і як джерела енергоресурсів. Його води обертають турбіни кількох гідроелектростанцій, що виробляють найдешевшу електроенергію. Щорічно зростає забруднення дніпрових вод. Особливо небезпечним є забруднення радіонуклідами, що потрапили в донні відклади внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. Через те Дніпро потребує належного захисту.

Другою за довжиною і площею басейну річкою в Україні є **Південний Буг** (мал. 108). Це єдина з найбільших річок, яка повністю збирає свої води з території України. Найбільшими її притоками є *Синюха* та *Інгул*. Басейн річки здебільшого розташований у межах Українського

Мал. 108. Південний Буг

щита, тому вона та її притоки порожисті. На окремих ділянках трапляються каньйони з гранітними берегами. Південний Буг впадає в лиман, що є відгалуженням Дніпровського лиману. Судноплавною річка є лише в нижній течії. На ній побудовано кілька малих гідроелектростанцій.

Подорож у слово

Південний Буг уперше згадує Геродот у V ст. до н. е. як **Гіпаніс** – Кінська (на берегах водилися табуни диких коней). Турки називали річку **Аксі** – Біла вода. У місцевій вимові назва звучить **Бог**, рідше **Біг**, що, ймовірно, праслов'янською мовою означає *потік, ручай*.

Подорож у слово

Дністер вперше згадує Геродот під назвою **Тіріс**, пізніше скіфи називали його **Тірас**, молдовани і румуни – **Ністру**, українці – **Дністр**. Ймовірно, ці назви означають *швидка вода*.

Дністер має довжину 1 362 км, в межах України – 705 км. Його витік розташований на схилах Карпат. У верхів'ях – це типово гірська річка, а в середній течії він перетворюється на рівнинну річку з широкою долиною. Між Подільською і Передкарпатською височинами долина Дністра звужується і набуває каньйоноподібної форми (див. мал. 103 на с. 9). Його річище надзвичайно звивисте. Впадає Дністер у широкий *Дністровський лиман*, який вузьким гирлом з'єднаний з Чорним морем. Найбільші його притоки – *Стрий, Лімниця, Серет, Збруч, Смотрич*. Усі вони мають змішаний тип живлення. Повінь настає навесні, влітку і восени бувають паводки. Води Дністра використовують для водопостачання населених пунктів та підприємств, зрошення полів. На річці збудовано ГЕС. У середній і нижній течії Дністер судноплавний, проте нині річка майже не використовується як транспортний шлях.

На межі України з Румунією своєю нижньою течією (завдовжки 175 км) протікає друга за довжиною річка Європи – **Дунай** (загальна його протяжність – 2 960 км). Він є однією з найбільш повноводних річок Європи. Впадає у море кількома гирлами. Одне з них – *Кілійське* – протікає по кордону України і Румунії. Ним проходить найбільший стік. Кілійська частина дельти активно висувається в Чорне море. Дельта порізана численними протоками, вкрита озе-

Подорож у слово

Нижню частину **Дунаю** стародавні греки називали **Істр**, верхню – **Данувій**, угорці – **Дуна**, румуни – **Дунапреа**, болгари – **Дунав** – *велика текуча вода*.

Україна дивовижна

Загальноєвропейська річка

Дунай протікає через Німеччину, Австрію, Словаччину, Угорщину, Сербію, Хорватію, Болгарію, Румунію, Молдову, Україну. Каналом він сполучений з Рейном, який судноплавний на території Німеччини, Швейцарії, Франції та Нідерландів. Цією водною транспортною мережею з України можна дістатися до найбільшого порту Європи – Роттердама у гирлі Рейну.

рами, поросла очеретом. Це дунайські плавні – унікальне місце зимівлі й відпочинку під час перельотів багатьох птахів. Дунай має змішаний тип живлення, в якому переважають дощові води. Річка замерзає тільки в дуже холодні зими. Найбільшими притоками Дунаю, що беруть початок в Україні, є *Тиса* і *Прут* з *Черемошем*. Вони починаються в Карпатах, де мають стрімку течію, безліч порогів і водоспадів. Їх води несуть багато мулу та каміння, що згодом відкладаються на рівнинах. Дунай – важлива транспортна магістраль Європи.

Річка Сіверський Донець

Річка Кальміус

РІЧКИ БАСЕЙНУ АЗОВСЬКОГО МОРЯ. Найбільша річка на сході України – **Сіверський Донець**, який є притокою Дону. Верхів'я і пониззя річки розташовані в Росії, його довжина в межах України – понад 670 км. Тече у звивистому річищі, має досить широку долину. Перетинаючи Донецький кряж, долина звужується, трапляються скелясті схили. Найвищий рівень води в річці буває навесні, а влітку вона сильно міліє. Найбільші притоки – *Оскіл*, *Айдар*, *Лугань*. На річці багато міст і промислових підприємств, які забруднюють її стічними і шахтними водами. До середніх за довжиною річок басейну Азовського моря належать **Кальміус**, **Берда**, **Молочна**, **Салгир**. Вони протікають у

посушливих районах і тому маловодні, а Салгир у нижній течії пересихає.

РІЧКИ БАСЕЙНУ БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ ТА ВНУТРІШНЬОГО СТОКУ. До Балтійського моря несуть свої води **Західний Буг** і **Сян**, які є притоками *Вісли*. Західний Буг і його притоки починаються і течуть на рівнинній території, тоді як карпатське верхів'я Сяну є гірським.

До басейну внутрішнього стоку належать деякі річки в Одеській області. Зокрема **Великий**, **Середній** і **Малий Куяльники**. Вони впадають у Хаджибейський і Куяльницький лимани, які втратили зв'язок з Чорним морем. Річки влітку пересихають.

Річки в Україні є основними джерелами води для населення і господарства, гідроенергії, а також транспортними шляхами. Їхні береги – прекрасні місця відпочинку.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Більшість річок України належать до басейнів Чорного й Азовського морів, значно менше – до басейну Балтійського моря і внутрішнього стоку.
- Найбільшою за довжиною і площею басейну річкою України є Дніпро.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про річкову систему Дніпра. Яким містам Дніпро дав назви?
2. Як особливості рельєфу позначилися на характері течії і будові річкової долини Дністра?
3. Які річки України належать до басейну Азовського моря? Назвіть особливості їх живлення та гідрологічного режиму.
4. Яке значення мають річки в житті та господарській діяльності людини?
5. Які річки протікають у вашій місцевості? Охарактеризуйте їх.
- 6*. Люди завжди шанували річки. Вони оспівані й змальовані в різних художніх творах. Використовуючи літературні та інші

джерела, доберіть поетичні рядки, уривки прози та репродукції картин, що присвячені річкам.

ПРАКТИЧНА РОБОТА 7. Початок. Продовження на с. 150

Позначення на контурній карті назв найбільших річок, озер, водосховищ, каналів України

1. Підпишіть на контурній карті назви найбільших річок України – *Дніпро, Дунай, Південний Буг, Дністер, Сіверський Донець*.

§ 30. ОЗЕРА, ШТУЧНІ ВОДОЙМИ

- ♦ Пригадайте, які бувають за походженням озерні улоговини.
- ♦ Що відносять до штучних водойм?

ТИПИ ОЗЕР. Озера називають блакитними перлинами, синіми очима Землі. В Україні їх близько 20 тис., однак більшість з них є невеликими озерцями в долинах річок. Тільки 40 водойм мають площу понад 10 км², та й ті неглибокі. Розташовані озера по території України нерівномірно. Найбільші з них розміщені в пониззі Дунаю, на узбережжях Чорного й Азовського морів, Поліссі та в Карпатах. Вкрай мало їх у лісостеповій і степовій смугах. Здебільшого озера прісні, солоними є лише кілька десятків озер на півдні України. Озера України мають різноманітні за походженням улоговини і різняться **водним режимом** – зміною рівнів та об'ємів води в них.

Карстові озера утворились унаслідок розчинення гірських порід водою. Таке походження мають *Шацькі озера*, що у Волинській області. Всього до них належать близько тридцяти озер, з яких найбільшим є *Світязь* (мал. 109). Його називають геологічним дивом: розташовуючись серед крейдових порід, які здатні розчинятися, озеро залишається повноводним. Це відбувається завдяки живленню не тільки

Рекорди України

Найглибшим в Україні є озеро Світязь, середня глибина якого становить 7 м, а максимальна – 58,4 м. Вода в ньому така чиста і прозора, що й на глибині 8 м видно дно.

Подорож у слово

Назва озера **Світязь**, за однією з версій, у перекладі з литовської означає *світле*, *біле*, за іншою, походить від праслов'янського слова *вити*, тобто назва пов'язана з конфігурацією озера – *звивисте*, *криве*.

атмосферними, а й напірними підземними водами. Вода в озері надзвичайно м'яка і прозора. Світязь сполучений каналом з озерами *Пулемецьким* та *Лукою*. Загалом Шацькі озера стічні, розташовані в басейні Західного Бугу. Невеликі карстові озера є на Поліссі й Поділлі, у Карпатах і Кримських горах. Рівень води в карстових озерах коливається за сезонами: найвищий він навесні, найнижчий – наприкінці літа або на початку осені.

Мал. 109. Карстове озеро Світязь

Льодовикові озера утворились у невеликих заокруглених зниженнях, вироблених льодовиками на схилах хребтів. Вони трапляються на масивах Свидовець і Чорногора в Українських Карпатах. Це озера *Бребенескул*, *Марічейка*, *Несамовите* (див. мал. 70 на с. 100). **Загатні озера** виникають внаслідок обвалу або зсуву гірських порід і перегородження ними русел гірських річок. Саме так

Рекорди України

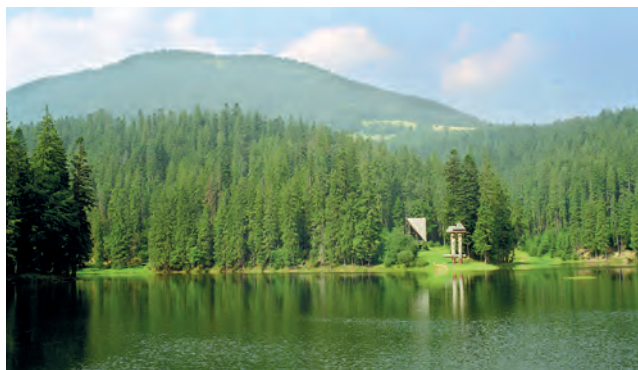

Найбільш високогірним озером в Україні є Бребенескул, що лежить на абсолютній висоті 1 801 м біля однойменної вершини Українських Карпат.

Подорож у слово

Назва **Синевир** походить від слів **синій** і **вир** – пучина, глибока яма. Кришталево чиста вода в озері має блакитний відтінок, за що в народі його називають «Морське око».

Мал. 110. Загатне озеро Синевир

у верхів'ях карпатської річки Тересля утворилося озеро **Синевир**. Зусібіч воно оточене горами, порослими віковими соснами, смереками, буками (мал. 110). Озеро невелике, але достатньо глибоке (24 м).

На Закарпатті є декілька **вулканічних озер**, що утво-

рилися після заповнення водою кратерів вулканів (**Синь**, **Липовецьке**).

Заплавні озера і озера-стариці – результат роботи річок. **Заплавні озера** виникають на заплаві річки внаслідок відокремлення рукава або затоки від основного русла річковими наносами. **Озера Ялпуг, Кузурлуй, Кагул** є найбільшими серед заплавних прісноводних озер України. Вони утворилися внаслідок затоплення заплави Дунаю її притоками, які відділені від головної річки піщаними валами або дамбами. Протоками ці озера сполучні з Дунаєм і живляться його водами під час великих повеней. Коливання рівня води в них пов'язане з паводками на Дунаї. **Озера-стариці** – це озера в старих покинутих річковою руслах. Зазвичай вони невеликі за площею. Поширені в долинах річок рівнинної частини України – в заплавах Дніпра, Десни, Сули, Псла, Сіверського Дінця. Водночас у деяких розширених і знижених місцях заплав річка може заливати великі площі (**озера Люб'язь і Нобель** на річці Прип'ять).

Рекорди України

Найбільшим за площею прісним озером в Україні є Ялпуг (149 км²), найбільшим прісноводним лиманом – Дністровський (360 км²).

На рівнинних морських узбережжях поширені озера, що утворилися в результаті відокремлення від морів колишніх заток. Вони відгороджені вузькими й низькими пересипами з піску, гальки, черепашок чи гравію, що намиті морськими хвилями і прибережними течіями. Ці озера доволі великі, але мілководні. Більшість з них є **лиманними озерами**, тобто колишніми лиманами, перетвореними на озера. **Лимани** – це видовжені (до 20–40 км) затоки, що утворюються в результаті затоплення морем долин річок біля їх гирл. Найбільші озера-лимани – *Дністровський* і *Молочний* – прісні; з них існує стік у Чорне й Азовське моря. Є лиманні озера безстічні й солоні: *Сасик-Кундук*, *Шагани*, *Хаджибейський*, *Тилігульський лимани*. Вони витягнуті на десятки кілометрів, але мілководні – глибина не перевищує 3 м, тому вода в них прогрівається до +30 °С. Часто озера-лимани мають цілющі грязі. Відомий лікувальними грязями, на базі яких працюють численні курорти, *Куяльницький лиман*. Рівень води в ньому регулярно зазнає змін. У посушливі роки, коли пересихала річка Великий Куяльник, що його живить, площа лиману зменшувалася майже вдвічі.

Уздовж берегів Степового Криму є відокремлені пересипами затоки, які утворилися в результаті затоплення морем сухих долин та балок. Через ділянки пересипів морська вода продовжує проникати в озера й насичувати їх солями. Такі озера називають **сивашами**. Вони так само неглибокі, мають високу солоність води і великі відклади лікувального мулу – цілющих грязей. Найбільші озера-сиваші – *Донузлав* і *Сасик-Сиваш*, поряд з яким розташоване місто-курорт

Подорож у слово

Назви **Сасик** і **Сиваш** перекладаються з тюркських мов майже однаково – *Озеро, що має запах гнилі* та *Гниле озеро*.

Мал. 111. Сиваш

Євпаторія. Грязі **Сакського озера** унікальні за своїм складом і цілющим впливом на організм людини.

Озером інколи називають затоку Азовського моря **Сиваш** (мал. 111). Вона майже повністю відокремлена від моря піщаною **косою Арабатська**

Стрілка і сполучена з ним лише двома вузькими протоками на півночі. Солоність води в затоці-озері – понад 220 ‰. Його солі – цінна мінеральна сировина.

Води великих прісних озер України є джерелами водопостачання населення, їх використовують для зрошення, в них розводять рибу. Мальовничі поліські й карпатські озера є привабливими об'єктами для численних туристів.

ШТУЧНІ ВОДОЙМИ. Крім природних в Україні є багато штучних водойм – ставків і водосховищ. **Ставки**, яких налічується майже 29 тис., являють собою перегороджені греблями частини невеликих річок або заповнені водою балки. Вони є в усіх регіонах України, їх використовують для розведення риби та відпочинку людей. **Водосховища** – це великі штучні водойми, створені для нагромадження води і подальшого її використання та регулювання стоку річки протягом року. Найбільші з них споруджено на Дніпрі – *Київське, Канівське, Кременчуцьке* (мал. 112), *Кам'янське,*

Рекорди України

Найбільшим за площею водосховищем в Україні є Кременчуцьке площею 2 252 км², найглибшим – Дніпровське глибиною 54 м.

Мал. 112. Кременчуцьке водосховище утворене греблею однойменної ГЕС

Дніпровське, Каховське. Вони утворюють **каскад** – групу, розміщену уступами за течією річки (мал. 113). Створення Дніпровського каскаду тривало майже півстоліття з 20-х років ХХ ст. і було пов'язане з використанням води Дніпра для виробництва електроенергії. Перше Дніпровське водосховище створювали насамперед для поліпшення судноплавства на ділянці дніпровських порогів та для потреб ГЕС, а Каховське мало забезпечити зрошення посушливих степових територій. Потужна ГЕС є супутником *Дністровського водосховища* на однойменній річці. Великі штучні водойми є також на інших річках. Їх створено біля ТЕС і АЕС, промислових центрів і великих міст, їх води зрошують чимало сухих земель.

Проте з водосховищами пов'язана й низка негативних явищ. Їх води так сильно розмивають береги, що ті поступово відступають на десятки метрів. Щоб цьому запобігти, береги водосховищ укріплюють бетонними плитами. Поширене й «цвітіння» води влітку – інтенсивне розмноження дрібних водоростей, які при цьому поглинають з води

Мал. 113. Схема розташування водосховищ Дніпровського каскаду

багато кисню. Це призводить до масової загибелі риби. Для запобігання цьому лиху розводять білого амура і товстолобика – риб, які живляться фітопланктоном, очеретом і осокою.

КАНАЛИ. З метою перерозподілу вод по території задля потреб господарства створюють штучні водотоки – **кана-ли**. Ними постачають воду для найбільших промислових районів і міст, зрошують і осушують землі.

Найдовшим в Україні є *Північнокримський канал* (400 км). Його штучне русло має ширину 115 м і глибину 6 м. Він найбільший і за об'ємом води, що транспортується. Канал простягнувся від Каховського водосховища через Перекопський перешийок до м. Керчі. Від нього у різні боки відходять зрошувальні канали. Більша частина каналу проходить у земляному руслі, що спричиняє значне просочування води вглиб. Північнокримський канал

Північно-кримський канал

Каховський зрошувальний канал

працює сезонно: його заповнення починається в березні, а в листопаді подача води припиняється. У зв'язку з окупацією Криму Росією з травня 2014 р. подача дніпровської води на півострів була припинена.

У *Каховському зрошувальному каналі*, який так само відходить від Каховського водосховища, вода утримується протягом всього року. На всій його протяжності рух води здійснюється самопливом, без допомоги насосних станцій. Для запобігання просочуванню води вглиб по всій його довжині русло вкрите ґрунтово-плівковим екраном. У останні роки водозабір в усі канали істотно зменшився. Водопостачання для промислових районів і міст здійснюють канали *Дніпро – Донбас*, *Дніпро – Кривий Ріг* та ін. На Поліссі й у Західній Україні створено густу мережу вузьких осушувальних

каналів і ровів, якими в річки скидають води з надмірно зволжених територій.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Найбільшими озерами в Україні є Дністровський і Молочний лимани, Сасик (Кундук), Ялпуг, найглибшими – Світязь, Синевир.
- Дніпровський каскад утворюють Київське, Канівське, Кременчуцьке, Кам'янське, Дніпровське, Каховське водосховища.
- Великими каналами в Україні є Північнокримський, Каховський, Дніпро – Донбас.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які озера за походженням улоговин поширені в Українських Карпатах?
2. Як утворюються лиманні озера? Наведіть приклади таких озер в Україні.
3. Чому розміри і форма заплавних озер часто змінюються?
4. З якою метою створюють водосховища? На яких річках їх створено?
5. Яку роль відіграють канали? Розкажіть про відомі вам канали.
6. Які озера та штучні водойми є у вашій місцевості? Як їх використовують?

7*. Поміркуйте, яке озеро можна назвати «українським Байкалом». Розкажіть про походження його озерної улоговини.

ПРАКТИЧНА РОБОТА 7. *Продовження. Початок див. на с. 19*

2. На контурній карті зазначте назви озер і лиманів України: Ялпуг, Сасик, Шацькі, Синевир; Дніпровсько-Бузький, Молочний, Дністровський.
3. Позначте і підпишіть на карті назви водосховищ і каналів: Київське, Канівське, Кременчуцьке, Кам'янське, Дніпровське, Каховське; Північнокримський, Дніпро – Донбас, Каховський.

§ 31. БОЛОТА І ПІДЗЕМНІ ВОДИ

- ◆ Пригадайте, які природні умови сприяють утворенню боліт.
- ◆ Які води розрізняють серед тих, що залягають під землею?

Торф – корисна копалина, що утворюється в болотах

ТИПИ І ПОШИРЕННЯ БОЛІТ. Ділянки земної поверхні з надмірним зволоженням називають **болотами**. В Україні вони займають близько 2 % території. Поширені здебільшого невеликі болота, що зосереджені на Поліссі та в долинах річок. За характером живлення, формою поверхні й складом рослинності болота поділяють на три основні типи: низинні, перехідні й верхові.

В Україні найбільше **низинних боліт**. Вони розташовані у зниженнях – на місці колишніх озер або в заплавах річок. Поверхня цих боліт увігнута або плоска. Живлення відбувається за рахунок ґрунтових вод, стоку поверхневих вод з довколишнього суходолу, річкових вод під час повеней і паводків, а також атмосферних опадів. З річковими та ґрунтовими водами в низинні болота потрапляє чимало мінеральних речовин, тому там багато вологолюбної рослинності. Це вільха, береза, осока, очерет, хвощ, зелений мох (мал. 114). Торф, що утворюється в таких болотах, може слугувати добривом для сільськогосподарських угідь. Найбільші низинні болота утворилися на Поліссі, в долині Дніпра та його приток, плавнях Дунаю. Щороку в повінь їх заливає вода, й у місцях, де вона залишається впродовж літа, утворюються грузькі, непрохідні ділянки.

Перехідні болота є проміжною стадією між низинними та верховими. Спочатку утворюється низинне болото, багате на мінеральні речовини і відповідно на рослинність. У міру відмирання рослин поверхня болота підвищується, доступ води, збагаченої мінеральними сполуками, обмежується, і рослинність замінюється менш вибагливою

Мал. 114. Низинне болото

Мал. 115. Верхове болото

до живлення. З'являється сфагновий мох, характерний для верхового болота, для якого достатньо лише атмосферних опадів.

Верхові болота утворюються внаслідок ще більшого нагромадження торфового шару, який повністю «відриває» болотну рослинність від ґрунтового живлення (мал. 115). Крім цього, верхові болота утворюються на вододільних ділянках, де існує лише атмосферне живлення, бідне на мінеральні речовини. Рослинність там невибаглива: пригнічена сосна, журавлина, пухівка, сфагнові мохи. Нагромадження торфу відбувається швидше в центральній частині болота, ніж по краях. Тому верхові болота мають опуклу форму. Торф цих боліт використовують як паливо і сирови-

Україна дивовижна

Найглибша водойма України

Болото в урочищі «Чорний ліс», що в Кіровоградській області, розташоване на межі лісостепу й степу і є найбільш південним болотом зі сфагнвою та іншою північною рослинністю. Посеред нього є невелике озерце, глибина якого й дотепер не встановлена. Місцеві мешканці кажуть, що в деяких місцях при опусканні грузила потрібно було понад 540 м мотузки, до якої воно кріпилося. І дна при цьому не було досягнуто. Можливо, там проходить вузька тріщина у кристалічних породах щита, що заповнилася водою.

ну для хімічної промисловості. Найбільше верхове болото в Україні розташоване в Українських Карпатах – у зниженні на Полонинському хребті на висоті близько 1 800 м. Воно утворилося внаслідок заболочування низки невеликих озерець.

Болота мають важливе водоохоронне значення. Вони нагромаджують вологу, регулюють рівень води в колодязях, ставках, озерах. З них беруть початок струмки і річки. Болота зменшують посухи в довколишній місцевості. Над ними формується своєрідний мікроклімат, вони є прихистком багатьох болотяних рослин і тварин. Донедавна великі площі боліт в Україні осушували. Осушені землі використовують як пасовища і луки. Водночас осушення боліт мало й негативні наслідки: знизився рівень підземних вод, а це призвело до зникнення води в колодязях, обміління озер. Через те близько 10 % площі боліт в Україні перебувають під охороною

Мал. 116. Гідрологічна пам'ятка природи – «Болото Чорний ліс»

мал. 116).

ПІДЗЕМНІ ВОДИ. Як ви вже знаєте, підземні води залягають шарами, або горизонтами, у водопроникних породах. Перший від земної поверхні водонесний шар, який називається **ґрунтовими водами**, утворюється внаслідок просочування і нагромадження води від

Україна дивовижна

Природна лабораторія

Спрадавна болота вважалися символом зла і в прямому, і в переносному значеннях. На Поліссі побутує легенда про те, що болото створив чорт. І справді, займаючи великі площі, болота не дають змоги використовувати їх як сільськогосподарські угіддя. Водночас вони є природними фільтрами: з болота, заповненого каламутною рідиною, вода, яка дає початок струмкам і річечкам, витікає чистою.

Мал. 117. Залягання підземних вод

атмосферних опадів. Ґрунтові води живлять річки, озера, болота, їх використовують для водопостачання населених пунктів, ферм.

Глибші водоносні шари розміщуються між водотривкими шарами порід і називаються **міжпластовими водами**. Їх також живлять атмосферні опади, але не на всій протяжності водоносного горизонту, як ґрунтові води, а лише у місцях виходу водопроникних порід на поверхню. Міжпластові води менше реагують на сезонні зміни клімату та забруднення (мал. 117).

У місцях, де водотривкі породи увігнуті, у водоносному шарі посилюється напір води. Якщо у такому місці пробурити свердловину, то вода битиме фонтаном. Такі напірні міжпластові води називають **артезіанськими**. В Україні вони залягають у декількох артезіанських басейнах: *Дніпровсько-Донецькому, Волино-Подільському, Причорноморському* (мал. 118 на с. 24).

Циркуючи у верхніх шарах літосфери, підземні води розчиняють мінерали і збагачуються хімічними елементами, що входять до їх складу. Вони розчиняють також гази земних надр. Так формуються **мінеральні води**, що мають біологічно активні властивості. Внаслідок цього вони благотворно впливають на організм людини. Найбільше

Мал. 118. Артезіанські басейни України

різних за складом мінеральних вод зосереджено в Українських Карпатах: у Передкарпатті – води типу *Нафтуса* (крім мінеральних вони містять органічні речовини нафтового походження), на Закарпатті – води *Поляна Квасова*, *Свалявська*, *Лужанська*. Цінні лікувальні властивості має *Миргородська вода* (Полтавська область), *Березівська* (Харківська область).

Термальні води – теплі з температурою понад +20 °С – залягають в районах давнього вулканізму на Закарпатській низовині. У світі і в Україні їх широко використовують з лікувальною метою.

Загальні запаси підземних вод в Україні перевищують 20 км³ за рік. Прісні води залягають на глибинах до 400 м у північних регіонах України і на глибині до 150 м – у південних. Глибше води засолені. Підземні води, що просочуються з поверхні, фільтруються шарами різних гірських порід. Тому їх якість зазвичай вища, ніж поверхне-

Україна дивовижна

Український Цхалтубо

Так називають джерела підземних мінеральних вод поблизу м. Знам'янка Кіровоградської області. За своїм складом ці радонові води подібні до тих, що використовуються на всесвітньо відомому курорті Цхалтубо в Грузії. Радонові води є також у м. Хмільнику Вінницької області.

Україна дивовижна

Цілющі термальні води

На Закарпатті курорт у м. Берегове використовує термальні води, нагріті внутрішнім теплом Землі до +70 °С. Через свердловину завглибшки понад 300 м гарячі хлоридно-натрієві води наповнюють великий басейн. Плаванням в басейні лікують захворювання опорно-рухового апарату та серцево-судинні хвороби.

вих. Це зумовлює широке використання підземних вод як питних і для господарських потреб. Проте й підземні води, на жаль, забруднюються. Нерідко трапляються випадки забруднення підземних вод побутовими стоками, стічними водами промислових і транспортних підприємств. Через те підземні води необхідно раціонально використовувати і охороняти від забруднення.

ВОДНІ РЕСУРСИ. Поверхневі, підземні та морські води становлять **водні ресурси** країни. Основна роль у забезпеченні населення і господарства прісною водою належить поверхневим водам, передусім річкам. За загальними запасами річкового стоку (близько 210 км³ за рік) Україна посідає одне з провідних місць у Європі. Однак сумарний запас ще не характеризує реальну водозабезпеченість у країні. Лише чверть річкового стоку формується на території нашої держави (місцевий стік), решта надходить з-поза її меж. Більш як половина річкового стоку – це так званий транзитний стік, що йде Кілійським гирлом Дунаю і не має суттєвого значення для господарських потреб України. Отож, за показниками реальної водозабезпеченості, роз-

рахованими на одного мешканця, Україна серед європейських країн перебуває на останніх місцях. Це стосується як поверхневих, так і підземних водних ресурсів. Головну роль у водозабезпеченні населення й господарства України відіграють води басейну Дніпра.

Найвищу забезпеченість прісною водою мають північні й західні області, насамперед *Київська* та *Закарпатська*, а найнижчу – *АР Крим*, *Донецька*, *Харківська*, *Луганська*, *Одеська* та *Миколаївська області*. Тому в багатьох містах і селах південної частини України відчувається нестача води.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Болота в Україні поширені на Поліссі та в долинах річок, більшість з них належить до низинних.
- Найбільшими артезіанськими басейнами в Україні є Дніпровсько-Донецький, Волино-Подільський, Причорноморський.
- Україна посідає одне з провідних місць у Європі за загальними запасами водних ресурсів, проте розподілені вони по території нерівномірно, а реальна водозабезпеченість ними невелика.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим низинні болота відрізняються від верхових?
  2. Яке значення боліт у природі?
  3. Як утворюються підземні води? Чим вони відрізняються від поверхневих?
  4. Що таке артезіанські води? Які великі артезіанські басейни є в Україні?
  5. Як люди використовують підземні води?
  6. Які особливості забезпечення України водними ресурсами?
-
- 7*. Поміркуйте, чому болото образно називають «коморою Сонця». Спробуйте науково обґрунтувати цей вислів.

Тема 4. Ґрунти та ґрунтові ресурси

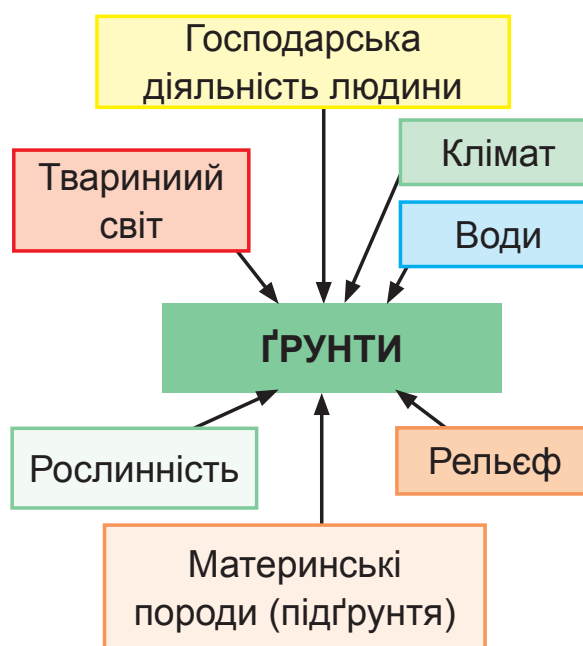
§ 32. ҐРУНТИ УКРАЇНИ

- ♦ Пригадайте, чим ґрунт відрізняється від гірських порід.
- ♦ Які вам відомі типи ґрунтів?

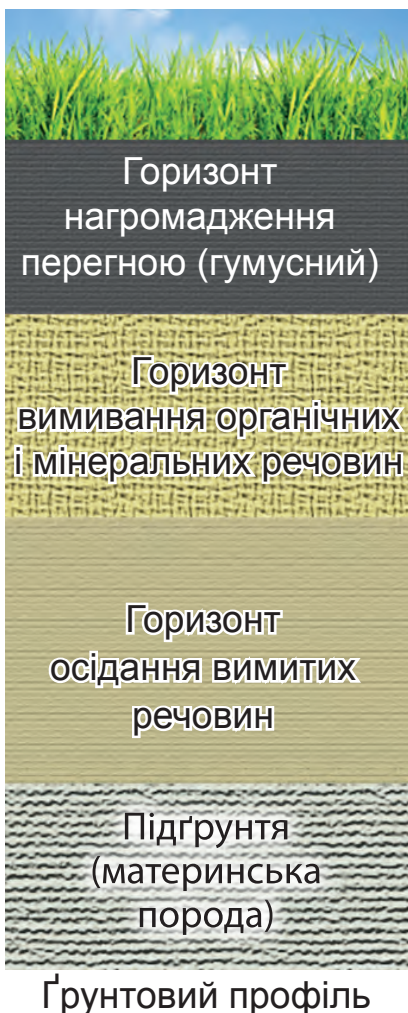
УМОВИ ҐРУНТОУТВОРЕННЯ. Ґрунти України сформувалися в результаті взаємодії різних ґрунотвірних чинників – материнських порід, природних вод, клімату, рельєфу, рослинного покриву, діяльності тварин і мікроорганізмів, господарського впливу людини (мал. 119).

Материнські породи (підґрунтя) визначають мінеральний склад, фізичні та хімічні властивості ґрунту. В Україні такими породами є четвертинні відклади – здебільшого лесові та піщані. Від них до ґрунту потрапляють дрібні тверді часточки – глина й пісок, а в гірських районах додаються більші уламки порід – гравій і щебінь.

Клімат, зокрема співвідношення тепла і вологи, впливає на формування ґрунтів різних типів. Так, в умовах надмірного зволоження можуть формуватися заболочені ґрунти, в яких утворюються торфовий шар і глей – сизі плями зі сполук Феруму(II). Недостатнє зволоження спричиняє формування солончаків: до поверхні на місце вологи, що швидко випаровується, піднімається з глибин вода разом із розчиненими солями. Вплив клімату на ґрунтоутворення

Мал. 119. Ґрунотвірні чинники

здійснюється також через **рослинність**. У теплому й достатньо зволоженому кліматі формується пишна трав'яна рослинність, після відмирання якої утворюється багато перегною (гумусу). Тому під багатою трав'яною рослинністю утворюються родючі ґрунти. І навпаки, за надмірної сухості клімату формується розріджений рослинний покрив, перегною утворюється мало, тому й ґрунти будуть менш родючими або бідними.

Тварини, які живуть у ґрунті (дощові черв'яки, кроти), розпушують його і подрібнюють рештки рослин. Остаточоно перетворюють відмерлі рештки рослин і тварин на перегній **мікроорганізми** (різні бактерії). Вони розщеплюють органічні рештки на мінеральні речовини та сполуки Нітрогену, Кальцію, Калію, Карбону, Фосфору, Сульфур та ін. Тільки в такому

вигляді їх знову можуть засвоювати рослини. Крім цього, перегній і сполуки Кальцію склеюють між собою тверді мінеральні часточки ґрунту в грудочки різних розмірів, між якими в ґрунт проникають вода й повітря.

Господарська діяльність людини може сприяти підвищенню родючості ґрунту за умови науково обґрунтованого його обробітку або її зниженню внаслідок нерационального господарювання. Важливе значення для поліпшення якості ґрунтів має внесення органічних і мінеральних добрив.

Процес ґрунтоутворення відбувається дуже повільно. У середніх широтах помірною поясу, де розташована Україна, родючий шар ґрунту завтовшки 0,5–2,0 см утворюється приблизно за 100 років. Повністю ж сформований

ґрунт має потужність 1–2 м і складається з кількох шарів – горизонтів. У розрізі ґрунту (ґрунтовому профілі) видно його шарувату будову.

ОСНОВНІ ТИПИ ҐРУНТІВ РІВНИННОЇ ЧАСТИНИ. На території України сформувалися ґрунти різних типів. Їх поширення на рівнинній частині підпорядковане закону широтної зональності, тобто ґрунти змінюються з півночі на південь (мал. 120).

Дерново-підзолисті ґрунти розповсюджені здебільшого на Поліссі. Вони сформувалися в умовах надмірного

РОБОТА З КАРТОЮ

1. Назвіть послідовно з півночі на південь типи ґрунтів, що сформувалися на рівнинній частині України.
2. Які ґрунти найбільш розповсюджені в Україні?
3. Які типи ґрунтів не мають широтного поширення?
4. Установіть, які ґрунти вкривають територію вашої області.

Мал. 120. Ґрунти України

Ґрунти

*Дерново-
підзолисті*

зволоження під сосновими і мішаними лісами. Материнськими породами для них слугують водно-льодовикові піщані відклади. У цих ґрунтах невеликий вміст гумусу (до 1,5 %), чітко виражений так званий підзолистий горизонт, з якого поживні речовини вимиваються вглиб. Тому вони мають низьку родючість.

Сірі лісові ґрунти поширені у південній частині Полісся, на заході й Правобережжі України під ділянками широколистих лісів. Вони утворилися на суглинистих породах за умов достатнього зволоження. Вміст гумусу в них також незначний – 3 %, їх природна родючість відносно невисока, але достатня для вирощування багатьох сільськогосподарських культур.

Чорноземні ґрунти сформувалися на лесах в умовах недостатньої зволоженості під степовою рослинністю. Великий вміст гумусу (до 9 %) та зерниста й грудкувата структура роблять їх найродючішими не тільки в Україні, а й у світі. Гумусний шар у чорноземах має значну потужність – від 40 см до 1 м і більше. Ці ґрунти, що вкривають майже 60 % території України, є її національним багатством. Загалом в Україні зосереджена п'ята частина всіх чорноземів світу. У різних частинах країни поширені різні підтипи чорноземів: у лісостепу – *чорноземи опідзолені і типові*, у північній смузі степу – *чорноземи звичайні*, у середній смузі степу – *чорноземи південні*. Різноманітність підтипів і їхні властивості зумовлені різною зволоженістю території.

На сухих степових ділянках в умовах недостатнього зволоження і бідної рослинності утворились **каштанові ґрунти**. Вони мають незначний вміст гумусу – 3 %, але досить потужний гумусовий горизонт – до 55 см. Для отримання високих врожаїв сільськогосподарських культур ці

ґрунти потребують додаткового зволоження.

Крім основних зональних типів ґрунтів на рівнинній частині України на Поліссі сформувалися **болотні** й **торфово-болотні**, а в долинах річок – **лучні** й **лучно-болотні**. У лісостепу і степу окремими невеликими плямами поширені **солонці** – малородючі ґрунти, в яких простежується горизонт із значним умістом солей. У південних степах утворилися **солончаки** – неродючі ґрунти, що мають підвищений вміст солей по всій своїй товщі. Для вирощування рослин такі ґрунти потребують промивання і гіпсування. Внаслідок інтенсивного промивання водою солонці в замкнутих зниженнях рельєфу перетворюються на **солоді**, в яких засолений шар зникає, зате з'являються глейові горизонти.

ҐРУНТИ ГІРСЬКИХ РАЙОНІВ. У горах так само сформувалися ґрунти різних типів, які змінюються відповідно до закону вертикальної поясності – від підніжжя до вершин.

В *Українських Карпатах* найбільші площі займають **буроземи**. Біля підніжжя гір у Передкарпатті поширені **дерново-підзолисті ґрунти**, а на Закарпатті – різновиди **буроземно-підзолистих ґрунтів**. Під лісами до висоти майже 1 500 м над рівнем моря утворилися малопотужні, щербенисті **бурі гірсько-лісові ґрунти**. Вище, на безлісних схилах, полонинах та інших вершинах гір поширені **гірсько-лучні ґрунти**.

У *Кримських горах* у передгірних районах та на північних схилах до висоти 450 м поширені **гірсько-лісостепові ґрунти** – **дерново-карбонатні** та **сірі**. Вони сформувалися під

ґрунти

Сірі лісові

Чорноземи

Каштанові

Лучні

Рекорди України

Найбільш родючими ґрунтами не тільки в Україні, а й у світі є чорноземні. Гумусний шар в них може досягати 120 см! Про їхню родючість колись казали: «Земля така добра, що посадиш голублю, то виросте тарантас».

чагарниковою і трав'яною рослинністю. Основні ґрунти Гірського Криму – також **бурі гірсько-лісові**, що поширені до висоти 850 м під буковими, дубовими і мішаними лісами. На яйлах з лучною рослинністю панують **гірсько-лучні чорноземоподібні ґрунти**. На Південному березі Криму, де клімат має риси субтропічного з достатнім зволоженням, переважають **коричневі ґрунти**. Вони доволі родючі: вміст гумусу становить 4 %.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Ґрунтотвірними чинниками є материнські породи, води, клімат, рельєф, рослинність, діяльність тварин і мікроорганізмів, господарський вплив людини.
- На рівнинній частині України поширення ґрунтів підпорядковане закону широтної зональності, а в горах – висотної поясності.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні чинники, під впливом яких формується ґрунт.
2. Які існують закономірності поширення ґрунтів на рівнинній частині України? Поясніть основні причини такого поширення.
3. Якій закономірності підпорядковане поширення ґрунтів у горах?

ПРАКТИЧНА РОБОТА 8**Порівняльний аналіз різних типів ґрунтів України**

1. Порівняйте ґрунти різних типів, що поширені на рівнинній території України: дерново-підзолисті, сірі лісові, чорноземні, каштанові.

2.З'ясуйте такі основні їх характеристики: а) де поширені; б) який у них вміст гумусу; в) якою є родючість; г) якого обробітку потребують.

§ 33. ҐРУНТОВІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ОХОРОНА

- ◆ Пригадайте, ґрунти яких типів поширені в Україні.
- ◆ Які ґрунти відзначаються найвищою родючістю?

ҐРУНТОВІ РЕСУРСИ. Із курсу історії України вам уже відомо про одну з найдавніших у Європі культур обробітку землі – землеробську трипільську культуру, відкриту археологами біля с. Трипілья (Київська область). Вже у IV–III тис. до н. е. наші далекі предки

Мал. 121. Орні землі в Україні переважають серед сільськогосподарських угідь

осіли на землях Правобережної України і вирощували там хліб. Відтоді землеробство, зокрема хліборобство стали суттю способу життя давніх українців. Український селянин завжди шанобливо ставився до землі-годувальниці, любив і плекав її. За це вона століттями віддячувала йому щедрими врожаями. Коли ж на початку XIX ст. під обробіток потрапили незорі чорноземні простори степової України, вона стала першою житницею Європи.

Вирощені врожаї – це результат спільної роботи і людини, і природи. Важливим природним чинником успіху землеробства завжди був ґрунт як основа земельних ресурсів. Земельними ресурсами країни є землі, які використовуються чи можуть використовуватися людиною

Таблиця 7

**Структура ґрунтового покриву
сільськогосподарських
угідь України**

Ґрунти	Частка у загальній площі, %
Дерново-підзолисті та дернові	10,4
Сірі лісові й темно-сірі опідзолені	11,0
Чорноземи	59,8
Каштанові	3,1
Буроземи	1,2
Коричневі	0,1
Лучно-чорноземні й лучні	7,2
Лучно-болотні, болотні й торфовища	3,2
Інші	4,0
Усього	100,0

Василь Докучаєв
(1846 – 1903)

сільськогосподарських угідь України переважають чорноземні ґрунти різних видів – майже 60 % (табл. 7).

Наприкінці XIX ст. ґрунти Центральної і Східної України (насамперед Полтавщини) вивчав природознавець **Василь Докучаєв**, якого називають основоположником ґрунтознавства як науки. Він очолював експедиції, учасники яких зібрали декілька тисяч зразків ґрунтів, сотні зразків гірських порід і рослин.

В. Докучаєв сформулював так званий закон зональності, що показує «найщільніший зв'язок клімату, ґрунтів, тваринних та рослинних організмів».

для її потреб. Весь земельний фонд України, по суті, є такими землями. Їх використовують у сільському і лісовому господарстві, на них зводять житлові будівлі й промислові об'єкти, прокладають транспортні шляхи. Частину земель займають природні й штучні водойми, що також використовуються у господарських цілях.

Близько 70 % земельного фонду України – сільськогосподарські угіддя. Більшість з них мають родючі ґрунти і дуже розорані. Орні землі (рілля) становлять 4/5 від загальної площі сільськогосподарських угідь – це один із найвищих показників у світі. У структурі

Найбільшим в Україні яром є Смілянський (завдовжки 8 км і завглибшки 70 м), що виник поблизу м. Канева (Черкаська область).

ЗМІНИ ҐРУНТІВ У РЕЗУЛЬТАТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ.

Така висока розораність земель, як в Україні, нерідко призводить до посилення водної та вітрової **ерозії** ґрунту – знесення його родючого шару. Внаслідок цього трапляються пилові бурі, виникають яри та балки (мал. 122). Великої шкоди ґрунтам завдають неправильний обробіток, безсистемні зрошування і внесення мінеральних добрив. Внаслідок цього ґрунти руйнуються та виснажуються, знижується їх родючість. Тривалий час люди використовували отрутохімікати проти шкідників культурних рослин (бур'янів, різних комах), нехтуючи їхнім шкідливим впливом на здоров'я людей і тварин. Це стосується і надмірної кількості нітратів, що засвоюються сільськогосподарськими рослинами внаслідок внесення мінеральних добрив під час їх вирощування. Ускладнює екологічну ситуацію в Україні й неналежне зберігання отрутохімікатів та добрив – часто у необладнаних приміщеннях, а то й просто неба. Нерідко ці речовини потрапляють у ґрунт й отруюють його, спричиняючи захворювання людей.

Значним забруднювачем ґрунтів є також комунальне господарство населених пунктів, особливо міст. Внаслідок життєдіяльності людей нагромаджуються тверді побутові відходи, що їх

Мал. 122. Яри знищують великі площі родючих земель

вивозять на відкриті сміттєзвалища, а також каналізаційні побутові стоки. Шкідливі речовини, що нагромаджені в них, потрапляють у ґрунт.

ОХОРОНА ҐРУНТОВИХ РЕСУРСІВ. Для підтримання ґрунтів у належному стані необхідно вживати різних заходів. Ви вже знаєте, що дерева і кущі, насаджені на схилах ярів, зупиняють їх ріст. Схили височин потрібно розорювати упоперек, щоб запобігти змиванню ґрунту поверхневими водами. Землі, що потребують зрошення, зрошувати потрібно в міру.

Важливо науково обґрунтовано вносити в ґрунт мінеральні добрива. Перехід на землеробство, яке застосовує органічні добрива й біологічні методи захисту рослин від шкідників і бур'янів, уможливить відмову від застосування отрутохімікатів і мінеральних добрив.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Україна має дуже великі земельні ресурси, проте ґрунти потребують раціонального використання і комплексних заходів з їх охорони.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте ґрунтові ресурси України. Як їх використовують?
2. Яких змін зазнають ґрунти в результаті господарської діяльності людини?
3. Якої шкоди завдають ґрунтовим ресурсам яри? Як з ними можна боротися?
4. Чим небезпечне використання мінеральних добрив?
5. Яких заходів необхідно вживати для збереження ґрунтів?

ПРОВЕДІТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вплив людини на родючість ґрунтів

1. Дізнайтеся, які ґрунти поширені у вашій місцевості. Якою є їхня родючість?

2. Під які угіддя їх використовують? Які сільськогосподарські рослини вирощують на орних землях?
3. Як на родючості ґрунтів позначився вплив господарської діяльності людини? Чи застосовують засоби для підвищення родючості ґрунтів? Які?
4. Яких, на вашу думку, потрібно вживати заходів для раціонального використання й охорони ґрунтів у вашій місцевості?

Тема 5. Рослинність

§ 34. РОСЛИННИЙ ПОКРИВ

- ♦ Пригадайте, які природні чинники впливають на ріст рослин.
- ♦ Які типові види рослин поширені у вашій місцевості?

РІЗНОМАНІТНІСТЬ РОСЛИННОСТІ. Ще 15–12 тис. років тому під час останнього зледеніння в Європі майже вся територія України була вкрита трав'яною рослинністю. На півночі утворилася холодна тундра, а на півдні – не надто тепліший степ. Ліси й теплолюбні рослини зберігалися лише в затишних долинах на півдні і в Кримських горах. Після закінчення льодовикової епохи наприкінці антропогенного періоду сформувалася сучасна рослинність. Її видовий склад і поширення залежали від зміни кліматичних умов. Нині в рослинному покриві нашої країни є види рослин, які залишилися від давніх геологічних епох.

Рекорди України

Найдавнішим видом дерев, що все ще ростуть на Землі, в Україні є гінкго дволопатеве. Дерева цього виду росли ще в юрському періоді, тобто 160 млн років тому! Нині гінкго росте в ботанічних садах Києва, Білої Церкви, Криму.

Рекорди України

Найвище дерево в Україні – модрина європейська: в Рахові зрубали модрину, що у віці 140 років була висотою 54 м. Найнижче дерево – верба туполиста: в Карпатах росте карликовий вид заввишки до 15 см.

Рекорди України

Найвищими трав'яними рослинами, що мають прямостояче стебло, в Україні є очерет і борщівник сибірський, висота яких іноді досягає 5 м.

Їх називають **реліктами**. В Україні реліктовими є тис ягідний, рододендрон жовтий, меч-трава болотна, ломикамінь болотний, гінкго дволопатево та ін.

Розмаїтий рослинний покрив України охоплює понад 30 тис. видів вищих рослин, серед яких переважають трав'яні. Дерев і чагарників лише 280 видів. Більш як 600 видів вищих рослин є **ендеміками** – такими, що ростуть лише на цій території. Природна рослинність в Україні збереглася тільки в лісах, на луках, болотах, схилах балок і ярів, заповідних територіях. Найбільше ендемічних та рідкісних видів є в Кримських горах і Українських Карпатах.

Рослини, що ростуть на певній території, пристосувались до однакових природних умов (клімату, рельєфу, геологічної будови, ґрунтів тощо), утворюють **рослинні угруповання**. У них гармонійно співіснують дерева, кущі, трав'яні рослини, мохи, лишайники, гриби. Найпоширенішими в Україні є лісові, степові, лучні та болотні рослинні угруповання (мал. 123). У різних частинах України їх видовий склад неоднаковий, що зумовлено відмінностями у зволоженні, освітленні, тепловому режимі, ґрунтах. На рівнинній частині рослинний покрив поширюється здебільшого зонально – залежно від географічної широти. У горах спостерігається зміна рослинності за висотними поясами.

ЛІСОВА РОСЛИННІСТЬ. Ліси є найскладнішими рослинними угрупованнями. Рослини там утворюють яруси

відповідно до своєї висоти і віку. Ліси вкривають майже 15 % території України. Найбільше їх – у гірських районах і на півночі країни. Ліси утворюють суцільні великі масиви, вкриваючи 40 % загальної площі в *Карпатах*, 32 % – у *Гірському Криму* і 25 % – на *Поліссі*. На півдні та сході України лісистість становить лише 4 %.

Основними деревними породами лісів України є: із хвойних – сосна, ялина, смерека, модрина, з листяних – бук, дуб, граб, липа, ясен, клен, береза, тополя, вільха.

Робота з картою

1. Які рослинні угруповання поширені на півночі України, а які – на півдні?
2. Де в країні ростуть широколисті ліси?
3. Які рослинні угруповання є найбільш розповсюдженими в Україні?
4. Яка рослинність сформувалася на території вашої області?

Мал. 123. Рослинність і тваринний світ України

На рівнинах поширені соснові (бори), листяні та мішані (хвойно-широколистяні) ліси. **Соснові** (мал. 124) та мішані ліси характерні для Полісся й частково лісостепу, а листяні – для лісостепу. Панівними породами в **мішаних лісах** є сосна і дуб, домішок утворюють граб, липа, клен, ясен та ін. **Листяні ліси** вирізняються своїм видовим складом на різних територіях: дубово-букові поширені на заході України, дубово-грабові – на Правобережжі, дубово-кленово-липові – на Лівобережжі (мал. 125).

Особливо мінливий видовий склад лісів у гірських районах України. У передгір'ях Карпат поширені переважно широколисті ліси з дуба, граба, бука, клена, явора. У нижньому гірському лісовому поясі вони поступаються **бучинам** (буковим лісам) та мішаним ялиново-смереково-буковим. Верхній лісовий пояс – це смуга ялиново-смерекових лісів. Ближче до вершин трапляються криволісся та рідколісся з вільхи, ялівцю, сланкої сосни.

На північних передгір'ях Криму поширені переважно дубові ліси і чагарники, а на південних – низькорослі дубово-ялівцеві ліси з чагарниками. Схили Головного пасма Кримських гір вкриті дубово-буковими лісами, які вище подекуди змінюються сосновими. На Південному березі Криму з'являються теплолюбні вічнозелені **субтропічні види**: самшит, лавр, кипарис, магнолія, платан, віялова

Мал. 124. Сосновий ліс

Мал. 125. Листяний ліс

пальма, олеандр, лавровишня та ін. Вони здебільшого завезені сюди людиною і ростуть у парках і садах.

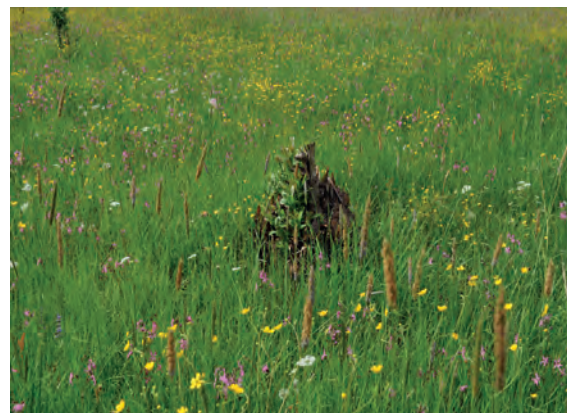
СТЕПОВА РОСЛИННІСТЬ. До сільськогосподарського освоєння території України природна степова рослинність займала майже $\frac{2}{3}$ її площі (мал. 126). Нині вона збереглася окремими невеликими плямами в передгір'ях Криму, на піщаних косах Азовсько-Чорноморського узбережжя, схилах балок і ярів, у долинах річок, на заповідних територіях.

У середній смузі України залишилися **лучні степи**, де вони чергуються з полями та лісовими масивами. Їх встеляють типчак, ковила, пирій, тонконіг, костриця, шавлія, конюшина. На Присивашші та вздовж узбереж морів збереглися ділянки **полиново-злакових степів**. Це перехідний тип рослинності від степової до пустельної. У їх травостої переважають типчак, житняк, ковила і полин.

ЛУЧНА Й БОЛОТНА РОСЛИННІСТЬ. Луки України є справжньою скарбницею квітучого різнотрав'я. Серед них розрізняють заплавні, суходільні та гірські. Найпоширенішими є **заплавні луки** з багатим травостоєм, що його формують конюшина, жовтець, щавель, деревій, вівсяниця, мітлиця, келерія. На **суходільних луках** ростуть кульбаба, костриця, волошки, пирій, тимофіївка, біловус. **Гірські луки** вкривають карпатські полонини

Мал. 126. Степова рослинність

Мал. 127. Суходільні луки

(мал. 128) і кримські яйли. Трав'яний покрив там доволі багатий – костриця, біловус, щучник, конюшина, арніка, тирлич, зозулинець та ін.

Болотні види рослинності зазнали великих втрат унаслідок осушувальних робіт. **Мохові болота** поширені переважно на Поліссі. Вони вкриті килимом сфагнових чи зелених мохів, над яким піднімаються журавлина, багно, росичка, зірочник, підмаренник. **Трав'яні болота** є на Поліссі, в лісостепу та заплавах степових річок (мал. 129). Їх рослинний покрив утворюють осока, очерет, рогіз, хвощ болотяний.

РОСЛИННІ РЕСУРСИ. Рослини повсякчас супроводжують життя людини. Перш за все вони забезпечують середовище її існування, постачаючи в атмосферу кисень. Засвоюючи із ґрунту корисні речовини та нагромаджуючи сонячну енергію завдяки фотосинтезу, вони є незамінними у харчуванні людини та як корм для тварин. Рослини використовують як цінні лікарські засоби, будівельні матеріали, сировина для різних галузей промисловості. Вони здавна слугували паливом. Вугілля, нафта, природний газ та торф також мають рослинне походження. Серед зеленого світу рослин людина черпає наснагу, естетичну насолоду, натхнення, відновлює сили і здоров'я.

Особливу цінність становлять ліси. Вони пом'якшують клімат (узимку в них легше переноситься мороз, а влітку

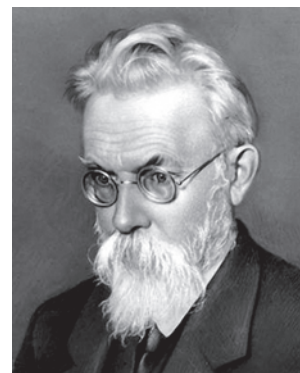

Мал. 128. Гірські луки
Українських Карпат

Мал. 129. Болотяна рослинність

– спека), зменшують швидкість вітру, довше зберігають вологу. У лісах б'ють чисті джерела, не пересихають річки. Видатний учений **Володимир Вернадський** підкреслював, що лісовий ґрунт так добре фільтрує стік, що з ним не зрівняється очищення води в лабораторії. Коренева система дерев запобігає ерозії ґрунту, зсувам.

Володимир
Вернадський
(1863–1945)

Людина широко використовує багатства лісу. Деревина йде на виробництво меблів, сірників, тари, шпалер, паперу, олівців, побутових виробів. Плоди багатьох кущів (калини, глоду, малини, шипшини, обліпихи) застосовують для виготовлення ліків. Цілющі властивості мають також численні трав'яні рослини (валеріана, кульбаба, звіробій, суниця, чистотіл, подорожник, конвалія, барвінок та ін.). Ліси багаті на гриби: підберезники, підосичники, білі, лисички, маслюки. У лісах – ідеальні місця для розташування санаторіїв, будинків відпочинку.

Отже, рослинність забезпечує людину надзвичайно різноманітними ресурсами: продовольчими, лікувальними, промисловими, сільськогосподарськими (пасовища і сіножаті), рекреаційними.

ОХОРОНА РОСЛИН. На видовий склад сучасної рослинності впливає господарська діяльність людини, яка спричиняє зникнення одних видів рослин та поширення нових, завезених з інших територій.

Важливість рослин у природі та житті людини зумовлює необхідність ощадливо і розумно їх використовувати. На жаль, вплив людини на природу не завжди позитивний. Нищівне вирубування лісів, необдумане осушення боліт і річкових заплав, надмірне розорювання степових ділянок, нищення природних комплексів гірничодобувними роботами та промисловими відходами призводять до збіднення і знищення рослинних угруповань, зникнення багатьох

видів рослин в Україні. Це, своєю чергою, спричиняє інші негативні наслідки. Зокрема, вирубування лісів призвело до зменшення здатності ґрунтів утримувати вологу, обміління річок, висихання джерел і криниць. Відбулися зміни і в кліматі: влітку посилилася спека, почастишали зливові дощі, що призводять до паводків на річках. А в Українських Карпатах неконтрольоване вирубування лісів спричиняє ще й зсуви.

Незворотність негативних процесів у рослинному світі затьбувала вживання заходів з охорони і відновлення його видів та угруповань. Так, у 1980 р. було видано **Червону книгу України**. У ній описано рідкісні та зникаючі види рослин, що потребують особливої охорони, місця їх поширення, заходи для їх збереження та відтворення. Якщо до 1-го видання Червоної книги України було занесено 150 видів рослин, то до 3-го (2009 р.) – уже 826. Серед них, наприклад, є добре знайомі підсніжник звичайний, сон-трава, первоцвіт звичайний, цибуля ведмежа, рододендрон східнокарпатський (червона рута), білотка альпійська (едельвейс), ялівець високий, тис ягідний та ін.

Для збереження рідкісних рослинних угруповань створено **Зелену книгу України (3-тє видання, 2009 р.)**, до якої внесено 800 рослинних угруповань. До них належать рідкісні, ендемічні та реліктові види рослин, унікальні угруповання (наприклад, високогірні, степові, заплавні), які майже повністю знищені господарською діяльністю людини.

Рослинність охороняють та відтворюють (насаджують) у природо-заповідних територіях – дендропарках, ботанічних садах, заповідниках, заказниках, національних парках. Окремі дерева (наприклад, дерева-довгожителі) оголошують пам'ятками природи.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Основними рослинними угрупованнями в Україні є ліси, степи, луки, болота.

- На рівнинній частині України рослинний покрив змінюється залежно від географічної широти, а в горах – з висотою.
- Рідкісні та зникаючі види рослин з метою охорони занесено до Червоної книги України, рослинні угруповання – до Зеленої книги України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть, які рослинні угруповання сформувалися на території України.
  2. Які ліси за видовим складом рослинності є в нашій країні?
  3. Назвіть степові види рослин. Де збереглася природна степова рослинність?
  4. Яких заходів вживають для охорони рослин?
  5. Чому вирубування лісів призводить до негативних змін у довкіллі?
-
- 6*. Які рослинні угруповання поширені у вашій місцевості? Чи є серед них релікти та ендеміки? Які з них занесено до Червоної книги України?
  - 7*. Оцініть стан рослинних ресурсів вашої місцевості. Яка їх роль у господарській діяльності? Якими є наслідки використання? Яких заходів вживають для охорони рослинності у вашій області?

ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПІ

З приходом весни на вулицях міст з'являються продавці перших квітів. На жаль, ще не всі усвідомлюють, якої непоправної шкоди цим вони завдають природі, адже ці види рослин є рідкісними або зникаючими. Долучіться до акції **«Первоцвіт»**, яку проводить **Всеукраїнська екологічна ліга**. Для цього **підготуйте:**

група 1 – листівки про збереження ранньоквітучих весняних квітів;

група 2 – звернення до населення про досвід вирощування первоцвітів на присадибних ділянках та в кімнатних умовах;

група 3 – тематичну вікторину для однокласників.

Тема 6. Тваринний світ України

§ 35. ТВАРИННИЙ СВІТ

- ♦ Пригадайте, яких заходів вживають для охорони тварин.

Тур

Тарпан

Кулан

РІЗНОМАНІТНІСТЬ ТВАРИННОГО СВІТУ.

Тваринний світ України постійно змінювався впродовж історії розвитку Землі. Під впливом геологічних, кліматичних та інших чинників одні види зникали, інші з'являлися. Значні зміни у фауні України відбулися після льодовикової епохи. На зміну велетенським мамонтам, шерстистим носорогам, печерним ведмедам і левам, північним оленям, плямистим гієнам прийшли більш пристосовані до нових умов бики-тури, зубри, коні-тарпани, осли-кулани, сайгаки, сарни, росомахи, летючі білки та багато видів, які збереглися до наших днів. Подальші зміни природного середовища поступово наближали склад тваринного світу до сучасного.

З розвитком людини зростав і її вплив на формування тваринного світу. Полювання, поширення скотарства і землеробства, вирубування лісів, розорювання степів спричинили знищення одних видів тварин, відступ інших на схід – у степи Передкавказзя та Прикаспію.

Рекорди України

Нині тваринний світ України налічує понад 45 тис. видів. Серед них більш як 100 видів ссавців, понад 300 видів птахів, 20 видів плазунів, 17 видів земноводних, 240 видів риб і більш як 26 тис. видів безхребетних.

Найменшим звіром в Україні є миша мала бурозубка масою лише 6 г.

Так, у XVI ст. з наших земель зникли кулани, у XVII ст. – тури і зубри, у XIX ст. – росомахи і летючі білки, що водилися на Поліссі, тарпани й сайгаки, що жили в лісостепу і степу.

ПОШИРЕННЯ ТВАРИН. Різні види тварин поширені по території України нерівномірно. Це пояснюється відмінностями умов життя в різних її частинах, такими як особливості клімату, рельєфу, внутрішніх вод, ґрунту, рослинності. Ці чинники взаємодіють між собою, забезпечуючи потреби тварин в їжі, захисті від негоди, хижаків тощо. Певні види поширені переважно там, де їх існування найкраще забезпечене. Такими природними комплексами в Україні є ліси, степи, гірські райони, болота, річки, заплави, дельти, лимани, моря.

Багато видів диких тварин поширено практично по всій території України, в усіх великих природних комплексах: козуля, вовк, лисиця, заєць сірий, куниця, тхір звичайний, лісова та хатня миші, їжак звичайний, кутора водяна, кажани. Повсюдно поширені птахи – галка, грак, ворона сіра, сорока, іволга, зозуля звичайна, зяблик, горобець, ластівка, строкатий дятел, синиці, пугач. Серед загальнопоширених плазунів – вуж звичайний, ящірка прудка. Для всіх районів України звичними є такі земноводні, як озерна жаба, ропуха, квакша, а також багато видів безхребетних, зокрема комах, молюсків і найпростіших (мал. 123 на с. 39).

Іволга

Козуля

Лисиця

Куниця

Білка

Кутора водяна

У **лісах** Полісся, Західної України та Карпат, окрім уже зазначених видів, водяться дика свиня, білка, борсук, кріт, зрідка трапляються олень благородний, рись, дикий кіт, бурий ведмідь. Світ птахів представляють тетерук, рябчик, подекуди є глухар, лелека чорний. Із земноводних поширені тритони. Окрасою поліських лісів є лось. На болотах і заплавах поширені бобер, дика качка, чапля, лелека білий та ін.

Тварини **степів** пристосовані до життя на відкритих просторах в умовах доволі посушливого клімату. Панівними там є гризуни: ховрах, бабак, тушканчик, дикий кролик. Водяться також степовий тхір, тхір-перев'язка, кам'яна куниця, лисиця-корсак, хохуля. Серед різноманітних птахів – жайворонок, перепілка, вівсянка, сіра куріпка. Колись поширені дрохва, стрепет, степовий журавель, степовий орел, канюк тепер трапляються зрідка. Типовими плазунами є степова гадюка і жовточеревий полоз. Серед комах характерні сарана, жужелиця, кузька та інші.

Тваринний світ **лісостепу** поєднує лісові види (козуля, дика свиня, білка та ін.) і чимало представників степу. Там водяться хом'як, сліпак, сіра полівка, із птахів – горлиця, сорокопуд та ін.

У **Гірському Криму** також живе чимало лісових видів – олень благородний, козуля, свиня дика, борсук та ін. Водночас у кримській фауні є багато ендеміків та середземноморських видів. Це, зокрема, великі птахи – чорний гриф і сип білоголовий, плазуни – кримський гекон і леопардовий полоз, комахи – кримський богомол, східний восковик.

Надзвичайно різноманітний тваринний світ **Азово-Чорноморського узбережжя**, де поєднуються прибережна морська смуга і лимани зі степовими ділянками, піщаними косами, заплавами луками та заболоченими дельтами великих річок. Особливо там багато птахів: чайки, баклани, мартини, норці, дикі качки, чаплі, пліски, бугаї, бекаси, кулики. У ги-

Найбільшою твариною в Україні є зубр (бізон європейський), який досягає 2 м висоти і маси до 1 000 кг! Це дуже сильна тварина: якщо лісовий богатир розлючений, то легко валить дерева завтовшки 20 см.

рлах Дунаю, Дністра і Дніпра влаштовують свої гнізда лебідь-шипун, пелікан, сіра гуска.

Прісні та морські водойми відзначаються різноманітним видовим складом риб. У річках, озерах і ставках України водяться щука, карась, короп, лин, окунь, сом. У гірських річках Карпат є форель, а у Шацьких озерах – вугри. Цінні промислові риби поширені у водосховищах – судак, лящ, сазан, для очищення води розводять товстолобика і білого амура. У Чорному морі живуть дельфіни, з риб поширені скумбрія, ставрида, сардина, кефаль, килька, чорноморський лосось, оселедець, морський коник. Серед молюсків є мідії, устриці, гребінці; із ракоподібних – креветки, краби. Для Азовського моря характерні керченський оселедець, пузанок, камбала, тюлька, бичок.

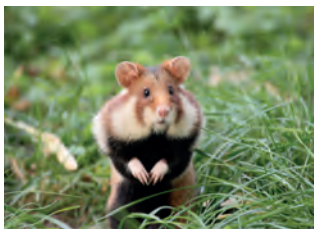
ТВАРИННІ РЕСУРСИ. Тварини відіграють надзвичайно важливу роль у природі. Вони беруть участь у ґрунтоутворенні, розмноженні рослин, знищують шкідників рослин, очищують воду. Тварини мають велике значення й для людини. Одомашнені види забезпечують її цінними харчовими продуктами – м'ясом, яйцями, молоком, медом, сировиною для галузей промисловості (вовною, шкірами). Їх використовують як тяглову силу. Людина використовує й ресурси дикої фауни, зокрема виловлюючи прісноводну та морську рибу. У певні сезони в Україні дозволено полювання на диких качок, зайців, кабанів, лисиць та ін.

З метою збагачення природи і для власних потреб люди здійснюють штучну **акліматизацію** – розведення завезених з інших регіонів видів тварин на територіях,

Рекорди України

Найбільшими літаючими птахами в Україні є дрохва звичайна, маса якої може досягати 16 кг, та гриф чорний масою до 12 кг і довжиною крил у розмаху до 2,5 м! Дрохва водиться у причорноморських степах, а гриф – у Кримських горах.

Хом'як

Ховрах

Пугач

де раніше вони не водилися. На звірофермах України розводять таких акліматизованих хутрових звірів, як норка американська, песець, нутрія, сріблясто-чорна лисиця. У наших природних умовах живуть у заплавах річок – ондатра (батьківщиною якої є Північна Америка), у Кримських горах – муфлон (привезений із Середземномор'я).

ОХОРОНА І ВІДНОВЛЕННЯ ТВАРИННИХ РЕСУРСІВ.

На жаль, вплив господарської діяльності людини здебільшого завдає шкоди дикій природі, спричиняючи зникнення багатьох видів тварин, кількісне скорочення популяцій і зменшення територій їх поширення. Інколи місця проживання диких тварин зведено до нечисленних плям у глухих відлюдних місцях. Катастрофічні наслідки непоміркованої господарської діяльності примусили людину шукати шляхи для виправлення ситуації. Одним із них є **реакліматизація** – штучне повернення в певну місцевість виду, що раніше там існував. Так, в Україну з Білорусі заново завезено зубрів. Нині вони живуть на Поліссі, Поділлі та в Карпатах. В Україні прийнято Закон «Про тваринний світ», в якому однією з головних вимог щодо охорони і раціонального використання тварин є збереження природних умов їх існування. До **Червоної книги України (3-тє видання, 2009 р.) занесено 542 види тварин**. Серед них: їжак вухатий, кажани, ховрах, зубр, кіт лісовий, рись звичайна, тхір

степовий, тхір-перев'язка, землерийка, орел степовий, беркут, орлан-білохвіст, журавель сірий, лелека чорний, сапсан, зміїд, пугач, тритон гірський та ін. На жаль, список рідкісних і зникаючих тварин постійно поповнюється. Серед них опинилися навіть вовки. Їх на території нашої країни налічують не більш ніж 2 тис. особин, і за 10 років вони можуть бути всі знищені. На численні види тварин полювання обмежується або повністю заборонено. Багатьох тварин охороняють у заповідниках, заказниках, зоологічних парках.

Ящірка прудка

Вовк

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Тваринний світ України представлений лісовими, степовими, болотними і водними видами.
- Внаслідок господарської діяльності людини тваринний світ збіднюється, багато видів тварин зникають або стають рідкісними, тому потребують охорони.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які існують закономірності поширення тваринного світу в Україні?
  2. Назвіть основні види тварин, які поширені в лісах України.
  3. Які тварини характерні для степових просторів України?
  4. Як змінився тваринний світ під впливом господарської діяльності людини?
  5. Назвіть рідкісних тварин, яких занесено до Червоної книги України.
  6. Наведіть приклади акліматизації та реакліматизації тварин.
-
- 7*. Назвіть диких тварин, які поширені у вашій місцевості. Які з них стали рідкісними за останні роки?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ для самоконтролю навчальних досягнень

1. Укажіть, як називається загальна кількість сонячної енергії, що надходить на земну поверхню.
А пряма сонячна енергія   Б альbedo
В сумарна енергія   Г поглинута енергія

2. Укажіть, як називається перехідна рухома зона між теплими й холодними повітряними масами.
А циклон   В атмосферний фронт
Б антициклон   Г вітер

3. Зазначте, де випадає найбільша середня річна кількість опадів на території України.
А у гірських районах Карпат
Б у гірських районах Криму
В на північному заході України
Г на північному сході України

4. Назвіть регіон України, для якого характерний субтропічний клімат середземноморського типу.
А Закарпаття   В Південний берег Криму
Б Поділля   Г Полісся

5. Укажіть, яке живлення НЕ характерне для річок України.
А снігове   В льодовикове
Б дощове   Г підземне

6. Як називаються рослини і тварини, які трапляються тільки на певній території?
А акліматизовані   В релікти
Б ендеміки   Г типові

7. Установіть відповідність між озерами та походженням їхніх улоговин.

1 Світязь	А вулканічне
2 Бребенескул	Б загатне
3 Ялпуг	В льодовикове
4 Синевир	Г карстове
	Д заплавне

8. Установіть відповідність між водними об'єктами і їх типами.

1 верхові, низинні	А річки
2 стічні, безстічні	Б озера
3 ґрунтові, міжпластові	В канали
4 осушувальні, зрошувальні	Г болота
	Д підземні води

9. Розташуйте послідовно за зростанням континентальності клімату області України, починаючи з тієї, де клімат найменш континентальний.

А Київська	В Полтавська
Б Луганська	Г Рівненська

10. Розташуйте послідовно за загальною довжиною річки, починаючи з найдовшої.

А Салгир	В Дніпро
Б Південний Буг	Г Дунай

11. Розташуйте послідовно з півночі на південь типи ґрунтів, що поширенні в Україні.

А каштанові	В дерново-підзолисті
Б сірі лісові	Г чорноземи

Тема 7. Ландшафти України

§ 36. ЛАНДШАФТ ЯК ЦІЛІСНА ПРОСТОРОВА СИСТЕМА

- ◆ Пригадайте, які компоненти природи є складниками природного комплексу.
- ◆ У якому зв'язку перебувають компоненти в природному комплексі?

КОМПОНЕНТИ І ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЛАНДШАФТУ.

Із попередніх курсів географії ви вже знаєте, що компоненти природи на тій чи іншій території перебувають у складних взаємозв'язках і взаємодії. Внаслідок цього виникають природні комплекси, які називають ландшафтами. Вони є результатом тривалої взаємодії на певних територіях таких **природних компонентів**, як гірські породи, рельєф, повітря, води, ґрунти, рослинність і тваринний світ (мал. 130). Основними **чинниками формування** ландшафтів є сонячна та внутрішня енергія Землі та процеси, що відбуваються в атмосфері, гідросфері й біосфері. Ці енергетичні чинники впливають на його розвиток через основні фізико-географічні процеси – теплообмін, вологообмін, обмін мінеральних та органічних речовин.

Для ландшафтів характерна подібність внутрішньої будови і зовнішнього вигляду, історичного розвитку і сучасних природних процесів. Завдяки тісним взаємозв'язкам між компонентами ландшафт є надзвичайно цілісним, досконалим і водночас вразливим утворенням. Порушення

Подорож у слово

Слово **ландшафт** походить від німецького **landschaft** – *вигляд простору, де **land** – земля, простір, а **schaft** – суфікс, що означає взаємодію, взаємозв'язок.*

чи зміна хоча б одного з його складників одразу ж відбивається на інших через невидимі на перший погляд зв'язки. Як наслідок – ландшафт змінюється або ж зникає взагалі, поступаючись новому. Яскравий приклад – зміни, що відбулися в болотах Полісся наприкінці ХХ ст. Там ландшафти сформувалися на водотривких породах в умовах підвищеного рівня ґрунтових вод і виходу їх на поверхню. Над ними виник своєрідний мікроклімат з підвищеною вологістю повітря, що підтримував рослинність і тваринний світ, які там існували. Болота вкриті торфово-болотними ґрунтами, порослими вологолюбною трав'яною, моховою, чагарниковою чи деревною рослинністю. Це сприяло поширенню багатьох видів земноводних, плазунів і комах, що, в свою чергу, приваблювало різноманітне птаство. Достатньо було зруйнувати водотривкий шар порід, перетнувши його осушувальним каналом, як знизився рівень ґрунтових вод, а отже, змінився водний режим ландшафту. Відповідно мікроклімат став сухішим, рослинність і тваринний світ зазнали змін. На місці колишнього болота з'явилася лука

Мал. 130. Схема взаємодії природних компонентів і чинників формування ландшафту

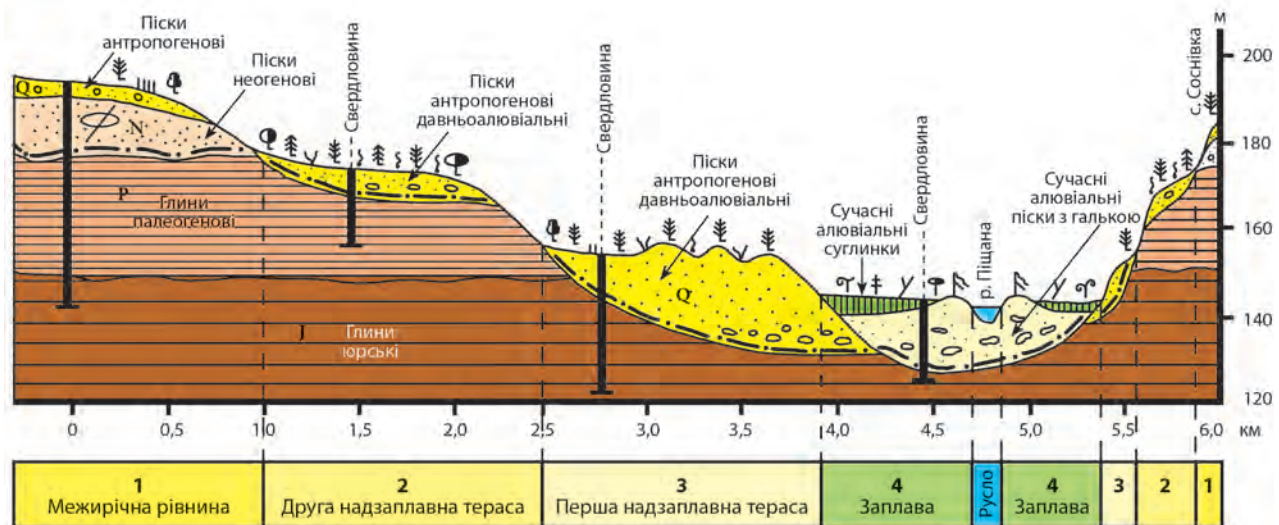

з бідною рослинністю, вкрита сухим, легко займистим торфовищем.

За час геологічної історії формування поверхні України на одних і тих самих ділянках виникала і змінювалася велика кількість ландшафтів. Сучасні ландшафти почали формуватися після танення останнього льодовика лише 10–12 тис. років тому. Їх компоненти та властивості продовжують змінюватися і нині. Поряд з природними чинниками значний вплив на них має діяльність людини, що часто призводить до різких змін у них за короткий проміжок часу. Людина прагне змінити компоненти ландшафту для своїх потреб. Проте невиважене втручання в природні процеси призводить до негативних наслідків.

БУДОВА ЛАНДШАФТУ. Ландшафти – своєрідні «цеглинки», з яких утворена географічна (ландшафтна) оболонка Землі. **Ландшафт** – це доволі однорідна за походженням ділянка географічної оболонки, що має єдину геологічну основу, однотипний рельєф, подібні кліматичні та водні умови, тісне поєднання ґрунтового-рослинного покриву і тваринного світу. У будові ландшафту розрізняють фації, урочища і місцевості. **Фація** – найпростіший природний комплекс, що утворюється в межах одного елемента рельєфу, наприклад на дні яру, схилі балки, вершині горба, вздовж русла річки. Фація має найбільш однорідні природні умови. Взаємозв'язана група фацій утворює **урочище**, що формується в межах однієї відносно невеликої форми рельєфу (яру, балки, окремого горба, днища малої річкової долини). Просторове ж поєднання однакових за походженням урочищ, що сформувалися на досить великій формі рельєфу, утворює **місцевість**. Місцевостями, наприклад, можуть бути заплава великої річки, горбисте пасмо чи скелясте високогір'я.

Вивчають ландшафти, складаючи ландшафтні профілі та карти (мал. 131, 134). Вони наочно демонструють те-

Мал. 131. Ландшафтний профіль

риторіальні зміни одних комплексів іншими, а також їхню компонентну будову.

ПОДІЛ ЛАНДШАФТІВ. Географічні ландшафти поділяють на групи за певними ознаками. Зокрема, враховуючи тектонічну будову і рельєф території, у межах України розрізняють два класи ландшафтів – *рівнинних* та *гірських*. Водночас серед рівнинних ландшафтів виокремлюють підкласи *низовинних* та *височинних ландшафтів*, а серед гірських – *передгірних, низькогірних, середньогірних* та *міжгірно-улоговинних*. **За спільністю кліматичних умов, ґрунтового-рослинного покриву і тваринного світу** рівнинні ландшафти об'єднують у типи: *мішанолісові, широколистолисові, лісостепові* і *степові*; серед останніх розрізняють підтипи північно-, середньо- і південностепових ландшафтів. Ландшафти Карпат і Криму належать до типу *гірських лучно-лісових* і **поділяються на декілька підтипів залежно від висотної поясності**.

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ. Діяльність людини спричиняє зміни ландшафтів та їх компонентів. Це призводить до існування не лише *природних*, а й *антропогенних ландшафтів* (мал. 132, 133 на с. 58). У таких ландшафтах

Мал. 132. Природний ландшафт

Мал. 133. Антропогенний ландшафт

майже не змінилися геологічна основа та клімат, проте значних змін зазнали невеликі форми рельєфу, ґрунти, рослинність і тваринний світ. Серед антропогенних ландшафтів є сільськогосподарські, лісогосподарські, водогосподарські, промислові, сельбищні (ландшафти поселень), рекреаційні (пов'язані зі сферою відпочинку людей).

Активний вплив людини на природні ландшафти на території України розпочався з розвитком орного землеробства ще у V тисячолітті до н. е., що призвело до формування перших сільськогосподарських ландшафтів. Заснування грецьких колоній на чорноморському узбережжі в VII–III ст. до н. е. дало початок формуванню міських ландшафтів. У XVI–XVIII ст. люди активно перетворювали лісові ландшафти на сільськогосподарські. З кінця XVIII ст. плуг уперше пройшовся українським степом. Упродовж XIX ст. там майже суцільно запанували сільськогосподарські ландшафти, змінивши природні. У Передкарпатті, степовому Придніпров'ї та на Донбасі на основі видобутку корисних копалин з'явилися промислові ландшафти. Надзвичайно великі зміни відбулися у ландшафтах України під впливом господарської діяльності людини у XX ст. Вони пов'язані з подальшим сільськогосподарським, лісогосподарським і промисловим освоєнням території, будівництвом осушувальних і зрошувальних систем, шляхів сполучення, ство-

ренням водосховищ, містобудуванням і розвитком сфери відпочинку.

Отже, нині у зв'язку зі значною освоєністю території України антропогенні ландшафти значно переважають над природними. Не змінених діяльністю людини природних ландшафтів майже не залишилося, а мало змінені становлять менш ніж 20 % території країни. На жаль, дуже мала

Мал. 134. Природні ландшафти України

частина території України належить до природоохоронних ландшафтів, де опікуються охороною різних компонентів природи.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Ландшафт – це доволі однорідна за походженням ділянка географічної оболонки, що формується в результаті тривалої взаємодії компонентів природи на певних територіях: гірських порід, повітря, вод, ґрунтів, рослинності й тваринного світу.
- Складниками будови ландшафту є фації, урочища і місцевості.
- Ландшафти поділяють на класи (рівнинні та гірські) і типи (широколистолісові, мішанолісові, лісостепові і степові, гірські лучно-лісові), а в них вирізняють підкласи і підтипи.
- Під впливом господарської діяльності людини формуються антропогенні ландшафти.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

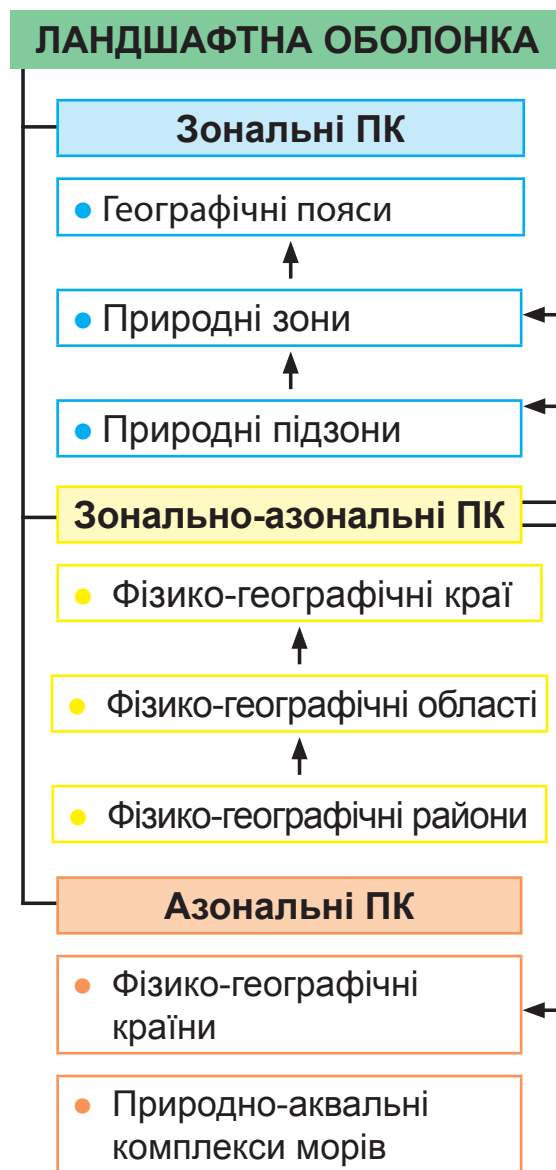
1. Чому ландшафт уявляють як просторово-цілісну систему?
  2. Використовуючи схему (мал. 130), поясніть, які взаємозв'язки виникають між компонентами і чинниками формування ландшафту.
  3. Поясніть на конкретному прикладі особливості взаємодії компонентів природи у ландшафті.
  4. На які класи і підкласи поділяють ландшафти?
  5. Чим відрізняється природний ландшафт від антропогенного?
  6. Які ландшафти сформувалися у вашій області? Яким є в її межах співвідношення природних та антропогенних ландшафтів?
-
- 7*. Проаналізуйте ландшафтний профіль (мал. 131 на с. 176) і встановіть, як змінюються ландшафтні урочища в межах річкової долини р. Піщаної.

§ 37. ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

- ♦ Пригадайте, в якому географічному поясі розташована Україна.
- ♦ Які природні зони поширені на її території?

ПОНЯТТЯ РАЙОНУВАННЯ. Усе розмаїття ландшафтів творить ландшафтну (географічну) оболонку Землі, яка тонким шаром «обкутує» нашу планету. Між ландшафтною оболонкою як планетарним природним комплексом і ландшафтами як її найменшими частинами існує система регіональних природних комплексів (ПК). Вони займають різні за площею території. Одним із завдань географії є їх виявлення, визначення меж, вивчення і картографування, тобто здійснення **фізико-географічного районування**.

Розглядаючи компоненти та чинники розвитку ландшафту, ви напевно помітили, що одні з них є зональними, а інші – незональними. До зональних належать ті, які поширені на земній поверхні відповідно до закономірностей географічної (широтної) зональності – смугами, що змінюють одна одну від екватора до полюсів. Зонально змінюються кількість сонячної енергії, розподіл тепла і вологи, ґрунтово-рослинний покрив.

Мал. 135. Одиниці фізико-географічного районування України

Незональними (азональними) є ті чинники та компоненти ландшафту, розміщення яких не залежить від географічної широти. Це насамперед геологічна будова та рельєф. Відповідно до цього регіональні природні комплекси також поділяють на зональні та азональні (мал. 135 на с. 61).

Отже, **зональні природні комплекси** – це ПК, що утворилися в результаті широтного вияву природних процесів і явищ. До них належать географічні пояси, природні зони і підзони. Найбільшими **азональними** природними комплексами є ПК материків і океанів, а в їх межах – фізико-географічні країни і природно-аквальні комплекси морів. Фізико-географічні країни і зони поділяють на менші регіональні ПК, які виокремлюють за поєднанням зональних й азональних чинників. До них належать фізико-географічні краї, області та райони.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ. Найбільшими зональними частинами ландшафтної оболонки є **географічні пояси**. Їх розрізняють за кількістю надходження сонячної енергії та особливостями циркуляції повітряних мас. Україна майже повністю розташована у межах **помірного географічного поясу** Північної півкулі і лише на південному схилі Кримських гір і південному узбережжі Криму природні умови мають риси **субтропічного поясу**.

Унаслідок відмінностей у розподілі тепла і вологи у межах поясу формуються **природні зони** з притаманними їм кліматом, ґрунтами, рослинністю і тваринним світом. В Україні це – **зони мішаних лісів, широколистих лісів, лісостепова і степова** (мал. 136). Звичайно, природні зони характерні лише для рівнинної частини країни, де чітко проявляється широтна зональність. У горах їх немає: там взаємодія природних компонентів відбувається згідно із закономірностями висотної поясності, тобто у смугах, що змінюють одна одну з висотою.

У межах природних зон часто існують значні відмінності у зволоженні територій та надходженні тепла. Це спричиняє різноманітність ґрунтово-рослинного покриву, а тому природні зони можуть поділятися на **підзони**. В

Робота з картою

- Межах яких природних зон розташована Україна?
- Які території охоплюють фізико-географічні країни?
- Які фізико-географічні краї сформувалися у межах лісостепової зони?
- Які підзони розрізняють у степовій зоні?

Мал. 136. Фізико-географічне районування України

Фізико-географічні країни на території України

Східно-європейська рівнина – 93,2 %
Українські Карпати – 6,6 %
Кримські гори – 0,2 %

Україні такий поділ має степова зона, в якій розрізняють *північностепову, середньостепову і південностепову підзони*.

Найбільшими азональними одиницями районування на суходолі є **фізико-географічні країни** – природні комплекси, сформовані в межах великих тектонічних структур (платформ, складчастих споруд), яким відповідають великі форми рельєфу (рівнини, гірські системи). Тому серед фізико-географічних країн розрізняють рівнинні та гірські. Україна розташована в межах

трьох фізико-географічних країн: *Східноєвропейської рівнини* (її південно-західної частини), *Карпатської гірської* (її середньої частини) і *Кримських гір* (мал. 137). На півдні територія України виходить до *природно-аквально-комплексів Чорного й Азовського морів*.

Фізико-географічний край – це частина природної зони чи підзони в межах рівнинної країни або частина гірської країни. Основними причинами виділення країв є неоднорідність геологічної будови та рельєфу, а також віддаленість території від океанів, що зумовлює зміну континентальності клімату. Наприклад, у лісостеповій зоні розрізняють три *фізико-географічні краї*: *Дні-*

Мал. 137. Фізико-географічні країни:

а – Карпатська гірська;

б – Східноєвропейська рівнина;

в – Кримські гори

стровсько-Дніпровський (у межах частин Подільської і Придніпровської височин), *Лівобережно-Дніпровський* (на Придніпровській низовині) та *Середньоруський* (відповідає схилам однойменної височини). Декілька фізико-географічних країв виділяють також у підзонах степової зони. Натомість кожна із двох лісових зон утворює окремий великий фізико-географічний край: зона мішаних лісів – *Українське Полісся*, зона широколистих лісів – *Західноукраїнський край*. Кожна з гірських країн також представлена в Україні одним фізико-географічним краєм – *Українськими Карпатами* та *Кримським гірським краєм*. Всього в Україні розрізняють 14 країв.

У межах країв існують свої відмінності природних умов, пов'язані з неоднаковою геологічною та геоморфологічною будовою територій. Це є причиною виділення ще менших регіональних природних комплексів – фізико-географічних областей і фізико-географічних районів.

Фізико-географічне районування має велике значення для пізнання природних процесів і явищ, господарської діяльності та природоохоронної роботи людини. Встановивши межі того чи іншого ландшафту і вивчивши його будову та внутрішні зв'язки, можна обґрунтувати раціональне природокористування в ньому, визначити заходи щодо поліпшення екологічної ситуації, встановити території, на яких бажано здійснювати природоохоронну діяльність.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Фізико-географічне (ландшафтне) районування – це визначення меж регіональних природних комплексів, що є поєднанням на певних територіях подібних ландшафтів.

Фізико-географічна країна

Фізико-географічний край

Фізико-географічна область

Фізико-географічний район

Азональні одиниці фізико-географічного районування

- Зональними одиницями фізико-географічного районування є географічні пояси, природні зони і підзони, а зональними – фізико-географічні країни і природно-аквальні комплекси морів.
- Україна розташована в межах трьох фізико-географічних країн (Східноєвропейської рівнини, Карпатської гірської та Кримських гір) і чотирьох природних зон (мішаних лісів, широколистяних лісів, лісостепу і степу).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть систему одиниць фізико-географічного районування України.
  2. Чим відрізняються зональні природні комплекси від а зональних?
  3. У межах яких природних зон розташована Україна?
  4. Які великі а зональні природні комплекси розрізняють у межах України?
-
- 5*. Порівняйте одиниці фізико-географічного районування України в межах лісових, лісостепової та степової зон (кількість, розміри, типи).

§ 38. ЗОНИ МІШАНИХ ТА ШИРОКОЛИСТИХ ЛІСІВ

- ♦ Пригадайте, в межах яких природних зон лежить Україна.
- ♦ Які види дерев поширені в лісах України?

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Лісові зони лежать у північній і західній частинах України. Вони займають 28 % території країни. Зона мішаних лісів (хвойно-широколистяних), яку називають *Поліссям*, тягнеться із заходу на схід широкою смугою між північним кордоном України і умовною лінією,

Словечансько-Овруцький кряж

Кряж, ніби кам'яний острів, здіймається на висоту понад 300 м на тлі зеленої Поліської низовини. Нагадуючи стародавню фортецю, він лежить на фундаменті, складеному червоними і рожевими кварцитами і пісковиками. Ці камені є в стінах Софійського собору, Золотих воріт, Києво-Печерської лаври у Києві. Кряж – єдине місце в Україні, де видобували вогнетривкий мінерал пірофіліт, який використовували для пальників на маяках.

що проходить містами *Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Житомир – Київ – Ніжин – Глухів*. Полісся – це дивовижний край лісів і річок, де не буває нищівних засух, де в багатьох селах весною пересуваються вулицями на човнах, де повітря пахне сосною і хмелем, і здається, що його можна пити, як березовий сік. Так поетично описують свій край поліщуки.

На заході України мішані ліси змінюються у південному напрямку широколистими, які поширюються до Передкарпатської височини і кордону з Молдовою.

РЕЛЬЄФ І КОРИСНІ КОПАЛИНИ. Зона мішаних лісів займає здебільшого *Поліську низовину* (мал. 138). Її поверхня майже плоска, з невеликим похилом до Дніпра і Прип'яті. Її абсолютні висоти рідко перевищують 200 м, найвищою ділянкою є *Словечансько-Овруцький кряж* (понад 300 м). На рельєфі позначився вплив льодовика: він приніс з півночі відшліфовані камені-валуни, залишив відклади у вигляді піщаних полів, моренних горбів та валів (*Волинське ласмо*). Перевіяні вітром піски утворюють дюни завдовжки до 5 км і заввишки до 18 м.

Мал. 138. Поліська низовина

Широколисті ліси вкривають височини – *Волинську*,

Мал. 139. Подільська височина

Розточчя, Подільську (західну частину), Хотинську. Височини зазнали тектонічного підняття наприкінці кайнозойської ери, що спричинило врізання річкових долин та поширення водно-ерозійних форм рельєфу. Унаслідок цього рельєф у багатьох місцях є горбогірним, висоти нерідко

перевищують 400 м над рівнем моря. Водночас на вододільних ділянках Подільської височини трапляються плоскі височини – плато (мал. 139). Подільська височина і Прут-Дністровське межиріччя – найбільше в Україні скупчення карстових форм рельєфу. Там зосереджено понад 100 печер у гіпсових відкладах. Серед них і найдовші в світі – *Оптимістична* (понад 240 км), *Озерна*, *Попелюшка*, а також *Кристалічна (Кришталева)*, *Млинки* та ін.

У місцях неглибокого залягання кристалічних порід знайдено поклади міді (*Волинська область*), каолінів, гранітів, базальтів, лабрадоритів, габро і напівкоштовного каміння – топазів, яшми, бурштину (*Рівненська, Житомирська області*), фосфоритів (*Сумська, Хмельницька області*). Повсюдно на Поліссі є поклади торфу, а на Поділлі – вапняків. На кордоні з Польщею розташований *Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн*.

КЛІМАТ І ВНУТРІШНІ ВОДИ. Клімат у лісових зонах помірно континентальний. Температура повітря змінюється із заходу на схід у січні від -4 до -8 °С, у липні – від $+17$ до $+19$ °С. У лісових зонах випадає найбільше опадів серед рівнинних територій України (600–700 мм за рік).

За невеликої випаровуваності зволоження у зоні мішаних лісів надмірне. Тому характерною рисою Полісся є заболоченість. Серед боліт переважають низинні, що лежать уздовж річок. У центрально-східній частині зону перетинає

Подорож у слово

Назви річок, що походять від давньослов'янських слів, за різними версіями трактують так: **Прип'ять** – потік або та, що швидко рухається; **Десна** – права або та, що яскраво блищить; **Стир** – велика; **Горинь** – джерело або річка, що бере початок з гори; **Случ** – викривлена, заболочена або та, що злучає (з'єднує).

Дніпро, приймаючи притоки *Прип'ять*, *Десну*, *Тетерів*, *Ірпін*. Густу річкову мережу формують їх річкові системи. Прип'ять бере початок на північному заході Волинської області і лише своїми верхів'ям і пониззям розташована в Україні. Її численні рукави, протоки та старі річища, що здебільшого проходять по зниженій місцевості, навесні заливаються водою й утворюють суцільний водний простір. Найбільші притоки Прип'яті – *Турія*, *Стокід*, *Стир*, *Уж*, *Горинь* (з притокою *Случ*). Усі річки мають широкі долини з низькими берегами, повільну течію. Вони повноводні, тому що живляться передусім атмосферними опадами. На крайньому заході подібні характеристики має *Західний Буг*. На півдні зону широколистих лісів окреслює *Дністер*, його ліві притоки, що перетинають Подільську височину, утворюють у пониззях глибокі, часто каньйоноподібні долини.

На Поліссі найбільше в Україні озер. Здебільшого це невеликі водойми з чистою проточною водою. У північно-західній частині зони розташовані *Шацькі озера* (*Світязь*, *Пулемецьке*, *Лука*, *Пісочне* та ін.), які мають в основному карстове походження і живляться струмками та джерелами. Уздовж річок поширені невеликі озера-стариці. На Подільській височині трапляються маленькі карстові озера-«вікна».

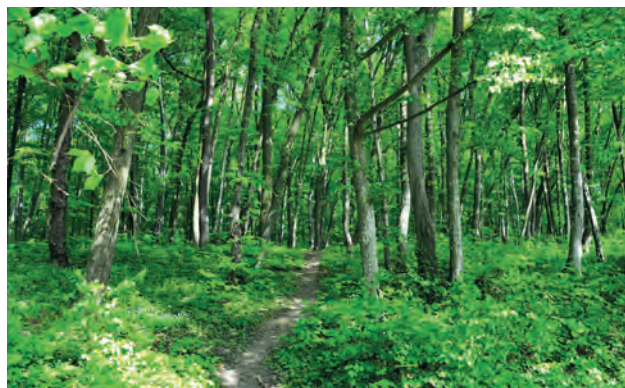
ҐРУНТОВО-РОСЛИННИЙ ПОКРИВ І ЛАНДШАФТИ. У природному районуванні України зону мішаних лісів виділено як Поліський фізико-географічний край (або Українське Полісся), а зону широколистих лісів – як Західноукраїнський край.

У *Поліському фізико-географічному краї* під мішаними лісами переважають *дерново-підзолисті ґрунти*. Їх родючість невисока через велику кислотність і надмірне зволоження. Ще менш родючими є ґрунти, що сформувалися в долинах річок та пониззях, – *лучні, болотні, торфово-болотні й торфовища*. Порівняно з іншими ландшафтами рівнинної частини України рослинність Полісся (лісова, лучна й болотна) збереглася краще, однак сама назва «полісся» радше відображає його природничу історію, аніж сучасний стан. Колись ліси вкривали 90 % території, нині вони займають лише 25 %. Ще 10 % площі припадає на луки. Характерні для Полісся болота займають понад 4 % його території. Загалом на Поліссі відомо понад 1 500 видів рослин.

З лісових угруповань найбільше *сосново-дубових лісів*. Підлісок у них утворюють ліщина, бузина, верба, бруслина, численні трав'яні рослини. На піщаних масивах ростуть негусті *соснові ліси* (бори). Кущів і трав у них майже немає, знижені ділянки суцільно вкриті мохом. Зволожені місцевості зайняті переважно вільховими й березовими лісами. *Луки* на Поліссі поширені не тільки на заплавах, а й на місці вирубаних лісів. Найбільше розмаїття трав'яних рослин – на заплавних луках. Подекуди трапляються піски, вкриті чебрецем або вересом. *Низинні болота* славляться різно-трав'ям, серед якого півники болотні, вербозілля, бобрівник,

Мал. 140. Сосновий бір

Мал. 141. Широколистий ліс

Найбільшим довгожителем лісів є дуб. В урочищі Юзефін (Рівненська область) росте 1 300-літній дуб, а знаменитому запорізькому дубу, що на дніпровському острові Хортиця, близько 800 років.

білозір болотний. *Верхові болота*, порослі мохом, журавлиною, росичкою, трапляються рідко. Серед піщаних низовин Полісся є великі болота, вкриті купинами з трав.

У **Західноукраїнському краї** під широколистими лісами сформувалися *сірі лісові ґрунти*. Із просуванням на схід поширюються *чорноземи – типові*, на яких колись буяла лучна й степова рослинність, і *опідзолені* (утворилися в процесі природного заростання степових просторів широколистими лісами). Панівні в минулому широколисті ліси нині займають менш ніж 15 % площі краю. Переважаючими листяними породами є дуб і бук (на заході), дуб і граб (на сході). Поширені також ясен, клен, липа, зрідка трапляються штучно насаджені сосна і ялина. Степова рослинність збереглася невеликими плямами на схилах горбів чи в балках.

У лісах живуть козуля, єнотоподібний собака, кабан, вовк, лисиця, куниця, заєць, білка. Зрідка трапляються бурий ведмідь і рись. Уздовж річок будують свої хатини бобри. Багато птахів – тетерук, глухар, журавель, лелека.

Отже, фізико-географічне різноманіття лісових зон України утворюють такі природні ландшафти: мішано-лісові хвойно-широколисті низовинні (поліські), широколисті височинні, заплавні лучні та лучно-болотні. Проте нині більшу частину території зони займають антропогенні ландшафти.

Мал. 142. Болото, поросле травою

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНА ПРИРОДИ.

Зони мішаних і широколистих лісів України і сусідні з ними території Білорусі та Польщі є прабатьківщиною слов'ян. Саме звідси вони розселилися по всій Східній Європі. Тривалий час лісові зони були негусто заселені, природні праліси зберігалися в майже незайманому вигляді. Інтенсивне знищення лісів унаслідок господарської діяльності людини розпочалося з XVI ст. Надалі посилилися сільськогосподарське освоєння земель, промислові лісозаготівлі, виникали міста, прокладалися шляхи. Нині сільськогосподарські ландшафти охоплюють понад 65 % площі Полісся та близько 80 % – широколистих лісів. Величезні зміни відбулися в природних ландшафтах після осушення людиною боліт та випрямлення русел річок.

На території лісової зони у 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській атомній електростанції. З 30-кілометрової зони навколо неї було виселено людей, внаслідок чого природні процеси там відбуваються без їх участі, однак під дією сильного радіаційного забруднення. За їх перебігом ведуть спостереження в *Древлянському природному заповіднику* та *Чорнобильському радіаційно-екологічному біосферному заповіднику*, створеному в 2016 р. Для збереження ландшафтів Полісся, лісової і болотної рослинності у мішаних лісах створено низку природоохоронних територій. Зокрема, у *Черемському, Рівненському і Поліському природних заповідниках* вивчають і охороняють болотно-торфові масиви, озера, соснові ліси. У *Шацькому*

Україна дивовижна**Релікт минулих епох**

Азалія понтійська, що росте на Словечансько-Овруцькому кряжі, віддалена від основного ареалу її поширення – Кавказу і Малої Азії – більше як на 1000 км. Цей вид – релікт третинного періоду, тобто сучасник мамонтів.

національному природному парку під охороною перебувають 22 озера, в яких водяться цінні види риб (щука, карась, окунь, вугор, сом), та болота, що розташовані серед соснових лісів і вільшанників.

У широколистих лісах у природному заповіднику «Розточчя» і національному природному парку «Яворівський» оберігають ділянки лісів з бука і дуба. У природному заповіднику «Медобори» і національному природному парку «Подільські Товтри» охороняють унікальні природні комплекси Товтрового кряжу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Мішані ліси (Полісся) займають північну частину території України, а широколисті – західну.
- Зоні мішаних лісів властиві заболоченість, льодовикові форми рельєфу, дерново-підзолисті ґрунти, сосново-дубові, соснові та вільхові ліси.
- Для зони широколистих лісів характерні височинний рельєф, сірі лісові ґрунти й чорноземи, дубово-букові та дубово-грабові ліси.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте географічне положення зон мішаних і широколистих лісів. З'ясуйте за картою, які адміністративні області України повністю або частково розташовані в цих зонах
2. У чому полягають відмінності в рельєфі зон мішаних і широколистих лісів?
3. Чому в Поліссі поширені болота і сформувалася густа річкова мережа?
4. Назвіть рослинні угруповання і представників тваринного світу мішаних і широколистих лісів.
5. Як в лісових зонах здійснюють охорону та збереження природного довкілля?

§ 39. ЛІСОСТЕП

- ◆ Пригадайте, які ґрунти сформувалися в лісостепу.
- ◆ У чому полягають особливості поширення у лісостепу рослинності й тваринного світу?

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Лісостеп – це перехідна зона між мішаними і широколистяними лісами та степом. Широка смуга лісостепу простягається з південного заходу від кордону з Молдовою на північний схід до кордону з Росією, займаючи 25 % території України. Виразних меж зона не має, адже степові ділянки вклинюються островами в лісову зону, а ліси окремими масивами заходять у зону степів. Межу між лісостепом і степом умовно проводять вздовж лінії міст Подільськ (Одеська область) – Кропивницький – Красноград – Куп'янськ (Харківська область).

Україна дивовижна

Гори над Дніпром

Канівські «гори» підносяться над Дніпром на висоту до 243 м і є частиною Придніпровської височини. Вони – унікальна пам'ятка природи: там гірські породи різного віку зім'яті у складки, зсунуті зі свого первинного місця і припідняті. При цьому давні відклади опинилися зверху, а ті, що утворилися пізніше, під ними. Геологи називають це явище Канівськими дислокаціями.

Мал. 143. Лісостеп на Подільській височині

Мал. 144. Лісостеп на Придніпровській низовині

РЕЛЬЄФ І КОРИСНІ КОПАЛИНИ. Правобережна частина лісостепу лежить на височинах – *Подільській* та *Придніпровській*, а лівобережна – на *Придніпровській низовині*. Лише на крайньому сході зона виходить до відрогів *Середньоруської височини*. Платоподібні поверхні правобережних височин чергуються з горбогір'ями. Їх країни сильно розчленовані ярами та балками. Такий самий рельєф і на схилах *Середньоруської височини* та *Полтавській рівнині*, що до неї прилягає. Загалом поверхня із заходу та сходу нахилена до Дніпра.

Характерною ознакою краєвиду майже всієї території є високі праві береги річок, сильно розчленовані ярами, і низькі ліві береги з терасами. Заплави річок нерідко заболочені, вищі їх тераси займають поля, населені пункти.

У межах лісостепу залягають поклади бурого вугілля (*Дніпровський басейн*), нафти і природного газу (*Східний нафтогазоносний регіон*), природних будівельних матеріалів (гіпсу, вапняку, каоліну, мергелю, піску). У місцях виходу на поверхню порід Українського щита є родовища гранітів, лабрадоритів, доломітів, графіту, горючих сланців, а у болотах – бурштину.

КЛІМАТ І ВНУТРІШНІ ВОДИ. Клімат у лісостеповій зоні помірно континентальний. Його континентальність збільшується у східному напрямку. Середні температури січня змінюються від -5°C на заході до -7°C на сході, липня – відповідно від $+18$ до $+20^{\circ}\text{C}$. Кількість опадів зменшується з півночі на південь від 600 до 500 мм за рік. Майже стільки само води і випаровується, тому зволоження там достатнє. У окремі роки в лісостепу бувають посухи.

Річкову мережу формують *Дніпро*, *Південний Буг*, *Дністер* з притоками. Всі річки мають долини з асиметричними берегами та повільні течії. У місці перетину твердих порід Українського щита, де виходить гранітів, перегороджують русла *Південного Бугу* і *Гірського Тікича*, утворюються

пороги. Річки мають змішане живлення, найбільш повноводні навесні та у червні. Судноплавним є Дніпро. Колись судноплавство було можливим і на його лівих притоках, таких як *Сула*, *Псел*, *Ворскла*. Але через знищення лісів у їх долинах вони дуже обміліли. Праві притоки Дніпра – *Рось*, *Тясмин* також маловодні (мал. 145).

Озер у лісостепу мало. Вони є в заплавах великих лівих приток Дніпра. Численні озера-стариці, які колись були в заплаві самого Дніпра, залиті водами *Канівського* та *Кременчуцького водосховищ*. Брак природних водойм компенсується ставками, які створені біля багатьох населених пунктів.

ҐРУНТОВО-РОСЛИННИЙ ПОКРИВ. У лісостепу переважають родючі *чорноземи* (типові та опідзолені), що сформувалися на лесах або лесоподібних суглинках. У зниженнях поширені *лучні ґрунти*, подекуди – *торфові*.

Природна рослинність представлена лісовими і степовими видами. Лісистість території становить лише 12 %. Ліси збереглися в долинах річок та межиріччях, ростуть на *сірих лісових ґрунтах*. Лісові масиви утворюють переважно дуб і граб. У широких балках поширені байракові ліси, в яких ростуть дуб, граб, клен, липа, ліщина, бруслина та ін. На піщаних берегах Дніпра та Сіверського Дінця, куди доходив язик давнього льодовика, островцями трапляються соснові ліси.

До лісових масивів прилягає степ, проте він не займає великих площ, тому що його змінили сади і поля, де ро-

Подорож у слово

Походження багатьох назв річок ще не розгадано, є різні припущення і тлумачення від тюркських і давньослов'янських слів. Так, **Сула** вірогідно означає *мокре місце*; **Ворскла** – *біла вода* (за берегові кручі, що складені білими пісками і крейдяними відкладами) або *ворчати*; **Псел** – *луки, вологе місце*; **Рось** – *волога, роса*; **Тясмин** – *камін* (у руслі є виходи кристалічних порід на поверхню).

Мал. 145. Річка Рось

Мал. 146. Сільськогосподарські угіддя – типовий ландшафт лісостепу

стуть різноманітні сільськогосподарські культури (пшениця, ячмінь, овес, гречка, цукровий буряк, картопля, овочі). Степове природне різнотрав'я збереглося на схилах балок і берегах річок. Доволі великі площі зайнято луками. Там ростуть горицвіт, анемона, конюшина, тонконіг, стоколос, ковила, вероніка колосиста, гадючник, звіробій. Це переважно багаторічні рослини, із коренів і стебел яких утворюється дернина. На заплавних луках ростуть осока, рогіз, стрілолист, калюжниця, цикута. Водойми прикрашають глечики жовті, латаття біле, папороть водяна.

У лісостепу водяться лісові й степові види тварин: дикий кабан, козуля, лисиця, куниця, заєць, білка, тхір, полівка, вуж. Багато птахів – дятли, сови, жайворонки, лелеки, куріпки, дрозди.

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНА ПРИРОДИ.

Територія лісостепової зони освоєна дуже давно. Саме на межі лісу і степу були найкращі умови для життя людей. Ліс давав їм прихисток від ворогів, матеріал для будівництва і обігрівання жител, а вільні від лісу ділянки використовувалися для землеробства і скотарства (мал. 146). Цим наші далекі пращури займалися ще у IV–II тисячоліттях до н. е. У XVII–XVIII ст. значно збільшилося число поселень. Великі площі лісів були вирубані. Запровадження трипільної

системи орного землеробства призвело до виснаження ґрунтів, тому вже тоді їх почали удобрювати гноєм. У XIX – XX ст. на ландшафтах лісостепу позначилося виникнення міст, збільшення людності поселень, розвиток транспорту, ремесел і промисловості. Майже всі природні степові ділянки було перетворено на поля і сади, багато лісів у верхів'ях річок Сули, Ворскли, Псла, про які є згадки в історичних джерелах XVII ст., знищено.

Інтенсивне господарське освоєння лісостепу, нещадна експлуатація природних багатств спричинили значне винищення природи як у лісових, так і степових ділянках зони. Це вимагає створення заповідних територій там, де ще збереглися природні комплекси. Проте таких ділянок залишилося надзвичайно мало. Нині великих природоохоронних територій у лісостепу лише дві. *Канівський природний заповідник* – один з найдавніших в Україні (1923 р.), де поєднується історія природи і народу. Він охоплює частину яру та пагорби на правому березі Дніпра та дніпрові острови. Земля там «всіяна» археологічними пам'ятками ще з часів палеоліту. Важливими об'єктами заповідника є геологічні утворення, грабовий ліс. Заповідник межує із Чернечою горою, що здіймається на 100 м над Дніпром і відома як Тарасова гора. Там було перепоховано генія

Мал. 147. Тарасова (Чернеча) гора межує із Канівським природним заповідником

Мал. 148. Лучний степ у природному заповіднику «Михайлівська цілина»

українського народу Тараса Шевченка (мал. 147). У природному заповіднику «Михайлівська цілина» охороняють єдину в Україні ділянку цілинного, ніколи не ораного лучного степу в межах лісостепової зони. Численні рослини (астрагал, пальчатокорінник, півники, ковила, рябчик, сон) занесено до Червоної книги України.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- У лісостеповій зоні, яка розташована в середній смузі України, поширені височини та низовини, яри та балки, в умовах помірно континентального клімату під трав'яною рослинністю сформувалися чорноземи різних типів, а під лісовою – сірі лісові ґрунти.
- Для збереження цінних об'єктів природи, рідкісних видів рослин і тварин у лісостепу створено природні заповідники Канівський і «Михайлівська цілина».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому лісостепову зону вважають перехідною між лісом і степом?
2. Який рельєф у лісостепу?
3. Розкажіть про кліматичні особливості середньої смуги України.
4. Яка рослинність характерна для лісостепу?
5. Користуючись додатковими джерелами інформації, підготуйте розповідь про один із природних заповідників зони.

§ 40. СТЕП

- ♦ Пригадайте, якими є кліматичні показники у південній частині України.
- ♦ Які ґрунти формуються під степовою рослинністю?

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Степ, що займає близько 40 % площі України, є найбільшим зональним природним

Скіфські баби

Вершини багатьох курганів у степу вінчають кам'яні стели, які в народі називають кам'яними бабами. Насправді це символічні статуї закутих у броню чоловіків. Їх колись встановлювали на похованнях відважних скіфських воїнів.

комплексом. Він простягається від південної межі лісостепу до берегів Чорного й Азовського морів, займає більшу частину Кримського півострова.

РЕЛЬЄФ І КОРИСНІ КОПАЛИНИ. Зона степу має рівнинний рельєф. На півдні розкинулися низовини – *Причорноморська* і *Північнокримська*, на півночі та сході лежать височини – відроги *Подільської* і *Придніпровської*, *Приазовська* (мал. 149) і *Донецька*. У східній частині абсолютні висоти території сягають найбільших показників – 367 м (*г. Могила Мечетна*). **Кургани-могили** є виходами на поверхню кристалічних порід Українського щита й Донецької складчастої споруди. Для *Донецького кряжа* характерні **гриви** – вузькі видовжені підняття. На схилах височин багато ярів та балок. На півдні низовин поширені **поди** (або степові блюдця) – неглибокі округлі зниження з плоским дном. Унікальним явищем на Керченському півострові є грязьові вулкани, що вивергають глинисту грязь.

Мал. 149. Приазовська височина
(Донецька область)

У степовій зоні є значні поклади кам'яного вугілля (*Донецький басейн*), залізних, марганцевих, уранових і ртутних руд, солей. Є також природний газ, нікелеві руди. Степ багатий на різноманітні природні будівельні матеріали (вапняк, мергель, глини), лікувальні грязі.

Подорож у слово

Назви річок походять здебільшого від тюркських слів і означають: **Оріль** – крива (за вигини русла); **Інгул** – нове озеро (у середній течії річка розширюється і нагадує озеро); **Кальміус** (була відома під двома назвами Калка і Міус, що згодом злилися в одну) – тонка, як волосина і покручена, як ріг. **Молочна** (у значенні каламутна) дістала назву за колір води.

Україна дивовижна

Дивовижна Оріль

Цікаві відомості про ліву притоку Дніпра Оріль є в «Описі України» Гійома де Боплана: «...в гирлі цієї ріки я бачив, як за одним разом витягли понад 2 тис. риб, з яких найменші мали одну стопу довжини». Історик Дмитро Яворницький за багатство рибою, птаством, а берегів – лісом образно назвав її молочною рікою з медовими берегами.

КЛІМАТ І ВНУТРІШНІ ВОДИ. Клімат зони помірно континентальний з найбільшими в Україні різницями температур між зимою і літом та найменшою кількістю опадів. Середні температури січня змінюються з півночі на південь зони від -5 до -1 °С, липня – від $+20$ до $+23$ °С. Сніг лежить лише в окремі роки 1–2 місяці, але сніговий покрив нестійкий. Часто бувають посухи, суховії, які завдають шкоди сільському господарству. Кількість опадів становить 450–350 мм за рік. Випаровуваність вологи суттєво перевищує кількість опадів, тому зволоження території скрізь недостатнє.

У степу негуста річкова мережа. Своїми нижніми течіями стікають до моря великі річки України – Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, перетинає зону Сіверський Донець. Притоки Дніпра – Оріль (мал. 150),

Мал. 150. Річка Оріль

Самара, Інгулець, а також Інгул, Кальміус, Молочна повністю формують свій стік у межах зони. Невеликі степові річки мілководні, у верхів'ях вони часто пересихають. На півдні зони є зрошувальні системи, які напоюють поля водами Дніпра. У степовій зоні багато озер: у пониззі Дунаю (*Ялпуг, Кагул* та ін.), на узбережжях морів (*Сасик-Кундук* (мал. 151), *Шагани*) та в Криму (*Сасик-Сиваш*). Численні озера-лимани – *Дністровський, Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський, Молочний*. У деяких озерах внаслідок великої випаровуваності або зв'язку з морем вода солона.

ҐРУНТОВО-РОСЛИННИЙ ПОКРИВ І ЛАНДШАФТИ. Колись степи являли різнотравне зелене море, яким перекочувалися сріблясті хвилі ковили. Лише блакитні стрічки річок, їхні долини з непролазними верболозами і очеретами, балки та скіфські могили урізноманітнювали степовий ландшафт. Безмежним трав'яним роздоллям бродили численні стада турів, тарпанів, сайгаків. Нині всі степові ділянки, де може пройти трактор, розорано, а природна рослинність змінена на сільськогосподарські культури.

За відмінностями природних умов у степовій зоні розрізняють три підзони – північно-, середньо- і південностепову, які змінюють одна одну широтними смугами.

Північностепова підзона займає більшу частину зони.

Мал. 151. Озеро Сасик-Кундук

Там сформувалися *чорноземи звичайні*. У *різнотравному степу* рослини цвітуть у різний час, він виглядає по-різному кожної пори року. Навесні спершу зацвітають тюльпани, шафран, гіацинти, пізніше – *горицвіт жовтий, степові півники і фіалки*, згодом –

ковила, півонія тонколиста, шавлія, горошок, гадючник, катран, волошки, льон австрійський. Із середини літа степ вигоряє, але восени, завдяки дощам, зеленіє від мохів ще раз, а взимку перепочиває.

У **середньостеповій підзоні** поширені менш родючі **чорноземи південні**. На них сформувалися **типчакowo-ковилові степи**, які за видовим складом значно бідніші за різнотравні (мал. 152). Там ростуть ковила, типчак, гвоздика, деревій, шавлія. Однак рослинний покрив розріджений.

Південностепова підзона, яка охоплює Причорномор'я, Приазов'я і Північнокримську рівнину, отримує найбільше сонячної енергії, проте має значний дефіцит вологи. Там утворилися **каштанові ґрунти**, які нерідко чергуються з **солонцями і солончаками**. У **полинново-типчакowому степу** росте сухостепова і пустельна рослинність: полин, типчак, житняк, нехворощ чорна, хрінниця жовта. Рослини утворюють окремі острівці, що чергуються з голими піскуватими місцями. У Присивашші степ набуває зелено-сірого відтінку і нагадує пустелю (мал. 153).

Типчак

Житняк

Мал. 152. Типчакowo-ковиловий степ

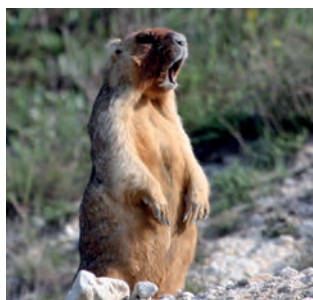

Мал. 153. Степ у Присивашші

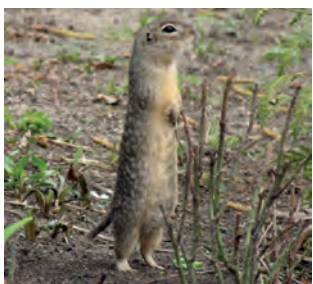
Степова зона відрізняється від лісостепу відсутністю лісів на вододілах. Невеликі за площею ліси з дуба і береста (байраки) ростуть лише у балках. На їх схилах утворюють зарості терен, шипшина, мигдаль степовий, степова вишня. У долинах річок поширені левади з вербою, в'язом і трав'яною рослинністю. Вдовж доріг та полів насаджено захисні лісосмуги.

Основне багатство степової зони – ґрунти. Саме завдяки їх високій родючості степ є основним сільськогосподарським районом України. Там вирощують високі врожаї зернових (пшениці, кукурудзи, рису, проса), технічних (соняшнику, тютюну), ефіроолійних, овочевих (помідори, перець) та баштанних (кавуни, дині) культур.

Тваринний світ зони бідніший за видовим складом, ніж у лісостепу. У степу багато гризунів – ховрахів, хом'яків, бабаків, тушканчиків, мишей, кротів. Численні й різноманітні птахи – журавлі, орли, сови, стрепети, перепілки.

Бабак

Ховрах

Тушканчик

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНА ПРИРОДИ. Степова зона належить до територій, які з давніх часів заселяли різні народи, проте вони тривалий час були малолюдними і майже не охоплені господарською діяльністю людини. Кочівники (гуни, печеніги, хозари, половці, татари) займалися переважно полюванням, випасанням худоби та рибальством. Аж до XVII ст. через малолюдність і небезпеку, яка чигала з півдня, степ називали Диким полем. Із створенням Запорозької Січі його освоїли українські козаки, які і завзято боролися з поневолювачами, і господарювали на землях-вольностях.

Найбільш інтенсивне освоєння степу відбулося в XIX – XX ст. Суцільне розорювання цілин-

них земель (орні землі становлять майже 90 %) призвело до знищення природної степової рослинності та збіднення тваринного світу. Цьому сприяли і розвиток гірничодобувної промисловості, і забруднення території відходами підприємств вугільної, металургійної, хімічної галузей, ТЕС. Через це в степу майже не залишилося ділянок з природною рослинністю. Тепер лише заповідники можуть дати уявлення про біорозмаїття, що панувало там колись.

Найдавнішим серед них є **біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф. Е. Фальц-Фейна**, де охороняється єдина в Європі ділянка типчаково-ковилового степу. Там росте понад 400 видів рослин, серед яких більш як 40 видів – ендеміки. У заповіднику також здійснюється акліматизація тварин з різних регіонів світу – зубрів, благородних оленів, коней Пржевальського, антилоп, страусів, куланів, муфлонів, зебр (мал. 154).

Український степовий природний заповідник охоплює 3 відділення, що відображають різні види степів: від лучних до різнотравно-типчаково-ковилкових. Тільки у *Хомутівському степу* можна побачити 12 видів ковили. Пам'ятку природи *Кам'яна Могила*, що височить серед неозорої рівнини, історики вважають місцем поховання скіфських царів. Там охороняють червонокнижних півників та орхідеї. *Крейдяна флора* – унікальна ділянка, де ростуть сосна крейдяна, дзвінець крейдяний, ранник крейдяний та інші крейдолюбні рослини. **Луганський природний заповідник** – це пам'ятник різнотравно-типчаково-ковилковим степам, які нині збереглися у вигляді маленьких латок у трьох

Мал. 154. Біосферний заповідник «Асканія-Нова»

Мал. 155. Пелікани в Дунайському біосферному заповіднику

Мал. 156. Національний природний парк «Святі Гори»

відділеннях – *Стрільцівському степу*, *Провальському степу* та *Станично-Луганському*. Там перебувають під захистом також бабак європейський та інші види тварин. **Дунайський біосферний заповідник**, де охороняються водно-болотні угіддя дельти Дунаю, – це справжній пташиний рай: там мешкає половина всіх видів птахів України (мал. 155). У **Дніпровсько-Орільському природному заповіднику** охороняються дніпрові плавні, заплавні озера та луки, водні види рослин і тварин.

Степові ландшафти охороняють також у *природному заповіднику «Єланецький степ»*, *національних природних парках «Великий Луг»*, що на узбережжі й островах Каховського водосховища, і *«Святі Гори»*, що в середній течії Сіверського Дінця (мал. 156). В останньому під охороною перебувають крейдянні останці-скелі із білої крейди і крейдодоподібного мергелю та бори із реліктової сосни крейдяної.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Степ, що є найбільшою в Україні природною зоною, має рівнинний рельєф, помірно континентальний клімат, що вирізняється найменшою кількістю опадів, родючі чорноземні й каштанові ґрунти.

- Трав'яниста степова рослинність збереглася лише в заповідниках («Асканія-Нова», Українському, Луганському, «Єланецький степ») і на невеличких нерозораних ділянках.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте взаємозв'язки клімату, ґрунтів, рослинності та тваринного світу на прикладі степової зони.
2. Поясніть, чому степова зона є найменш залісненою.
3. Які природно-заповідні території є в степовій зоні?
4. Які несприятливі природні процеси спостерігаються у степах України?

ПРАКТИЧНА РОБОТА 9

Порівняльна характеристика природних зон України

1. Дайте порівняльну характеристику двох природних зон (мішаних лісів, широколистих лісів, лісостепу, степу) (за вибором). Скористайтеся планом.

План характеристики

1. Географічне положення.
2. Рельєф і корисні копалини.
3. Клімат, внутрішні води.
4. Ґрунти.
5. Рослинність, тваринний світ.
6. Природокористування та охорона природи.

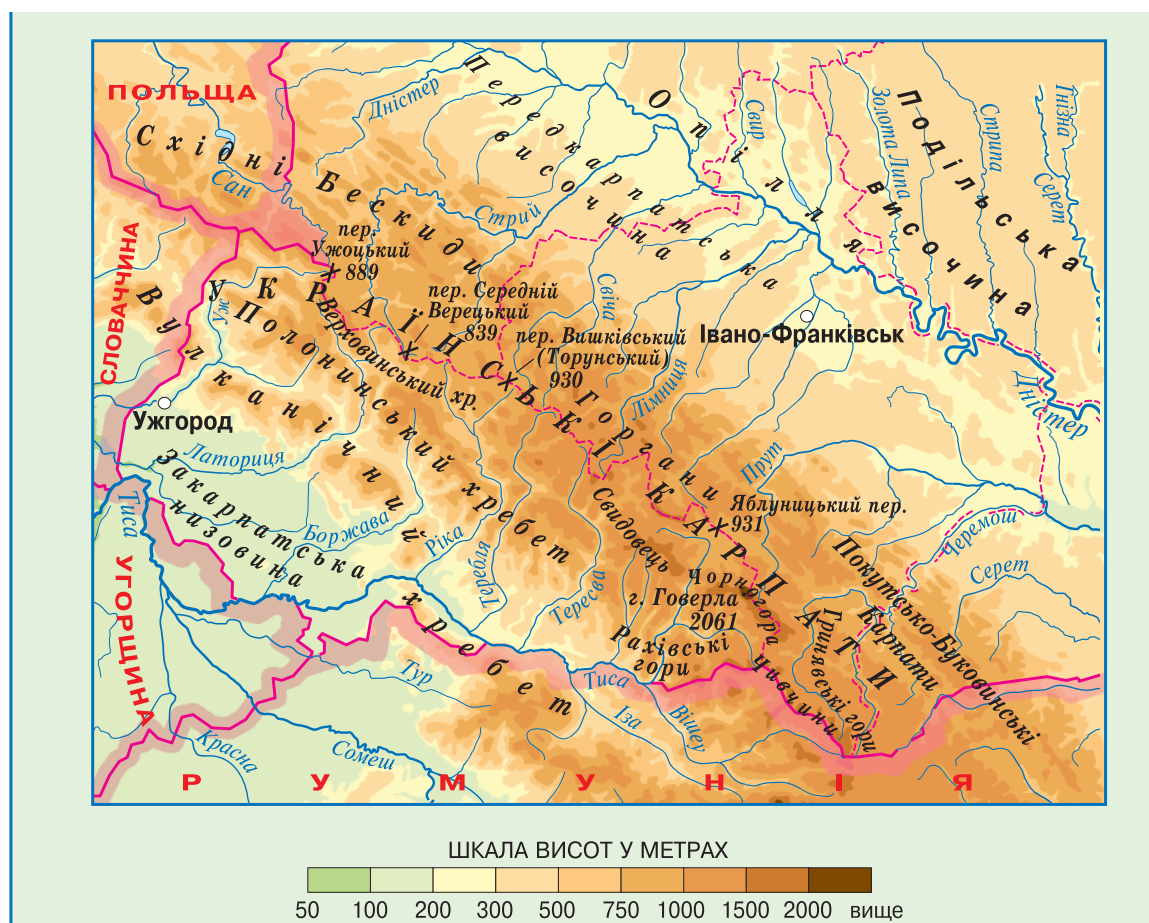
2. Поясніть, як унаслідок господарської діяльності людини змінилася природа кожної зони.

УКРАЇНСЬКІ КАРПАТИ

Українські Карпати – це фізико-географічна країна, що охоплює гірську частину Карпат, а також їх північно-східне й південно-західне рівнинні передгір'я. Край лежить на південному заході України і затиснутий у трикутник між державними кордонами України та умовною лінією *Чернівці – Івано-Франківськ – Яворів*, що відокремлює його від Східноєвропейської рівнини. Площа Українських Карпат у цих межах становить майже 40 тис. км². Українські Карпати – частина великої Карпатської фізико-географічної країни, що поширюється на території декількох європейських держав (мал. 157).

У цьому краї розрізняють три частини, які мають значні відмінності у природних умовах: *Передкарпаття*, *гірські Карпати* і *Закарпаття*.

Мал. 157. Українські Карпати

§ 41. ГІРСЬКА СПОРУДА УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

- ◆ Пригадайте, яка тектонічна структура лежить в основі Українських Карпат.
- ◆ До яких гір за віком і походженням належать Українські Карпати?

РЕЛЬЄФ І ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА. Гірська споруда Українських Карпат простягається смугою завдовжки 280 км і завширшки 100 км. Гори є середньовисотними з пересічними висотами 1 000–1 500 м, тільки окремі вершини здіймаються більш як на 2 000 м. За віком вони належать до молодих гір (сформувалися в альпійську епоху горотворення), проте за виглядом нагадують старі гори з пологими схилами й округлими вершинами. Це пов'язано з тим, що в їхній геологічній будові переважають осадові породи (пісковики, глини, глинисті сланці). Їх нагромадження відбувалося в морському басейні, що існував на місці гір, пошарово: шари порід по чергово змінювали один одного інколи сотні разів. Так виник **фліш**, що у вигляді зім'ятих складок утворює схили гір, легко піддається руйнуванню зовнішніми силами (мал. 158).

Водночас широкі карпатські хребти з м'якими обрисидами подекуди порізано глибокими (понад 1 000 м) поперечними долинами зі стрімкими схилами. Вони

О. Шупляк.
Карпатський
мотив. 2011

Мал. 158. Фліш у вигляді зім'ятих складок утворює схили гір

Рекорди України

Найвищими вершинами в Україні крім Говерли (2061 м) є вершини у масиві Чорногора заввишки понад 2000 м – Бребенскул (2035 м), Піп-Іван Чорногорський (2022 м), Петрос (2020 м), Гутин-Томнатик (2016 м) і Ребра (2010 м).

утворилися внаслідок розломів під час новітніх тектонічних процесів і поглибилися річками.

Гірська споруда Українських Карпат простягається з північного заходу на південний схід кількома паралельними пасмами, розмежованими видовженими міжгірними долинами. Північно-східне пасмо називають **Зовнішніми Карпатами**, які підносяться над Передкарпатською височиною крутим уступом. Вони охоплюють різні гірські масиви. *Горгани* (з *г. Сивуля*, 1818 м) – центральний найвищий масив, де поширені скелясті урвища. *Бескиди* і *Покутсько-Буковинські Карпати* нижчі, мають зруйнованіші хребти.

Вододільно-Верховинські Карпати є середньою віссю Українських Карпат. Хоча вони й не найвищі в гірській споруді (максимальні абсолютні висоти сягають 1700 м), проте слугують головним карпатським вододілом між басейнами річок Дністра і Тиси. Там розташовані найважливіші перевали (*Ужоцький, Яблуницький, Воловецький*), через які проходять шляхи, що з'єднують Передкарпаття і Закарпаття.

Полонинсько-Чорногірські Карпати найвищі. Вони охоплюють *Полонинський хребет*, який порізаний долинами річок на окремі масиви-полонини (*Рівна, Боржава, Красна*), гірські масиви *Свидовець* і *Чорногора* (мал. 159) та *Гринявські гори*. Висоти найвищих вершин сягають максимальних значень на Чорногорі, де шість з них здіймаються вище від 2000 м над рівнем моря. Там розташована і найвища точка України – *г. Говерла* (2061 м). У цих горах збереглися

Мал. 159. Масив Чорногора
з горою Говерла

Мал. 160.
Мармароський масив

сліді давнього гірського зледеніння – льодовикові форми рельєфу (цирки і карі). На південь від Чорногори здійснюється **Мармароський масив** – єдина частина Українських Карпат, де на поверхню виходять тверді кристалічні породи (гнейси, сланці). Масив охоплює *Чивчинські* і *Рахівські гори*. Це найдавніша (хоча й не надто висока) частина Карпат, яка зберігає риси, притаманні молодим і високим горам альпійської складчастості. Там поширені гостроверхі пікоподібні вершини, стрімкі й скелясті схили, дуже глибокі річкові долини, виразні льодовикові форми рельєфу. Недарма Рахівські гори здавна називають Гуцульськими Альпами.

З боку Закарпаття підноситься **Вулканічний (Вигорлат-Гутинський) хребет**. Він височить над низовиною окремими конусами згаслих вулканів, об'єднаних лавовими потоками у масиви, між якими пролягли долини стрімких закарпатських річок.

КЛІМАТ. Клімат Українських Карпат визначається географічним положенням гір та їх висотою над рівнем моря. У горах він холодніший і вологіший, ніж на прилеглих територіях.

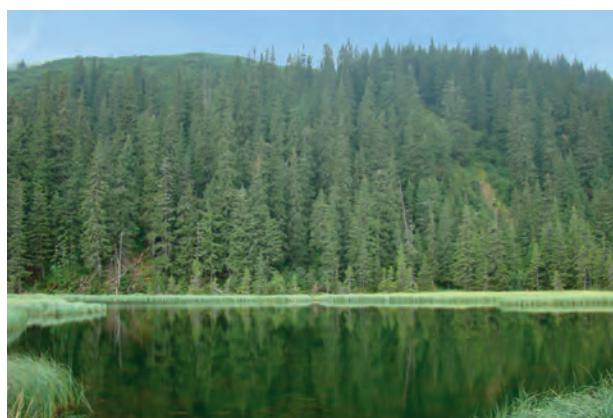
Із підняттям на кожні 100 м літо запізнюється на 10 днів і на 5 днів раніше закінчується. Важке холодне повітря нерідко може застоюватися у міжгірних зниженнях, тому температура повітря там буває набагато нижчою, ніж у навколишніх горах. В Українських Карпатах випадає най-

більша кількість опадів в Україні. Якщо у передгір'ях вона становить не більш ніж 800 мм за рік, то в найвищих масивах – понад 1500 мм. Найбільше опадів випадає влітку, найменше – навесні і взимку. Часто бувають грози, завірюхи, навесні сходять снігові лавини. Під дією текучих вод утворюються **селі** – грязекам'яні потоки, які виникають в руслах гірських річок. Вони з'являються раптово внаслідок злив або інтенсивного танення снігу і швидко рухаються, набуваючи катастрофічного характеру, спричиняючи руйнування.

ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ. У Карпатах сформувалася найбільш густа річкова мережа в Україні. Головний карпатський вододіл розділяє басейни річок різних напрямків. На північ і північний схід течуть Дністер з притоками *Стрий*, *Свіча*, *Тисмениця* і притоки Дунаю – *Серет* та *Прут* (мал. 161) із *Черемошем*, а на південь і південний захід – притока Дунаю *Тиса*, в яку впадають *Тересва*, *Теребля*, *Ріка* та ін. Долини карпатських річок пролягли здебільшого в поздовжніх міжгірних улоговинах і поперечних розломах хребтів. Всі річки мають стрімку течію. Нерідко утворюються водоспади – окраса місцевих краєвидів. Навесні й на початку літа внаслідок танення снігу в горах і великих злив на річках бувають повені й паводки. Вони часто виходять з берегів і завдають значної шкоди населеним пунктам, дорогам, господарським об'єктам. Карпатські річки несуть велику

Мал. 161. Річка Прут

Мал. 162. Озеро Марічейка

кількість уламкового матеріалу, який відкладають у своїх пониженнях. На схилах гір у долинах річок трапляються зсуви.

У Карпатах чимало озер. Вони, як правило, невеликі за площею, але дуже мальовничі. Найбільшим з них є озеро *Синевир*, що виникло у верхів'ї р. *Тереблї* внаслідок завалу в горах. Воно лежить на висоті майже 990 м, має глибину 24 м. Доволі поширеними є озера льодовикового походження – найбільш високогірні в Україні: *Бребенескул*, *Несамо-вите*, *Марічейка* (мал. 162). Глибокі озера утворилися у бічних кратерах згаслих вулканів Вигорлат-Гутинського хребта.

ВИСОТНА ПОЯСНІСТЬ ПРИРОДНИХ УМОВ.

Внаслідок значних перепадів висот у Карпатах спостерігається вертикальна зміна природних умов. За особливостями ґрунтово-рослинного покриву на передкарпатських схилах розрізняють п'ять висотних поясів: 1) передгірний пояс мішаних хвойно-широколистих лісів і лук (до 600 м), де на *дерново-підзолистих ґрунтах* ростуть мішані ліси з дуба, граба, ялиці, які чергуються з луками, часто розораними; 2) нижній гірсько-лісовий пояс (до 1100 м), який складається з букових та мішаних ялицево-смереково-букових лісів; 3) верхній гірсько-лісовий пояс (до 1500 м), представлений смерековими та ялицево-смерековими лісами. В обох гірських лісових поясах переважають *бурі гірсько-лісові ґрунти*; 4) субальпійський пояс (1500–1800 м), де поширено криволісся та рідколісся з низькорослих сосни, вільхи, ялівцю, а також злаково-різнотравні луки; 5) альпійський пояс (вище від 1800 м) з низьких чагарників

Висотні пояси

5 – субальпійські луки

4 – низькоросле криволісся

3 – ялицево-смерекові ліси

2 – букові ліси

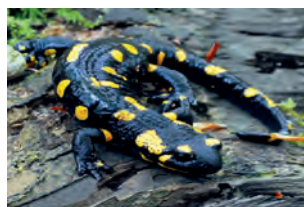
1 – хвойно-широколисті ліси

Кіт лісовий

Рись

Саламандра
плямиста

і трав'яних лук. Субальпійські й альпійські луки вкривають полонини, де поширені *гірсько-лучні ґрунти*. Субальпійські луки багатші за видовим складом, більш високорослі й густі. Відзначаються широким розповсюдженням злакових рослин (куничник, тонконіг альпійський, костриця карпатська, мітлиця біла) та квітучим різнотрав'ям (дельфінія, дягель, бугиля, купальниця європейська, валеріана трикрила). Великі зарості на полонинах утворюють чагарнички: брусниця, чорниця, верес, вічнозелений рододендрон карпатський.

У тваринному світі переважають лісові види – благородний олень, козуля, дикий кабан, вовк, лисиця, куниця, заєць, білка. Зрідка трапляються рись, кіт лісовий. Тільки в Українських Карпатах водяться альпійська бурозубка, а також земноводні – тритони карпатський і альпійський, саламандра плямиста. Багатим є світ птахів, серед яких ендеміки – сова довгохвоста, беркут.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Українські Карпати – це середньовисотні гори, що чотирма паралельними пасмами (Зовнішні Карпати, Вододільно-Верховинські Карпати, Полонинсько-Чорногірські Карпати та Вулканічні Карпати) простяглися з північного заходу на південний схід у західній частині України.
- Найвищою частиною Українських Карпат є масив Чорногора, а найвищою вершиною – г. Говерла (2 061 м).
- У Карпатах спостерігається висотна поясність природних умов.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. На які частини поділяють фізико-географічний край Українські Карпати?
2. Назвіть основні гірські пасма Українських Карпат.
3. Чому Українські Карпати мають вигляд старих гір?
4. Де в Українських Карпатах є краєвиди, подібні до високогірних?
5. Що вплинуло на мережу карпатських річок?
6. Як змінюється з висотою ґрунтово-рослинний покрив гір?

7* Поміркуйте, чи можливе утворення льодовиків в Українських Карпатах. Що і як має змінитися для цього в природі?

§ 42. ПЕРЕДКАРПАТТЯ ТА ЗАКАРПАТТЯ

- ♦ Пригадайте, якій тектонічній структурі відповідає Закарпатська низовина.

ПЕРЕДКАРПАТТЯ. Передкарпаття простягається смугою завширшки 30–45 км уздовж Зовнішніх Карпат – між північно-східним виступом гір і річковими долинами Дністра й Прута. *Передкарпатська височина* має висоти 200–500 м (мал. 163). У її основі лежить *Передкарпатський прогин*, що утворився між складчастою спорудою Карпат і краєм Східноєвропейської платформи. Він заповнений зім'ятими у складки осадовими породами. Численні

Мал. 163.
Передкарпатська височина

Подорож у слово

Річку **Прут** Геродот називав Пората – хвиляста; а від сарматського слова ця назва означає широка; від грецького – бурхлива; від ірано-скіфського – прудка, швидка. Назва річки **Стрий** походить від скіфсько-сарматського слова, що означає бистринь; **Свіча** – від давньослов'янського – світла; **Бистриця** – бистра, швидка.

річки, що стікають з гір, розчленували Передкарпаття широкими долинами.

З осадовими породами прогину пов'язане поширення у Передкарпатті родовищ нафти і природного газу, сірки, кам'яної і калійних солей, озокериту, природних будівельних матеріалів, а також мінеральних вод. Більшість з цих копалин видобуваються вже тривалий час, тому їх родовища майже вичерпано.

Клімат Передкарпаття помірно континентальний. Він подібний до клімату інших регіонів України, що лежать на тій самій географічній широті. Середні температури січня становлять -4°C , липня $+19^{\circ}\text{C}$. Середньорічна кількість опадів досягає 700 мм. Зволоження території надмірне.

Передкарпаття порізане густою мережею річок – верхніми течіями *Дністра*, *Прута* та їхніми притоками (*Стрий* (мал. 164), *Свіча*, *Лімниця*, *Бистриця*). Вони повноводні навесні (внаслідок танення снігу) і влітку (внаслідок злив у горах). Часто бувають паводки. Річки доволі бурхливі, проте вийшовши з гір на рівнину, вони сповільнюють течію і відкладають у долинах велику кількість твердого матеріалу, який принесли з Карпат. Тому в руслах річок багато островів, розгалужень-рукавів.

Передкарпатська височина вкрита *дерново-підзолистими* та *буроземно-опідзоленими ґрунтами*. На них колись росли широколисті ліси (переважно дубові й дубово-букові з домішкою граба, клена), а на підвищених

Мал. 164. Річка Стрий

Мал. 165. Закарпатська низовина

ділянках – мішані ліси (з домішкою смереки і ялиці). Нині вони вкривають менш ніж 25 % території.

ЗАКАРПАТТЯ. Закарпаття займає крайню південно-західну частину Карпатського фізико-географічного краю. Природні умови там суттєво відрізняються від умов інших частин Українських Карпат. Майже плоска *Закарпатська низовина* (110 м над р. м.) є крайньою частиною Середньодунайської низовини (мал. 165). У її основі лежить міжгірська западина, заповнена як осадовими, так і вулканічними породами. Одноманітна рівнинна поверхня в окремих місцях порушується вулканічними підняттями – *Берегівським горбогір'ям* (з абсолютною висотою понад 360 м). Вони є наслідком прориву магматичних порід на поверхню під час активних тектонічних рухів.

Складна геологічна будова території зумовила наявність різноманітних корисних копалин: поліметалічних, алюмінієвих і ртутних руд, золота, бурого вугілля, кам'яної солі, будівельних матеріалів. Поширені джерела мінеральних вод.

Клімат Закарпаття помірно континентальний, але значно тепліший від рівнинних територій України, що лежать на тій самій географічній широті. Це зумовлено тим, що гори захищають його від холодних пові-

Берегівське горбогір'я

Річка Латориця

тряних мас з півночі та сходу. Середня температура січня становить $-2\text{ }^{\circ}\text{C}$, липня – $+20\text{ }^{\circ}\text{C}$. Опадів випадає понад 750 мм за рік.

Закарпатську низовину перетинає річка *Тиса* і чимало її правих приток – *Боржава*, *Латориця*, *Уж* (мал. 166). Незначний нахил поверхні й невелика глибина річкових долин утруднюють поверхневий стік, тому в деяких місцях відбувається заболочування. Під час сильних злив і танення снігу в горах знижені місця нерідко затоплюються водою. Повені й паводки, які на Закарпатті є доволі частим явищем, – справжнє лихо для місцевих мешканців. Ґрунтовий покрив на Закарпатті подібний до передкарпатського. У минулому низовина була вкрита широколистяними лісами (з дуба і бука). Нині вони майже не збереглися.

Буковий ліс

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ Й ОХОРОНА ПРИРОДИ.

Закарпатська низовина й Придністров'я в Передкарпатті належать до найдавніше заселених людиною територій у нашій країні. Розселяючись територією, люди викорчувували і випалювали ліси, перетворюючи землі на ріллю, а луки – на пасовища й сіножаті. Із часом додалися видобуток корисних копалин, лісозаготівля. Через карпатські перевали було прокладено автошляхи й залізниці, річками сплавляли ліс. Гори і передгір'я вабили цілющими джерелами, чистим повітрям, мальовничими краєвидами. З'явилися центри відпо-

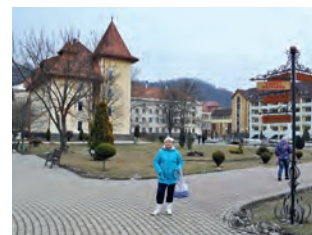

Мал. 166. Річка Уж у районі м. Ужгорода

чинку й оздоровлення – *Яремче, Ворохта, Трускавець, Свалява*.

Нині прикарпатські рівнини є високоосвоєними територіями, де переважають антропогенні сільськогосподарські ландшафти (понад 70 %). У горах вони поєднуються з лісогосподарськими. Ліси і луки – величезне природне багатство гірських Карпат. Вони займають відповідно 50 і 35 % від загальної площі гір. Корінними мешканцями там є українські верховинці – гуцули, бойки, лемки. Їх господарська діяльність, побут, традиції, обряди надзвичайно тісно пов'язані з навколишнім природним довкіллям. Карпати оспівано ними в народних піснях, казках, легендах.

Природні комплекси у різних частинах Карпат відзначаються своєрідністю й унікальністю. Однак надмірне і часто нераціональне використання їх природних ресурсів призвели до загрози зникнення природних ландшафтів. Для їх

Санаторій поблизу м. Свалява

Україна дивовижна

Гості з дольодовикового періоду

Так можна назвати дикі гірські нарциси, що збереглися на Закарпатті й ніде в Європі більше не ростуть. Дивовижно, що внаслідок геологічних катаклізмів льодовикового періоду великий шмат ґрунту разом з рослинами сповз із гір у долину р. Хустець і там зберігся. Це місце оголошено заповідним – «Долина нарцисів» є частиною Карпатського біосферного заповідника.

Мал. 167. Долина нарцисів (Карпатський біосферний заповідник)

Інформаційний
стенд
національного
природного парку
«Синеvir» на
Міжгірському
перевалі

збереження у Карпатах оголошено природозаповідними понад 1 500 об'єктів. *Карпатський біосферний заповідник* охоплює 8 відділень, які створені в Закарпатській області на масивах Чорногора, Свидовець, Мармароському, Вулканічному, в міжгірній долині. Там охороняють ландшафти різних висотних рівнів – від низовинних («Долина нарцисів» біля м. Хуста) до високогірних (г. Говерла). Під охорону взято зарості нарциса вузьколистого, що є реліктом, дуже давні ліси (праліси) – букові, смерекові, буково-дубові, ялицево-дубові та інші. *Природний заповідник «Горгани»* створений для захисту вікових лісів з ялиці, смереки, бука, кедра на схилах гір.

Національні природні парки покликані як охороняти природу, так і забезпечувати умови для цивілізованого відпочинку людей на привабливих територіях. Зокрема, до *Карпатського національного природного парку* (Івано-Франківська область) входять гірські території Горган і Чорногори, до парків «*Гуцульщина*» і «*Вижницький*» – Покутсько-Буковинських Карпат, парку «*Сколівські Бескиди*» – однойменний масив Зовнішніх Карпат. Своєрідним брендом Українських Карпат є озеро Синеvir – перлина *національного парку «Синеvir»*. Окрім гірських озер, боліт і витоків річок там охороняють букові, буково-ялицеві та смерекові ліси. *Ужанський національний парк* з ландшафтами Полонинського і Вододільно-Верховинського хребтів став частиною першого в Європі польсько-словацько-українського біосферного резервату «*Східні Карпати*».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Передкарпатська височина та Закарпатська низовина – це фізико-географічні області Українських Карпат, що зв'язані з гірськими Карпатами, але різняться з ними природними умовами.
- Для збереження унікальних і своєрідних ландшафтів Українських Карпат створено природні заповідники, національні природні парки та інші природнозаповідні території.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте форми рельєфу Передкарпаття й Закарпаття. Чим вони різняться?
2. Де формується тепліший клімат – на Передкарпатті чи Закарпатті?
3. Які стихійні явища бувають на Передкарпатті й Закарпатті?

- 4*. Поміркуйте, чому в північно-східному передгір'ї Українських Карпат сформувалася височина, а у південно-західному – низовина.

ПРОВЕДІТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ**Ландшафти своєї місцевості, їх освоєння і використання**

1. Використовуючи різні джерела інформації, а також під час краєзнавчих походів і екскурсій дослідіть ландшафти своєї місцевості.
2. З'ясуйте, до яких зональних чи азональних одиниць фізико-географічного районування України вони належать.
3. Як ландшафти вашої місцевості використовує людина? Чи потребують вони охорони? Що ти разом з однокласниками можеш для цього зробити?

§ 43. КРИМСЬКІ ГОРИ ТА ПІВДЕННИЙ БЕРЕГ КРИМУ

- ◆ Пригадайте, якими за віком, походженням і висотою є Кримські гори.
- ◆ Який клімат сформувався на Південному березі Криму?

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Кримська гірська фізико-географічна країна простягається смугою завширшки 50 км на півдні *Кримського півострова* від м. *Севастополя* до м. *Феодосії* на 180 км. За особливостями формування і будови, різновидами ландшафтів та їх мальовничістю Гірський Крим – надзвичайно оригінальне утворення, яке виділяється на тлі більш-менш одноманітного рівнинного сухостепоного Криму на півночі та Чорного моря на півдні.

ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА. У тектонічному відношенні Кримські гори – це велика складка, південне крило якої занурене в море. Підняття й складчасті рухи відбувалися там уже в

Карадаг – скам'янілий згаслий вулкан

мезозойську еру, але головні горотвірні процеси тривали в альпійську складчастість. Тоді ж південна частина Гірського Криму опустилася в *Чорноморську западину* по лінії розлому. Так утворився крутий схил – Південний берег Криму.

Крім поздовжніх розломів з'являлися й поперечні, проявлявся магматизм. Діяли вулкани: свідченням цього є скам'янілий згаслий вулкан – *масив Карадаг*. В інших випадках магма застигала в тріщинах земної кори, не

Україна дивовижна

Кам'яний символ Криму

Візиткою Південного берега Криму є гора Аюдаг (Ведмідь-гора), що височить на 572 м над р. м. Вона утворена застиглою магмою. Сіро-зелений габро-діабаз твердіший за граніт. Він є цінним облицювальним матеріалом.

Мал. 168. Гора Аюдаг

Мал. 169. Куести Внутрішнього пасма

прориваючись на поверхню. Нині вона виступає на денну поверхню у вигляді окремих гір – *Кастель, Аюдаг* (мал. 168). Тектонічні процеси в Кримських горах не припиняються й досі, про що свідчать землетруси. Кримські гори – це здебільшого складчасто-брилові гори. Вони складені осадовими породами (пісковиками, глинистими сланцями, вапняками), а в окремих місцях – породами вулканічного походження.

РЕЛЬЄФ. Кримські гори утворені трьома паралельними пасмами – Зовнішнім, Внутрішнім і Головним, які змінюють одне одного з півночі на південь. Зовнішнє й Внутрішнє пасма є **куестами** (мал. 169) – видовженими трохи піднятими формами рельєфу несиметричної будови: їхній північний схил пологий (відповідає нахилу залягання пластів порід), а південний – крутий (утворився внаслідок «підрізання» пластів водотоками вздовж ліній розломів). **Зовнішнє пасмо** найнижче (до 400 м). У північному напрямку воно поступово переходить у рівнину. **Внутрішнє пасмо** вище (до 700 м). Зовнішні процеси створили там чудернацькі форми.

Головне пасмо здіймається до 1500 м. Там розташована і найвища вершина Кримських гір – *г. Роман-Кох* (1545 м). Головне пасмо розділене тектонічними розло-

Рекорди України

Найглибшою печерою в Україні є Солдатська (500 м), яка розташована на Карабі-Яйлі.

Мал. 170. Форми вивітрювання на Демерджи-Яйлі

мами та ерозійними процесами на масиви з плоскими поверхнями – яйли (*Бабуган-Яйла, Нікітська, Чатир-Даг, Ай-Петринська, Ялтинська, Карабі-Яйла*). У Кримських горах багато водно-ерозійних і карстових форм рельєфу. На плато Чатир-Даг, наприклад, налічується, понад 1 000 карстових вирв, 135 печер, шахт, колодязів.

Південні й південно-східні схили Головного пасма, що стрімко обриваються до Чорного моря, називаються **Південним берегом Криму**. Це вузька (від 1 до 12 км) смуга узбережжя, на якій скелі подекуди підходять до моря, а місцями відступають, утворюючи амфітеатри.

КЛІМАТ. Клімат Гірського Криму, як і клімат рівнинної частини півострова, помірно континентальний. Однак між ними є суттєва різниця. Кількість опадів в горах зростає в два рази і становить у середньому 600 мм за рік, а на високих вершинах – до 1 000 мм за рік. Літо в горах прохолодне: середні температури липня становлять лише +15 °С. Зима багатосніжна із середніми температурами січня -4 °С. У Кримських горах нерідко випадає град, а навесні з найвищих гір сходять снігові лавини, які іноді завдають значної шкоди.

Натомість клімат Південного берега Криму найтепліший в Україні й нагадує субтропічний середземномор-

Рекорди України

Найбільшим водоспадом в Україні є водоспад Учан-Су на однойменній річці. Вода падає з майже прямовисного уступу з висоти 98,5 м.

ський. На нього впливають циклони взимку й підвищений атмосферний тиск улітку. Мають значення також близькість незамерзаючого Чорного моря і гори, які захищають узбережжя від північних вітрів. На Південному березі Криму цілорічно додатні середні температури: у січні від +5 °С на заході до +1 °С на сході, в липні – близько +24 °С. Оподи, що їх приносять середземноморські циклони, здебільшого випадають взимку у вигляді дощу. Літо жарке й сухе, однак спека не виснажлива: освіжають морські бризи.

ВНУТРІШНІ ВОДИ. У Кримських горах беруть початок всі річки, які протікають на Кримському півострові. Більшість з них короткі і впадають у Чорне море (*Альма, Кача, Чорна*). Найдовша річка – *Салгир* несе води до Азовського моря. Влітку в пониззі вона пересихає. У горах річки часто мають неширокі каньйоноподібні долини. Живляться вони здебільшого дощовими водами, а ті, що починаються на північних схилах головного пасма, – ще й талими сніговими. У верхів'ях деяких річок споруджено водосховища. У горах багато джерел.

ВИСОТНА ПОЯСНІСТЬ. У Кримських горах спостерігається висотна поясність ґрунтово-рослинного покриву. У *передгір'ях* панує степова рослинність з типчаком і ковилою, а трохи вище (від 500 м) – лісостепова. Там на дерново-карбонатних ґрунтах ростуть дубові гаї з дуба скельного і пухнастого з домішкою клена, бука і граба. Поширені зарості чагарників. На схилах гір на висоті 700–1 300 м лежить

Річка Салгир

Водоспад Учан-Су

Ай-Петринська
яйла

Чагарникові
зарості на
Південному
березі Криму

Суничне дерево

гірсько-лісовий пояс, де на бурих лісових ґрунтах ростуть широколисті ліси з бука, граба, клена, ясена, липи, сосни. На **вершинах-яйлах** поширені гірсько-лучні ґрунти. Там розкинулися гірські луки, на яких ростуть альпійська фіалка, звіробій, типчак.

На південному схилі Головного пасма висотна поясність рослинності також виражена досить яскраво, хоча він і не має суцільного ґрунтового покриву, тому що переривається скелями й осипищами. На **Південному березі Криму** сформувалися коричневі ґрунти. На них поширені чагарникові зарості дуба пухнастого, граба східного і ялівцю, субтропічна вічнозелена садово-паркова рослинність (кипарис, лавр, мирт, магнолія) і плодові дерева (абрикоси, персики, мигдаль, хурма, інжир). До висоти 500 м ростуть сухолюбні дубово-ялівцеві ліси і шибляк – густі колючі зарості теплолюбних середземноморських видів (дуба пухнастого і скельного, суничного дерева, фісташки, грабінника). Вище (до висоти 900 м) лежить пояс кримської сосни і дуба, а ще вище (до 1 300 м) у лісах переважає кримський бук. Тваринний світ різноманітний. У лісах живуть козуля, олень, муфлон, лисиця, борсук, заєць, куниця, білка. Гніздується багато птахів – сойка, чайка, гриф чорний, змієїд, сапсан.

ОХОРОНА ПРИРОДИ. Для охорони довкілля створено низку природоохоронних об'єктів. У *Кримському природному заповіднику* охороняються найцінніші в Криму ліси – дубові, букові, з кримської сосни, а також реліктові угруповання тиса ягідного і ялівцю високого. Унікальні природні комплекси вулканічного масиву юрського періоду оберігаються в *Карадазькому природному*

Рекорди України

Рослинність Криму найбагатша в Україні: там налічують понад 3 тис. видів (у Карпатах – 2,2 тис. видів).

заповіднику. Науковці заповідника ведуть постійні спостереження за морськими, степовими і лісовими екосистемами. Саму гору Карадаг називають музеєм мінералів просто неба: їх там знайдено більш ніж сто. Мальовничості Карадагу надають стрімкі скелясті вершини та урвища, що обриваються до моря. Багато природоохоронних територій створено біля м. Ялти. *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник* – найбагатший за видовим складом рослин (1 367 видів, з яких 138 є рідкісними і зникаючими). У заповіднику «*Мис Мартьян*» охороняють реліктовий ліс із середземноморських видів дерев. *Нікітський ботанічний сад* – один з найстаріших у світі (заснований у 1811 р.). Там зібрано унікальну колекцію субтропічних рослин з усіх куточків нашої планети (пальми, метасеквоя, туя, кедр, бамбук та ін.).

Нікітський ботанічний сад

Мальовничі ландшафти Гірського Криму, сухий теплий клімат та морська вода роблять цей регіон одним із найкращих курортних районів України.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Кримські гори – це складчасто-брилові гори, утворені трьома паралельними пасмами (Зовнішнім, Внутрішнім і Головним), в яких добре виражена висотна пояси́сть природних умов.
- На Південному березі Криму сформувалися природні умови середземноморського типу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- Використовуючи геохронологічну таблицю (с. 72–73), розкажіть про особливості формування земної кори в Криму.

1. З чим пов'язане значне поширення печер у Гірському Криму?
2. Які особливості клімату на Південному березі Криму?
3. Охарактеризуйте висотну поясність природи в Гірському Криму.

5*. Порівняйте природні умови Гірських Карпат і Гірського Криму.

ПРОВЕДІТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виявлення ландшафтів у світі, що мають схожість із ландшафтами України

1. З курсу «Географія материків і океанів», що ви вивчали у 7 класі, пригадайте типові ландшафти світу. Скористайтесь картою природних зон світу.
2. Виявіть подібність ландшафтів України та світу. Зокрема укажіть ландшафти, подібні до наших мішаних або широколистяних лісів, лісостепу, степу, Карпат та Кримських гір. Поміркуйте, чому можлива така подібність.

§ 44. ЧОРНЕ МОРЕ

- ♦ Пригадайте, до басейну якого океану належить Чорне море.
- ♦ Яким є Чорне море – окраїнним чи внутрішнім?

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТА БЕРЕГОВА ЛІНІЯ. Чорне море омиває Україну з півдня. Воно займає площу понад 420 тис. км². Вузькими протоками Босфор і Дарданелли та невеликим Мармуровим морем Чорне море сполучається із Середземним, а Керченською протокою – з Азовським морями. Між Чорним і Азовським морями вклинюється найбільший півострів – Кримський, який Перекопським перешийком сполучається з материком (мал. 171).

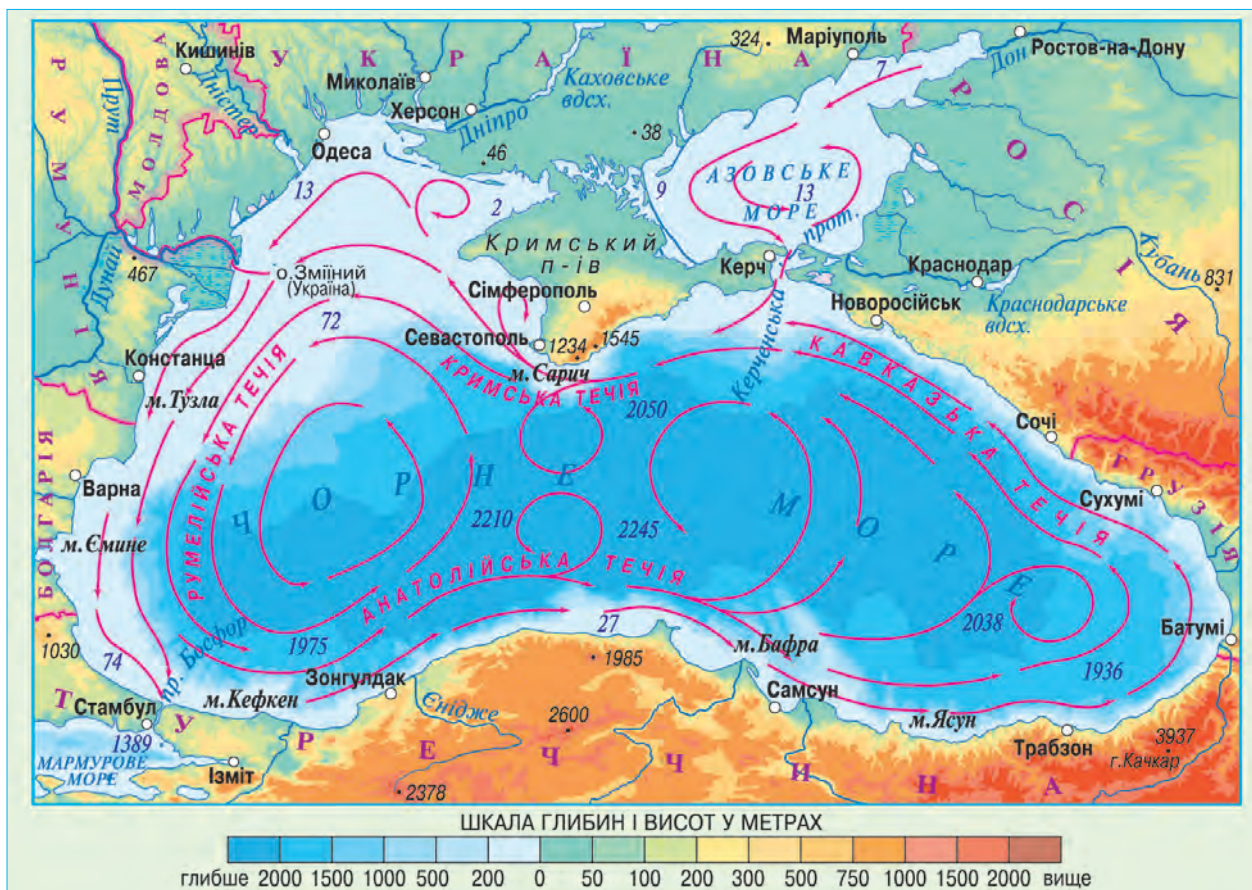
Чорноморська берегова лінія в межах України становить 1 540 км. Узбережжя рівнинне, тільки на Кримському

Подорож у слово

Походження назви **Чорне море** остаточно не з'ясоване. *Чорним, темним* його називали і іранські племена, які жили на узбережжі ще у III тис. до н. е., і араби, і греки, і слов'яни. У Стародавній Греції його називали **Понтос Аксейнос** – *Море негостинне* (порівняно з Егейським воно було холодним і бурхливим), пізніше, коли судна стали більш досконалими і надійними, – **Понт Евксінський** – *Море гостинне*; у Римі – **Румське** (тобто Римське); на Русі – **Руське**.

півострові вздовж берега простягаються пасма Кримських гір. На північному заході береги моря плоскі, а від гирла Дністра до лиману Дніпра – круті. На цьому відтинку майже немає заток (крім невеликої *Одеської*), натомість багато озер-лиманів, відокремлених від моря пересипами. Далі на схід до мису Сарич берегова лінія доволі порізана: в су-

Мал. 171. Чорне й Азовське моря

Рекорди України

Найбільшою затокою, яка омиває береги України, є Каркінітська завдовжки 118 км і завширшки 80 км. Найбільший острів – Джарилгач завдовжки 40 км, розташований у цій затоці.

Коса-острів
Джарилгач

Значна частина Чорного моря перебуває в субтропічних широтах, що перетворює його узбережжя на рекреаційну зону

Мал. 172. Балаклавська бухта

ходіл вдаються затоки – *Каркінітська* та інші, в море виступають *Тарханкутський півострів* і намиті піщані коси та острів *Джарилгач*. На півдні Кримського півострова майже впритул до моря підходять схили гір, берег стає високим і крутим. Ця ділянка незручна для прибережного судноплавства. І лише в окремих місцях є невеликі затоки-бухти – гавані для морських кораблів (*Севастопольська, Балаклавська*) (мал. 172). На цій ділянці чорноморського узбережжя Криму мальовничі середземноморські ландшафти створюють найкращі умови для відпочинку. На сході Кримського півострова виступає в море Керченський півострів, а в берег вдається *Феодосійська затока*.

ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА І РЕЛЬЄФ ДНА. Улоговина Чорного моря за формою нагадує чашу з найбільшими глибинами в центральній і південній частинах (максимальна глибина – 2 245 м). Значні глибини й поблизу Південного берега Криму. Улоговина моря розміщена у западині, опускання дна якої триває й дотепер. Натомість північна частина моря (між гирлом Дунаю і Кримським півостровом) зайнята шельфом. Україна володіє найбільшою площею шельфу серед усіх причорноморських держав.

Існування Чорного моря бере початок з розпаду океану *Tetis* на окремі басейни (30–40 млн років тому). На його місці виникали різні за конфігурацією моря, аж поки близько 500 тис. років тому не з'явився басейн, подібний в основних рисах до сучасних Чорного й Азовського морів. Однак він не мав зв'язку із Середземним морем і був прісним. У подальшому такий зв'язок виникав і знову втрачався. Близько 9–7 тис. років тому Чорне море остаточно сполучилося із Середземним, воно знову стало солоним і набуло сучасних обрисів.

КЛІМАТ. Значна частина Чорного моря перебуває в субтропічних широтах, що відбивається на формуванні його клімату: влітку він жаркий і сухий, а взимку помірний і вологий. Середні температури липня на українському узбережжі становлять +24 °С, січня – близько +1 °С. Влітку на узбережжі дме бриз, який освіжає повітря і робить погоду не спекотною й комфортною. Взимку нерідко бувають тумани, іноді гримлять грози. Кількість опадів змінюється від 300 мм на сході до 800 мм (південнокримське узбережжя).

ВЛАСТИВОСТІ ВОДНИХ МАС. Біля берегів України Чорне море має відносно невеликі глибини і тому добре прогрівається. Температура води на поверхні влітку підвищується до +27 °С, а взимку становить -0,5 ... +8 °С. Глибше від 150 м температура стає незмінною (+9 °С). В окремі суворі зими північно-західна частина моря замерзає.

Солоність чорноморської води неоднакова: біля берегів вона становить до 10 ‰, у центральній частині – 18 ‰. Тобто вона вдвічі менша від середньої солоності вод Світового океану. Це пояснюється притоком у Чорне море

Рекорди України

У Чорному морі міститься у 6 разів більше води, ніж у Каспійському морі-озері й у 16 разів більше, ніж у Балтійському, хоча площі всіх трьох водойм майже однакові.

Попри назву води Чорного моря мають синьо-зелений відтінок

Припливи і відпливи в Чорному морі майже непомітні

великої кількості прісної річкової води. Цікаво, що назва Чорного моря не має нічого спільного з кольором його води, для якої характерний синьо-зелений відтінок. Вода доволі прозора (прозоріша, ніж в Атлантичному океані чи Балтійському морі).

Особливістю, що відрізняє Чорне море від інших морів, є наявність у воді шару сірководню. Він починається з глибини приблизно 200 м і займає 87 % об'єму моря. Сірководневий шар непридатний для життя організмів, тому на значних глибинах є лише бактерії. Появу великої кількості сірководню вчені пояснюють низкою хімічних перетворень сполук Сульфуру за участю бактерій і під дією вуглекислоти, що є у воді. Значну роль при цьому відіграє відсутність вертикальної циркуляції води у глибинних шарах. Верхня опріснена вода, насичена киснем, не може проникнути у нижню товщу моря, яка є густішою і важчою. Через значну концентрацію сірководню сіро-зелений намул стає чорним.

РУХ ВОДИ. Водні маси Чорного моря переміщуються, формуючи течії. Основна *Чорноморська течія* рухається проти годинникової стрілки паралельно береговій лінії у вигляді замкненого кругообігу. Через протоку Босфор з Чорного моря в Мармурове стікають прісні поверхневі води, а в Чорне море спрямована глибинна протитечія солоних вод.

Поверхня моря переважно спокійна. Хвилі виникають у вітряну погоду і можуть досягати 15 м. Чорне море здавна мало славу бурхливого і небезпечного, але сильні бурі бувають нечасто, переважно взимку. Припливи і відпливи майже непомітні.

ОРГАНІЧНИЙ СВІТ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ. У Чорному морі налічують 260 видів водоростей. Тваринний світ зосе-

Рекорди України

Найбільший морський ссавець, що живе поблизу берегів України, – дельфін афаліна, довжина тіла якого сягає 3 м, а маса – 220 кг.

реджений у верхньому шарі води. Його видовий склад відносно небагатий – близько 2 тис. видів (майже у 5 разів менше, ніж у Середземному морі). Промислове значення має вилов оселедців, хамси, бичків, камбали, ставриди, скумбрії, кефалі, осетрових. Водяться три види дельфінів – звичайний, афаліна і пихтун.

Чорноморські дельфіни

Серед молюсків є мідії, устриці, гребінці; з ракоподібних – креветки, краби. На узбережжях гніздиться багато птахів.

На шельфі Чорного моря розвідано промислові запаси нафти і природного газу. Лікувальне значення мають грязі чорноморських лиманів. Пляжі вздовж узбережжя є чудовими місцями відпочинку.

ОХОРОНА МОРЯ. Екологічна ситуація в Чорному морі визначається передусім стоками річок, що впадають у нього, а також викидами шкідливих речовин, які потрапляють у воду внаслідок аварій кораблів і видобутку корисних копалин. Найбільше забруднювальних речовин зі стоками приносять Дунай, Дністер, Дніпро. Внаслідок цього відбувається «цвітіння» води у морі. Забруднюють воду також промислові підприємства й порти, заклади сфери відпочинку, розташовані на його берегах, побутові стоки міст. Води зазнають сильного забруднення нафтопродуктами під час аварії суден-танкерів. Внаслідок цього масово гине риба, птахи. Мазут, що скупчується на дні, утворює плями, які роблять такі ділянки непридатними для життя організмів.

Жива природа Чорного моря та його узбереж охороняється у спеціально створеному з цією метою *Чорноморському біосферному заповіднику*. Насамперед під

охороною перебувають багато видів водоплавних птахів. Морські екосистеми охороняють також у *природних заповідниках Кримському, Карадазькому та «Мис Мартьян», Дунайському біосферному заповіднику.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Чорне море омиває Україну з півдня на проміжку 1,5 тис. км.
- Солоність чорноморської води низька (10–18 ‰), на глибині 200 м утворився шар сірководню, який непридатний для життя організмів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Опишіть географічне положення Чорного моря.
2. Користуючись фізичною картою України, назвіть об'єкти берегової лінії Чорного моря.
3. Охарактеризуйте властивості водних мас Чорного моря.
4. Чому видовий склад органічного світу Чорного моря відносно небагатий?

§ 45. АЗОВСЬКЕ МОРЕ

- ♦ Пригадайте, якими водними об'єктами Азовське море сполучається з Атлантичним океаном.
- ♦ Які річки впадають в Азовське море?

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТА БЕРЕГОВА ЛІНІЯ. На південному сході Україна виходить на відстані майже 400 км до берегів Азовського моря. Його площа як для моря мала – 39 тис. км². На карті воно виглядає великою затокою Чорного моря, з'єднаною з ним вузькою та короткою *Керченською протокою*. Обидва моря є внутрішніми морями басейну Атлантичного океану. Акваторія Азовського моря належить Україні та Росії, морський кордон між ними ще не встановлений.

Азія в Україні

Вузька (до 4 км) Керченська протока відокремлює Керченський півострів, що географічно розташований в Європі, від Таманського півострова, який лежить вже в Азії. Посеред протоки є острів Коса Тузла, що належить Україні. На початку XX ст. острів справді був косою, з'єднаною з таманським берегом. Проте в 1925 р. під час шторму перемичку було розмито промоїною. Отож в Україні є невеликий клаптик азійської території довжиною 6,5 км і шириною 500 м.

Подорож у слово

Азовське море у різні часи і в різних народів мало різні назви. Меоти й інди, які жили на узбережжі ще до нашої ери, називали його **Тамарунда** – Годувальниця Чорного моря; стародавні греки – **Меотиди** (від назви племені); римляни – **Меотійське болото**, слов'яни – **Суразьке** або **Синє**, араби – **Бар-ель-Азов** – Темно-синє море; татари – **Азов** – кінець, гирло (за розташуванням моря у гирлі Дону).

Азовське море має слабо порізані береги (мал. 173). Великими затоками біля берегів є *Обитічна* та *Бердянська*, які відділені від моря невеликими півостровами і косами. *Затоку Сиваш* відокремлює від Азовського моря довга (112 км) піщана *коса Арабатська Стрілка*. На вузькому *Перекопському перешийку*, що з'єднує Кримський півострів з материком, людині достатньо 1,5 год, щоб перейти від Сиваша до узбережжя Чорного моря. Середня глибина Азовського моря становить лише 8 м, а найбільша – 14 м. Унаслідок річкових наносів та руйнування берегів у морі щорічно нагромаджується близько 12 млн тонн твердих речовин. У результаті цих осадів відбувається поступове обміління.

Мал. 173. Узбережжя Азовського моря

Гниле море

Затока Сиваш має найбільш порізані береги серед водойм України завдяки великій кількості півостровів і островів. У затоці багато мілководь, які затоплюються лише періодично під час східних вітрів, що наганяють воду з моря. Велика солоність води і переважно стоячий її стан спричиняють неприємний запах, через що затока й дістала назву «Гниле море».

КЛІМАТ І ВОДНІ МАСИ. Клімат узбережжя Азовського моря подібний до клімату Причорноморської низовини. Температури повітря влітку становлять в середньому +22 °С, взимку – від -5 до 0 °С. Взимку бувають бурі. У Керченській протоці цілорічно стелються густі тумани. На узбережжях влітку дмуть бризи.

Азовське море значно відрізняється від Чорного властивостями води. Влітку азовські води внаслідок незначних глибин прогріваються до +32 °С. Взимку поблизу берегів море замерзає майже на 3 місяці. В Азовському морі нерідко буває дрейф криги (переміщення панівним вітром). При сильному вітрі утворюються тороси – нагромадження брил льоду.

Середня солоність води в Азовському морі дуже низька – не більш як 13 ‰, а в прибережній смужі може зменшуватися до 2 ‰. Натомість у затоці Сиваш вона у 10–15 разів вища від середньої в морі (мал. 174). Вода у затоці тепліша, ніж у морі, швидше випаровується під спекотним південним сонцем і набуває стану ропи та перетворюється на сіль. Влітку поверхня затоки виблискує соляною кіркою, ніби льодяна ковзанка. Сіль у Сиваші видобували здавна, чумацькі валки розвозили по всій Україні і навіть за її межі. Тепер сіль використовують і як хімічну сировину.

Прозорість води Азовського моря невисока через те, що в ній є велика кількість планктону і твердих завислих

часточок. Колір води у відкритому морі синьо-зелений, а біля берегів – жовто-зелений.

РУХ ВОДИ. В Азовському морі напрямок течій визначається вітром. Переважає рух води у південно-західному та північно-східному напрямках. Проте такі течії є нетривалими і нестійкими.

Мал. 174. Затока Сиваш

Найбільші хвилі виникають поблизу Арабатської Стрілки. На всій акваторії моря постійно спостерігаються нагінно-згінні явища. Притік прісної води в Азовське море з річками Кальміусом, Бердою, Обитічною, Салгиром та іншими невеликий, основну масу води несуть Дон і Кубань. Значна частина прісної води потрапляє в акваторію моря з опадами: за рік в море додається 50 км³ води (20 % його водного об'єму). Деяка частина води відходить у Сиваш, значна частина випаровується з поверхні моря, ще якась кількість течією через Керченську протоку виноситься у Чорне море. В посушливі роки, навпаки, коли надходження прісної води невелике і море міліє, через протоку посилюється притік більш солоної чорноморської води. Припливи у морі незначні через те, що воно не має безпосереднього сполучення з океаном.

Через невелику глибину води Азовського моря добре перемішуються, вони насичені киснем. Дно вкрите мулом і черепашником, що зумовлено багатством молюсків. Черепашник вкриває також береги моря і коси.

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ Й ОХОРОНА ПРИРОДИ. В Азовському морі ростуть червоні й зелені водорості. Тваринний світ небагатий за видовим складом. Із риб поширені судак, хамса, тюлька, осетер, севрюга, білуга, оселедці, камбала, кефаль (мал. 175). У море на нерест та підгодівлю заходить риба з Чорного моря. Найбільше риби – поблизу

берегів Керченського півострова. Звідти її сотнями тисяч тонн відправляли в усі кінці нашої країни. За біологічною продуктивністю (кількістю тонн морепродуктів, яка припадає на одиницю площі) Азовське море ще зовсім недавно було на 1-му місці серед усіх морів світу. Проте в останні десятиріччя маса планктону в морі зменшилася майже на третину, що призвело до значного зниження його рибопродуктивності. Це сталося внаслідок збільшення стоків неочищених вод від промислових і комунальних підприємств, використання сільським господарством мінеральних добрив та отрутохімікатів у басейнах річок, забруднення від аварій кораблів.

На погіршення екологічного стану моря вплинуло також зменшення прісного стоку річок, особливо Дону та Кубані, після побудови на них гідровузлів (ГЕС, водосховищ, зрошувальних каналів). У результаті цього зменшилося надходження із суходолу поживних речовин, необхідних для водоростей і планктону, а також підвищилась солоність води.

Мал. 175. Дари Азовського моря

Загибель багатьох видів організмів спричинило проникнення густішої чорноморської води у придонні шари Азовського моря, внаслідок чого вода стала погано перемішуватися, і кисень не потрапляв у глибинні шари. Велику небезпеку для організмів становлять насичені отруйними речовинами дренажні води з

Україна дивовижна

Медуза-хижак

Наприкінці ХХ ст. в Азовському морі розповсюдилася хижа чорноморська медуза. Вона пожирає планктон, а після відмирання її отруйні рештки нагромаджуються на дні. Це призвело до утворення в морі мертвих зон, в яких спочатку зникли рачки, а потім і промислові риби.

рисових полів, які стікають в Азовське море.

Дно Азовського моря перспективне для видобутку нафти і природного газу. Цілющу грязь Сиваша використовують для лікування, а з її ропи виробляють соду, бром, магній. Узбережжя Азовського моря з теплим кліматом, піщаними пляжами – важливий рекреаційний район України, де розміщені бази відпочинку, санаторії. Невеликі острови, півострови та коси зберегли непорушними природні комплекси, вони слугують місцями гніздування багатьох птахів. Для їх охорони створено *Казантипський природний заповідник* (мал. 176) та *Азово-Сиваський національний природний парк*.

Мал. 176. Казантипський природний заповідник

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Азовське море належить до найменших за площею і є наймілкішим морем в світі. Воно має низьку солоність, добре прогрівається і насичене киснем та поживними для тварин речовинами по всій водній товщі.
- Затока-озеро Сиваш має дуже високу (до 220 ‰) солоність води і є великим резервуаром натрієвих, магнієвих, бромідних солей.
- Азовське море має високу рибопродуктивність, але внаслідок забруднення і зміни хімічного складу вод вона постійно зменшується.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими особливостями вирізняється Азовське море серед морів світу?
2. Користуючись картою, визначте протяжність Азовського моря із заходу на схід та з півночі на південь.

3. Дайте порівняльну характеристику температурного режиму і солоності вод Азовського та Чорного морів.
  4. У чому полягають подібність і відмінність органічного світу Чорного і Азовського морів?
  5. Чим зумовлені екологічні проблеми Азовського моря? Назвіть шляхи їх подолання.
-
- 6*. Перелічіть фізико-географічні особливості затоки Сиваш. До яких відомих вам водойм світу вона подібна за деякими характеристиками?

Тема 8. Природокористування

§ 46. ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

- ◆ Наведіть приклади негативних змін ландшафтів унаслідок діяльності людини.

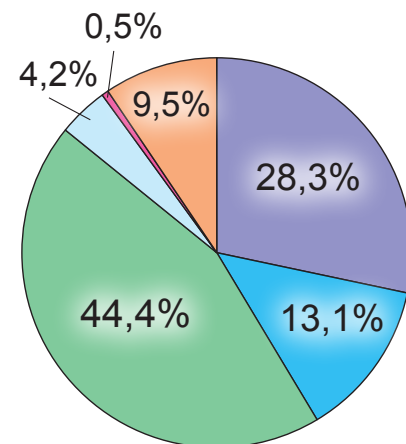
ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ. Сукупність усіх видів природних ресурсів, які використовуються чи можуть бути використані в країні за даного рівня технічного розвитку, становить її **природно-ресурсний потенціал**. Його оцінюють у вартісній формі як суму потенціалів окремих ресурсів, що наявні в країні. У видовому складі природно-ресурсного потенціалу України найбільше значення мають земельні й мінеральні ресурси. Як ви вже знаєте, за сумарними їх запасами Україна посідає одне з провідних місць в Європі. Водночас відчувається загальний дефіцит

водних і лісових ресурсів. Ефективність використання природно-ресурсного потенціалу в країні залежить від господарського механізму. Його недосконалість може призвести до нераціонального, малоефективного, а то й витратного використання ресурсів, що негативно позначатиметься на навколишньому природному середовищі.

Сукупність усіх форм освоєння та використання природних ресурсів, впливу людини на природне середовище та заходів, спрямованих на його збереження, називають **природокористуванням**. Загалом в Україні переважало нераціональне природокористування, яке не забезпечувало збереження природного середовища. Часто воно зводилося до хижацького вичерпування природних ресурсів, масового неконтрольованого забруднення довкілля.

ГЕОЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ. Природне середовище може позитивно або негативно впливати на самопочуття і здоров'я людини залежно від сукупності природних умов території, а також тих змін, що привнесені нею самою. Умови проживання людей на певній території залежать від конкретної **геоекологічної ситуації**. Це стан природного середовища на певній території та його відповідність санітарно-гігієнічним нормам життя населення і природно-екологічним умовам існування живих організмів.

На стан природного довкілля впливають власне природні процеси та явища (наприклад, посухи, лісові пожежі, сильні паводки, ураганні вітри, землетруси тощо). Однак сучасна геоекологічна ситуація майже всюди в світі

Види ресурсів:

- мінеральні;
- водні;
- земельні;
- лісові;
- біологічні;
- природні рекреаційні

Структура природно-ресурсного потенціалу України

формується під впливом самої людини. У процесі життя і господарської діяльності вона дедалі більше використовує різні компоненти природи, повертаючи натомість величезну кількість невластивих природі продуктів своєї життєдіяльності. Цим вона порушує зв'язки між природними компонентами, збіднює та видозмінює природне середовище, забруднює атмосферу, гідросферу, літосферу і ґрунт, спричиняє негативні зміни в біосфері, в т. ч. й через ланцюги живлення (наприклад, нагромадження шкідливих речовин у рослинах, які переходять у процесі живлення до тварин, а далі – в організм людини).

Щоб оцінити сприятливість геоекологічної ситуації для життя людини, використовують різні якісні та кількісні показники. Вони фіксують порушення природних компонентів і стан їх забруднення (кількість викидів шкідливих речовин). Ці показники зіставляють з гранично допустимими концентраціями речовин – науково обґрунтованою можливою їх кількістю у довкіллі, за якої немає суттєвої загрози здоров'ю людини (наприклад, сполук Сульфуру в повітрі, сполук важких металів у ґрунті, органічних хімічних сполук у воді). Залежно від того, як ці показники співвідносяться на певній території, формується сприятлива чи несприятлива екологічна ситуація.

Геоекологічна ситуація в країні змінюється як від місця до місця, так і на одній і тій самій території з часом. Людина може не тільки завдавати шкоди довкіллю, а й виправляти геоекологічну ситуацію на краще.

Стан природного середовища в Україні сформувався під впливом давнього освоєння й надмірного антропогенного перетворення території, значного її насичення промисловим і сільськогосподарським виробництвами, порівняно незначними природоохоронними площами.

ОСНОВНІ ВИДИ І ДЖЕРЕЛА ЗАБРУДНЕННЯ ДОВКІЛЛЯ.
Основними видами забруднення природного середовища

в Україні є тверді відходи (сміття), хімічні сполуки (тверді, рідкі, газуваті), радіоактивні речовини. Останнім часом дедалі більших масштабів набувають теплове, електромагнітне, шумове забруднення. Забруднювачами довкілля є майже всі галузі людської життєдіяльності.

Надзвичайно великі зміни у довкіллі України відбуваються внаслідок розвитку промисловості. У результаті видобування корисних копалин нагромаджуються відвали із порід, які виймаються з шахт, рудників, кар'єрів. Нерідко у відвалах містяться токсичні речовини, які розвіюються на значні території, потрапляють у підземні води. Це впливає на ріст рослин, здоров'я людей. Найбільше відвалів з небезпечними речовинами зосереджено в місцях видобутку вугілля (терикони, що здатні самозайматися), руд металів, сірки, калійних солей (мал. 177 нас .124).

Підприємства України щорічно викидають мільйони тонн речовин, в яких міститься понад 200 видів шкідливих компонентів. Найбільше забруднюють довкілля теплові електростанції, металургійні та хімічні підприємства. Ви вже знаєте, яким небезпечним є **смог** – туман із диму, сажі та інших домішок (мал. 178 на с. 134). Серед викидів промислових підприємств – сполуки Карбону, Нітрогену, Фосфору, Сульфуру, які спричиняють випадання кислотних дощів. Їх руйнівна дія, як вам відомо, позначається на рослинності, будівлях, пам'ятниках.

ВИДИ ЗАБРУДНЕННЯ

Механічне:

- твердими часточками й предметами

Фізичне:

- теплове;
- електромагнітне;
- радіаційне;
- світлове;
- шумове

Хімічне:

- хімічними речовинами;
- важкими металами;
- отрутохімікатами;
- пластмасами;
- синтетичними речовинами

Біологічне і мікробіологічне

Основні види забруднення довкілля

Мал. 177. Тліючі терикони на Луганщині

Мал. 178. Смог

Великим забруднювачем довкілля є транспорт. Він дає майже 70 % усіх викидів в атмосферу, які є продуктами згоряння палива. Вздовж автошляхів концентрація шкідливих речовин, у тому числі сполук важких металів, у 10–20 разів перевищує гранично допустимі норми. Тому вздовж доріг забороняється випасати худобу, рвати плоди. Забруднення довкілля спостерігається також уздовж залізниць, у портах та аеропортах через залишки палива з транспортних засобів.

Забруднення ґрунтів, вод і біосфери спричиняє й сільськогосподарська діяльність. Тривалий час люди використовували отрутохімікати проти шкідників культурних рослин (бур'янів, різних комах), нехтуючи їхнім шкідливим впливом на здоров'я людей і тварин. Це стосується і надмірної кількості нітратів, що їх засвоюють сільськогосподарські рослини внаслідок внесення мінеральних добрив під час їх вирощування.

Значним забруднювачем довкілля є комунальне господарство міст. Внаслідок життєдіяльності людей нагромаджуються тверді побутові відходи, які вивозять на відкриті сміттєзвалища. Нині ними вкрито 7 % території України – це більше, ніж площа всіх її природоохоронних територій. Для очищення каналізаційних побутових стоків у містах створено очисні споруди, але нерідко забруднені води потрапляють у річки і підземні води.

Значною загрозою для людей і довкілля є численні «поховання» і склади хімічно небезпечних речовин та боєприпасів, які розміщені на всій території країни. У них зосереджено сотні тисяч тонн вибухових речовин.

Особливу небезпеку для людей і довкілля становлять техногенні катастрофи – масштабні аварії на господарських об'єктах. Вплив одних є тимчасовим і обмежується відносно невеликими територіями, інших – значно тривалішим у часі і масштабнішим за поширенням. В Україні, на жаль, такі аварії траплялися неодноразово.

Такими, зокрема, були: прорив дамби соляної водойми на Стебниківському калійному комбінаті (Львівська область) і потрапляння солей у р. Дністер у 1983 р.; вибухи на артилерійських складах і розлітання снарядів у селі Новобогданівка (Запорізька область) у 2004–2006 роках; аварії суден із нафтопродуктами і сіркою у Керченській протоці у 2007 р. та ін. Наймасштабнішою за наслідками, безумовно, є аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася 26 квітня 1986 р. Внаслідок неї було утворено 30-кілометрову зону відчуження, з якої було виселено 130 тис. мешканців Київської області, а 75 поселень (у т. ч. міста Прип'ять і Чорнобиль) перестали існувати на карті України. Нині всі природні процеси на території зони відбуваються в умовах високих показників радіаційного забруднення.

Надзвичайно небезпечними для життя людей стали окремі території на сході країни у зв'язку з воєнними діями. Деякі з них перетворилися на «мінні поля», знешкодження яких потребуватиме немало часу і зусиль в майбутньому.

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ГЕОЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ. В Україні розрізняють території зі сприятливою, помірно-сприятливою, задовільною, погіршеною, напруженою та

Аварійно небезпечне сміттєзвалище в околицях м. Львова

Бережімо нашу
землю!

катастрофічною екологічною ситуацією (мал. 179). У цих назвах відображено наростання гостроти екологічних проблем на територіях. *Сприятлива, помірно-сприятлива і задовільна ситуації* склалися у давно освоєних регіонах, де переважає сільськогосподарська діяльність (лісостепова зона, крайні схід та захід Полісся, Карпати). *Погіршена екологічна ситуація* склалася в степових районах, що надмірно екс-

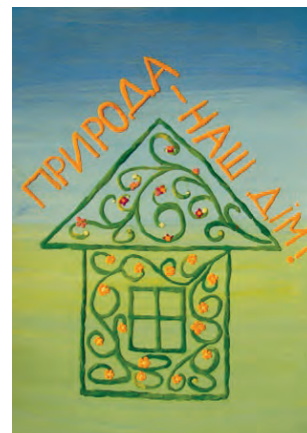
Робота з картою

1. Установіть, які умови проживання населення переважають в Україні.
2. Де склалися напружені та катастрофічні умови проживання населення?
3. Яка геоекоекологічна ситуація характерна для вашої області та району?

Мал. 179. Умови проживання населення у зв'язку з геоекоекологічною ситуацією

платуються, центральному Поліссі, забрудненому радіоактивними відходами, навколо великих міст. У великих промислових районах Донбасу, Придніпров'я, навколо деяких міст Прикарпаття *погіршена екологічна ситуація* переростає в *напружену*, а у 30-кілометровій Чорнобильській зоні – *катастрофічну*.

Час від часу в окремих місцевостях виникають негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави. Їх оголошують зонами надзвичайних екологічних ситуацій. На жаль, таких зон в Україні з'являється чимало.

Дитячий малюнок

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Геоекологічна ситуація відображає стан навколишнього природного середовища з погляду сприятливості чи несприятливості умов проживання людей.
- Основними видами забруднення навколишнього середовища в Україні є забруднення сміттям, хімічними сполуками, радіоактивним речовинами, а також шумове, електромагнітне.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що називають геоекологічною ситуацією?
  2. Які чинники впливають на формування геоекологічної ситуації?
  3. Охарактеризуйте вплив основних забруднювачів навколишнього природного середовища на його окремі компоненти.
  4. У яких регіонах України екологічна ситуація найбільш несприятлива і чому?
-
- 5*. Оцініть, яка геоекологічна ситуація склалася у вашому районі чи області. Яких заходів потрібно вжити, щоб змінити її на краще?

§ 47. ЗАХОДИ ЩОДО РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

- ♦ Пригадайте, які природні ресурси є в Україні.
- ♦ Якими є наслідки природокористування?

МОНІТОРИНГ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА. Моніторинг – це система постійного спостереження за станом компонентів у природних чи антропогенних ландшафтах з метою охорони природи, раціонального використання її ресурсів та безпеки життя й діяльності людини. Такі спостереження, наприклад за погодою та кліматом, регулярно ведуться в світі вже більше ста років. Моніторинг передбачає оцінювання стану природних об'єктів та прогнозування їх можливих змін. Це дає можливість передбачити процеси і явища в довкіллі, врахувати їх у людській діяльності або ж запобігти їм.

Залежно від об'єктів спостереження розрізняють моніторинг різних видів: геофізичний (спостереження за землетрусами), атмосферний (за станом повітря), кліматичний (за погодою, несприятливими метеорологічними явищами, зміною клімату), гідрологічний (за станом малих річок, інших поверхневих та підземних вод), ґрунтовий, біологічний (за рослинністю і тваринним світом), біосферний (за природними процесами і явищами в географічній оболонці), геоекологічний (за впливом людської діяльності на природне середовище), санітарно-гігієнічний (за умовами життя й діяльності людини). Моніторинг передбачає спостереження за наявністю у довкіллі хімічних сполук і елементів, електромагнітних, шумових та інших чинників, радіонуклідів, хвороботворних бактерій тощо, порівняння їх кількості з природними чи гранично допустимими показниками. Моніторинг здійснюють за спеціальними програмами на різних постах, стаціонарах, станціях, полігонах.

За охопленням території розрізняють моніторинг місцевий, регіональний, національний і глобальний. Місцевий (або локальний) моніторинг здійснюється на окремих підприємствах, у містах, ділянках ландшафтів, регіональний – у межах області, а національний – у загальнодержавному масштабі. Глобальний моніторинг – це спостереження за станом навколишнього середовища на всій планеті, яке здійснюється на основі міжнародних угод.

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.

Унаслідок забруднення довкілля та знищення природних ландшафтів нині багато компонентів природного середовища в Україні перебувають у пригніченому стані, їх здатність до самовідновлення послаблена. Подібна ситуація характерна для багатьох країн світу. Подальший розвиток національних економік за таким зразком призвів би до самознищення людства. Усвідомлення цієї небезпеки спонукало світове співтовариство до пошуку шляхів виходу із загрозливого становища. Наприкінці ХХ ст. було прийнято концепцію сталого (збалансованого) розвитку людства. **Сталий розвиток** передбачає таке використання природних ресурсів теперішніми поколіннями, яке не ставить б під загрозу існування майбутніх поколінь (мал. 180). Техногенне навантаження на природне довкілля не повинно перевищувати його можливостей до

ВИДИ МОНІТОРИНГУ

Геофізичний

Атмосферний

Кліматичний

Гідрологічний

Ґрунтовий

Біологічний

Біосферний

Геоєкологічний

Санітарно-гігієнічний

Види моніторингу
довкілля

Мал. 180. Так образно можна сприймати концепцію сталого розвитку людства

самовідновлення. Необхідною умовою реалізації цієї концепції є усвідомлення суспільством переваги екологічних цінностей над іншими.

Надзвичайно важливим завданням концепції сталого розвитку в Україні є перехід до **раціонального природокористування**. Воно передбачає активне впровадження низки заходів у промисловості, сільському господарстві, будівництві, транспорті, житлово-комунальному господарстві, сфері обслуговування і відпочинку населення. Ці заходи мають різний характер: технічний (вдосконалення існуючих і розробка нових технологічних процесів), економічний (встановлення плати за спожиті ресурси, економічних санкцій за заподіяння шкоди навколишньому середовищу), юридичний (розроблення і прийняття національного природоохоронного законодавства, приєднання до міжнародних угод), освітньо-виховний (формування екологічної культури населення), громадський (контроль за екологічною ситуацією з боку громадськості).

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ. Заходи щодо раціонального природокористування та охорони природи здійснюються за трьома основними взаємозв'язаними напрямками.

Перший напрям: економна експлуатація природних ресурсів (ресурсозбереження). Він передбачає зменшення затрат сировини, палива, енергії для виробництва різних видів продукції. Для цього необхідно впроваджувати ресурсо- та енергозберезувальну техніку і технології у промисловості, сільському господарстві, на транспорті та інших галузях господарства. У наш час в Україні на виробництво одиниці продукції затрачається у кілька разів більше сировини та енергії, ніж у країнах ЄС.

Великі можливості економії має комплексне використання ресурсів. Майже всі види природної сировини містять супутні компоненти. Наприклад, у залізних рудах

Рециклінг

Повторне використання матеріалів (рециклінг) не тільки економить сировину, а й енергію: при виробництві паперу – на 64 %, пластику – на 80 %, алюмінію – на 95 %. Воно має також величезний природоохоронний ефект: при виробництві сталі з металобрухту більш як ушестеро знижуються викиди в атмосферу, учетверо – забруднення води, у 16 разів – кількість твердих відходів.

є германій, скандій, ванадій, золото, срібло, вісмут, стронцій, нікель, титан, уран. А нині з руди крім заліза вилучають в Україні не більше від двох додаткових компонентів, решта йдуть у відвали. Залишкові продукти гірничодобувної промисловості (породи, що утворилися при розкриванні копалин або після вилучення корисних компонентів) можна використовувати у будівництві.

Істотну економію уможлиблює **рециклінг** – повернення в господарський обіг матеріалів, що містяться у промислових, сільськогосподарських, побутових та інших відходах. Наприклад, у сільському господарстві з давніх-давен використовуються органічні сільськогосподарські та побутові відходи у вигляді гною та компосту. Багато використаних матеріалів (металобрухт, макулатура – картон і папір, скло, пластик, гумові шини, тканини, технічні оливи) стають вторинними ресурсами. Вони задовольняють нині 40 % потреб світової промисловості, тоді як в Україні – менш ніж 5 %. Ось чому важливо запроваджувати відсортовування та роздільне збирання сміття (мал. 181 на с 142).

Другий напрям: зменшення і очищення викидів у довкілля та знешкодження відходів. Щорічно в Україні утворюється близько 1 млрд тонн газуватих, рідких і твердих відходів виробництва та споживання. Багато з них містять шкідливі для людини і природного

Екологічний знак рециклінгу

Мал. 181. Контейнери для роздільного збирання сміття

довкілля речовини. Великі площі займають нагромадження відходів видобування і переробки корисних копалин та звалища сміття. Значним чинником отруєння довкілля є хімізація сільського господарства.

Щоб зменшити та очистити викиди, впроваджують маловідходні й безвідходні технології, замкнуті цикли водокористування; стічні води та пило-газові викиди пропускають

через спеціальні очисні станції і агрегати, де знезаражують, вловлюють або знешкоджують забруднювальні домішки; переводять транспортні засоби на екологічно безпечніші види палива (наприклад, біопаливо) чи електротягу; створюють зелені зони уздовж автомагістралей, у містах і навколо них. Застосування органічних добрив і біологічних методів захисту рослин від шкідників і бур'янів у землеробстві дасть змогу уникнути застосування отрутохімікатів і мінеральних добрив.

Очистити середовище від існуючих нагромаджень промислових відходів і сміттєзвалищ та запобігти утворенню нових можна за допомогою **утилізації** – заходів із їх сортування та переробки.

Третій напрям: охорона й відтворення природних умов і ресурсів. Передбачає заходи щодо збереження і примноження біологічного розмаїття, охорони джерел і малих річок, збереження ґрунтів і відновлення їх родючості, лісовідновлення, охорони ландшафтів тощо. Дедалі більш актуальною в Україні є **рекультивация** – комплекс робіт, спрямованих на відновлення порушених земель (мал. 182). Завдяки цьому на місці колишніх кар'єрів, відвалів чи смітників можна знову побачити природні ландшафти, сільськогосподарські угіддя або місця для відпочинку людей.

Мал. 182. Проведення лісової і гірничотехнічної рекультивації земель

Проведення природоохоронних заходів – це важливе завдання держави і місцевих органів влади. Їх здійснення потребує чималих коштів, зусиль, пошуку нових рішень. Проте невиконання їх ставить під загрозу існування майбутніх поколінь. Збереження довкілля великою мірою залежить від кожного з нас, від усвідомлення нерозривності наших зв'язків з природою, від нашої громадянської позиції і часто від нашого щоденного поведіння.

Україна бере активну участь у міжнародній діяльності з охорони природи, забезпечуючи виконання міжнародних угод на своїй території. Вона – член ЮНЕП (програми ООН з охорони навколишнього природного середовища), МСОП (Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів) та інших організацій. В Україні діє представництво міжнародної громадської природоохоронної організації «Грінпіс».

GREENPEACE

Логотип міжнародної громадської природоохоронної організації «Грінпіс»

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Моніторинг навколишнього середовища – це система постійного спостереження за станом його окремих компонентів і ландшафтів.

- Природокористування – це сукупність усіх форм впливу людини на природне середовище і заходів, спрямованих на його збереження.
- Сталий розвиток людства передбачає перехід до раціонального природокористування, забезпечення можливостей природного довілля до самовідновлення, усвідомлення суспільством переваги екологічних цінностей над іншими.
- Раціональне природокористування передбачає реалізацію заходів щодо економної експлуатації природних ресурсів, очищення викидів та знешкодження відходів, охорони й відтворення природних умов і ресурсів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке моніторинг? Які існують види моніторингу?
  2. Яке природокористування переважало в Україні впродовж останніх століть?
  3. У чому полягає концепція сталого розвитку людства?
  4. Які заходи щодо раціонального природокористування необхідно впроваджувати в Україні?
  5. Чи можете особисто ви економно використовувати ресурси? Наведіть приклади таких можливостей.
  6. Що таке рециклінг? Поясніть, яке значення для раціонального використання природних ресурсів має відсортовування сміття.
-
- 7*. Американський еколог Баррі Коммонер так сформулював основні закони екології:
    - 1) все пов'язане з усім;
    - 2) все має кудись подітися;
    - 3) природа «знає» краще;
    - 4) ніщо не дається задарма.Наведіть по одному прикладу до кожного закону.

ПРОВЕДІТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вплив компонентів природи на здоров'я людини/ Зміни природи своєї місцевості під впливом діяльності людини (на вибір)

1. Дослідіть, які зміни природи вашої місцевості відбулися під впливом діяльності людини. Для цього розпитайте дідуса чи бабусю, як виглядали ландшафти вашого краю в часи, коли вони вчилися в школі.
2. З'ясуйте, які саме компоненти ландшафту виявилися найбільш зміненими. Що призвело до їх змін і перетворення? Як це позначилося на інших компонентах природи і житті людей?
3. Яких заходів потрібно вжити, щоб забезпечити вашому краю сталий розвиток?

§ 48. ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ

- ◆ Пригадайте, з якою метою створюють природоохоронні території.
- ◆ Які вам відомі природоохоронні території, створені в Україні?

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ЩОДО ОХОРОНИ ПРИРОДИ. Ми живемо на багатій і прекрасній землі. Її природа є не тільки ресурсом матеріальних благ, а й середовищем життя людей, джерелом їх здоров'я і натхнення. Дуже важливо берегти її багатства, турбуватися про чистоту і збереження земель, вод, лісів і степів, охороняти рослинність і тваринний світ.

Охорона природи – це заходи, спрямовані на збереження та відтворення як окремих компонентів природи, так і їх поєднань у природних комплексах. Охорона довкілля в

Україні має глибокі історичні традиції. Люди здавна оберігали об'єкти незвичайної краси – цілющі джерела, озера, водоспади, скелі, гаї, окремі вікові дерева, які нерідко вважали священними.

Природоохоронна робота в Україні активізувалась у ХІХ ст., коли значно посилився вплив людини на довкілля. У 1883 р. власник маєтку у степовій частині України Фрідріх Фальц-Фейн виділив ділянки для охорони рослин і диких тварин, зберігши цілинний степ від розорювання. Це була перша природоохоронна територія на теренах України, що згодом стала державним заповідником «Асканія-Нова». Нині в Україні створено велику кількість природоохоронних об'єктів. Основними законами, якими керуються у нашій державі в природоохоронній діяльності, є закони «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), «Про природно-заповідний фонд» (1992 р.), «Про охорону атмосферного повітря», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ» та ін.

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА. Наприкінці ХХ ст. основним завданням природоохоронної справи в Україні, як і в світі, стало не тільки збереження окремих видів рослин і тварин та цінних природних комплексів на обмежених територіях, а й створення здорового природного середовища для людини, збереження і примноження біологічного і ландшафтного різноманіття, поліпшення стану довкілля. Це відповідає ідеї сталого розвитку, яку проголосила ООН у 1992 р. і яку підтримали уряди багатьох

Україна дивовижна

Князі-екологи

У Київській Русі за часів Ярослава Мудрого (ХІ ст.) з'явився перший природоохоронний документ, який обмежував знищення цінних звірів. Князь Володимир Волинський у ХІІ ст. заповів Біловезьку Пущу для охорони зубрів (вона стала першим в світі задокументованим заповідником; нині це територія Білорусі).

країн світу. З цією метою в країнах створюють національні екологічні мережі.

Екологічна мережа України є складною системою різних за площею природоохоронних територій, що охоплюють велику частину країни. Основними елементами екологічної мережі є так звані **ключові території**, що забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного різноманіття. До них належать вже створені об'єкти природно-заповідного фонду.

Природно-заповідний фонд – це ділянки суходолу і водного простору, природні комплекси яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну цінність й охороняються законом. Нині він налічує близько 8,2 тис. територій і об'єктів загальною площею 4,1 млн га, що становить 6,3 % території України. Він охоплює 11 категорій територій і об'єктів загальнодержавного та місцевого значення (біосферні та природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники та ін.).

У **заповідниках** оберігаються всі елементи природного комплексу (і води, і породи та ґрунти, і рослини та тварини), здійснюється науково-дослідна робота з вивчення розвитку процесів і явищ та заборонена будь-яка господарська діяльність. В Україні діють 5 **біосферних заповідників**, що є міжнародними установами (*«Асканія-Нова»*, *Карпатський* (мал. 183), *Дунайський* (мал. 184), *Чорноморський*,

Мал. 183. Карпатський біосферний заповідник

Мал. 184. Дунайський біосферний заповідник

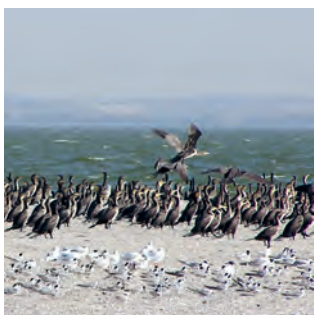
Чорнобильський радіаційно-екологічний) і 19 **природних заповідників** загальнодержавного значення. Як ви вже знаєте, заповідники створено в усіх природних комплексах – зональних, гірських, на заплавах великих річок, Південному березі Криму, узбережжях та акваторіях морів.

Національні природні парки – це природоохоронні, рекреаційні та науково-дослідні установи, які створені для збереження і відтворення природних комплексів і мають особливу цінність для відпочинку людей. В Україні є 48 національних парків, найдавнішим серед них є *Карпатський*, розміщений у найвищому гірському масиві. Найбільше природних парків у Карпатах і лісових зонах, менше в лісостепу та степу (Шацький, Синевір, Подільські Товтри та ін.).

Віднедавна в Україні почали створювати **регіональні ландшафтні парки**, які є природоохоронними й рекреацій-

ними закладами місцевого або регіонального значення. Першим з них був «*Дністровський каньйон*» (Тернопільська область). Вони поширені майже в усіх регіонах України, найбільше – в АР Крим, Донецькій і Харківській областях. Загалом їх в Україні майже 70. У національних природних і регіональних ландшафтних парках за межами власне природоохоронних територій провадиться господарська діяльність місцевого населення («Меотида»).

Заказники – це природно-заповідні об'єкти, які оголошуються такими для збереження одного або декількох видів рослин чи тварин, окремих компонентів природи. Серед них розрізняють ландшафтні, лісові, ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні та ін. У них заборонено тільки ті види господарської діяльності, які впливають на знищення виду, що охороняється. Заказників в Україні є понад 3

Регіональний ландшафтний парк «Меотида»

тис. Вони займають найбільшу площу серед природно-заповідних територій.

Для охорони окремих унікальних природних утворень їх оголошують **пам'ятками природи**. Ними можуть бути печери, геологічні відслонення, горби, річкові острови, окремі дерева, джерела та ін. Їх в Україні понад 3,3 тис. **Заповідні урочища**, яких в Україні близько 800, – це природоохоронні лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти.

До природно-заповідного фонду також належать 4 категорії штучно створених об'єктів. **Ботанічні сади** призначені для акліматизації і розмноження рідкісних та типових видів місцевої, вітчизняної та іноземної флори шляхом створення ботанічних колекцій. Із 28-ми ботанічних садів України найвідомішими та найбагатшими за видовим складом є *Донецький*, *Нікітський* (біля м. Ялти) та *сади Харківського і Київського університетів* (мал. 185).

Дендрологічні парки створюються для збереження різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій у спеціально підготовлених умовах. Найдавніші та найвідоміші серед них – «*Олександрія*» (м. Біла Церква, Київська область), «*Софіївка*» (м. Умань, Черкаська область), «*Тростянець*» (Чернігівська область) (мал. 186). Визначні

Мал. 185. Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка в м. Києві

Мал. 186. Дендрологічний парк «Тростянець» (Чернігівська область)

Україна дивовижна

Найбільшим заповідником в Україні є Чорноморський площею 57 тис. га, який розташований між Дніпровсько-Бузьким лиманом і Каркінітською затокою. На його території, що порізана лиманами і косами, росте понад 600 видів степових рослин, через неї пролягають міграційні шляхи водоплавних птахів.

Качанівський парк
(Чернігівська
область)

та цінні зразки паркового будівництва оголошуються **парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва**. Дуже часто вони поєднуються з палацами (*Алупкінський парк* у Криму, *Підгорецький парк* у Львівській області, *Качанівський парк* у Чернігівській області та ін.). Більшість з них створені у невеликих містечках і селах. В Україні є 13 **зоологічних парків**, найбільші з яких – у заповіднику «*Асканія-Нова*», *Київський*, *Миколаївський*.

ІНШІ ЕЛЕМЕНТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ. У майбутньому в екологічну мережу України крім ключових територій мають також входити сполучні та буферні території. **Сполучні території**, або екологічні коридори, утворюються видовженими ділянками, що з'єднують між собою ключові території і забезпечують міграцію тварин. На території України обґрунтовано необхідність кількох широтних та меридіональних екологічних коридорів. Широтними є Поліський лісовий, Галицько-Слобожанський лісостеповий, Південноукраїнський степовий і Приморський прибережний; меридіональними – долини річок Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Сіверського Дінця, які слугують шляхами міграції птахів.

Буферні території розташовуються навколо ключових і сполучних територій і захищають їх від негативного впливу господарської діяльності, яка відбувається на сусідніх землях. Це можуть бути пасовища, сіножаті, ліси,

ставки, а також орні землі з досить безпечним веденням сільського господарства (зокрема без застосування мінеральних добрив).

ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА.

Україна є активним учасником Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, що прийнята в 1995 р. Головним її напрямом є розбудова екологічних мереж окремих країн і Європи загалом. Україна поступово збільшує частку природоохоронних територій, щоб наблизитися за цим показником до країн Європи (8–10%). Передбачається поєднання національної екологічної мережі нашої країни з екологічними мережами суміжних країн шляхом створення на кордонах спільних елементів екологічної мережі. Перші кроки у цьому напрямі

вже зроблено – створено міждержавні біосферні резервати: українсько-польсько-словацький «Східні Карпати» (до якого з українського боку увійшов *Ужанський національний природний парк*), українсько-румунський «Дельта Дунаю» (з *Дунайським біосферним заповідником* у складі), українсько-польський «Західне Полісся» (з *Шацьким національним природним парком*). Подібні прикордонні елементи Загальноєвропейської екологічної мережі планується створити як із згаданими країнами, так і з Білоруссю, Молдовою.

Велику роль у створенні міжнародної екологічної мережі мають відігравати широтні й меридіональні екологічні коридори, а в них – біосферні заповідники.

Ужанський національний природний парк входить до міжнародного біосферного резервату

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Основним завданням природоохоронної справи у XXI ст. є збереження і примноження біологічного і ландшафтного різноманіття, поліпшення стану довкілля, створення здорового природного середовища для людини.
- В Україні формується національна екологічна мережа, яка охоплює ключові, сполучні й буферні території.
- До ключових територій належать різні об'єкти природно-заповідного фонду: біосферні та природні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендропарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, зоопарки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які завдання стоять перед природоохоронною справою України?
  2. Для чого формується національна екологічна мережа?
  3. Що таке природно-заповідний фонд?
  4. Охарактеризуйте склад природно-заповідного фонду України.
  5. Назвіть основні природно-заповідні території в межах екологічних коридорів в Україні.
- 6*. Які об'єкти природно-заповідного фонду є у вашій місцевості? Дайте характеристику одного з них.

ПРАКТИЧНА РОБОТА 10**Позначення на контурній карті об'єктів природно-заповідного фонду України**

1. Користуючись картою «Природно-заповідний фонд України» (див. атлас), позначте на контурній карті довільними значками об'єкти природно-заповідного фонду, що згадувалися в підручнику. Підпишіть їх назви.
2. Оцініть природно-заповідний фонд своєї області, порівнявши кількість його об'єктів з кількістю в інших регіонах України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

для самоконтролю навчальних досягнень

1. Укажіть, яка з одиниць фізико-географічного районування є азональною.

А географічний пояс	В природна зона
Б фізико-географічна країна	Г природна підзона

2. Назвіть ландшафти, що займають в Україні найбільшу площу.

А степові	В мішанолісові
Б лісостепові	Г широколисті

3. Зазначте, які ґрунти є найбільш поширеними у лісостеповій зоні України.

А сірі лісові	В каштанові
Б чорноземи	Г дерново-підзолисті

4. Укажіть, які ландшафти нині переважають у лісостеповій зоні.

А лісові	В природні
Б степові	Г антропогенні

5. Зазначте, як називається система постійного спостереження за станом навколишнього середовища, його окремих компонентів і ландшафтів.

А геоекологічна ситуація	Б моніторинг
В природокористування	Г сталий розвиток

6. Яке поняття відображає стан навколишнього природного середовища з погляду сприятливості чи несприятливості умов проживання людей.

- А** Зелена книга
- В** геоекологічна ситуація
- Б** Червона книга
- Г** національна екологічна мережа

7. Установіть відповідність між природними комплексами і характерними представниками їх тваринного світу.

1 лісова зона	3 Українські Карпати
2 степова зона	4 Кримські гори

- А** муфлон, куниця, гриф чорний, леопардовий полоз
- Б** ховрах, бабак, тушканчик, дрохва, перепілка
- В** афаліна, пихтун, хамса, бичок, баклан, чайка
- Г** козуля, вовк, лисиця, куниця, бобер, тетерук, глухар
- Д** козуля, рись, дикий кіт, саламандра, тритон

8. Назвіть послідовно від підніжжя до вершини висотні пояси Українських Карпат.

- А** альпійський (низькі чагарники і трав'яні луки)
- Б** субальпійський (криволісся та рідколісся з низькорослих сосни, вільхи, ялівцю, злаково-різнотравні луки);
- В** пояс мішаних хвойно-широколистих лісів і лук (ліси з дуба, граба, ялиці, луки)
- Г** гірсько-лісовий (букові та мішані ялицево-смереково-букові ліси)

9. Назвіть послідовно за охопленням території види моніторингу, починаючи від найбільш масштабного.

А регіональний	В локальний
Б глобальний	Г національний

10. У чому полягає сталий розвиток людства?

11. Назвіть природоохоронні об'єкти, що є у вашій області.

Розділ IV

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ

Тема 1. Демографічні процеси й статеві-віковий склад населення світу та України

Тема 2. Розселення

Тема 3. Етнічний склад населення

Тема 4. Релігійний склад населення

Тема 5. Зайнятість населення в світі й Україні

Вивчаючи розділ, ви:

- **дізнаєтеся** про кількість, статеві-віковий і національний склад населення світу та України, класифікацію міст за кількістю населення та функціями, міські агломерації та мегалополіси;
- **дістанете уявлення** про дослідження П. Чубинського, природний рух, міграції, міграційну і демографічну політику держав, українську діаспору, урбанізацію, одно- й багатонаціональні країни, світові релігії та трудові ресурси;
- **навчитесь** обчислювати густоту, показники природного та механічного руху населення в різних регіонах України, аналізувати статеві-вікові піраміди;
- **розвиватимете вміння** використовувати інтернет-джерела для пошуку й аналізу нової інформації.

Тема 1. Демографічні процеси й статеві-віковий склад населення світу та України

Подорож у слово

Демографія у перекладі з грецької означає *народоопис*. Це наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

Нафта і фосфорити, алмази й уранова руда вважалися багатствами у ХХ ст. Нині в цивілізованих країнах світу переконані, що найбільша цінність – це люди, які здатні розробити технології для перетворення сировини на супутники, комп'ютери, книжки, кавоварки. Саме інтелектуально розвинена і творча людина сьогодні є головним і незаперечним ресурсом будь-якої країни. Ось чому важливо уявляти й розуміти логіку і механізм демографічних процесів, що відбуваються в світі і країні, адже від цього залежить подальший розвиток держави. Країна може бути багатою й високо розвинутою, навіть якщо не має корисних копалин – потрібно лише створити умови для якісної освіти і розквіту таланту своїх громадян.

§ 49. ЗМІНА КІЛЬКОСТІ НАСЕЛЕННЯ

- ♦ Пригадайте, які країни світу є найбільшими за кількістю населення.
- ♦ Які чинники впливають на зміну кількості населення в країні?

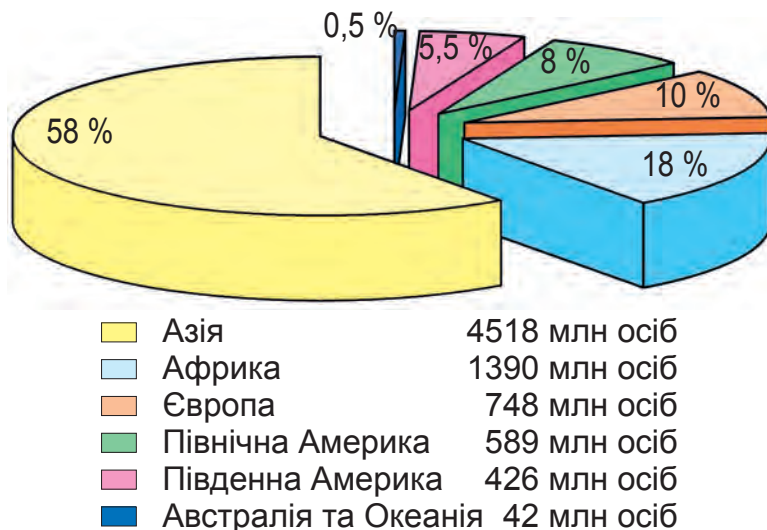
КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ В СВІТІ ТА ЇЇ ЗМІНИ. Впродовж усієї історії людства кількість населення на Землі зростала і на початку 2020 р. досягла майже 7,7 млрд осіб (табл. 8).

До другої половини ХVІІ ст. в умовах аграрного розвитку людства зростання кількості населення було дуже повільним. Із початком індустріальної ери воно пришвид-

Таблиця 8

Зміна кількості населення Землі

Рік	Кількість, млн осіб
1	200
1000	310
1500	440
1800	950
1900	1 650
1950*	2 520
1980*	4 435
2000*	6 070
2015*	7 295
2016*	7 375
2020	7713
2050**	9 600

Мал. 187. Розподіл населення світу за регіонами (2020 р.)

шилося, а в другій половині ХХ ст. набуло «вибухоподібного» характеру. У 60-х роках ХХ ст. кількість населення Землі за рік зростала в середньому більш як на 2 %.

Це були найбільші показники в історії людства. Згодом зростання кількості населення в світі уповільнилося, і нині середньорічний показник становить трохи більше від 1 % за рік.

Найбільше людей проживає в Азії (мал. 187).

Там розташована більшість країн-«гігантів», у кожній з яких проживає понад 100 млн осіб (мал. 188 на с. 158).

За прогнозами ООН кількість населення всього світу, як і окремих його частин, і надалі зростатиме. Виняток становитиме Європа, кількість населення якої залишатиметься незмінною або ж дещо зменшиться. Найбільше зросте людність Африканського континенту.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ. Зміна кількості населення всієї планети відбувається внаслідок його **природного руху** – постійного

* Дані на початок року.

** За прогнозами ООН.

$$H - C = \text{ПП} (\text{‰})$$

1965 р.

$$48 - 27 = 21$$

2015 р.

$$20 - 8 = 12$$

Зміна «формули»
природного руху населення
Землі за 1965–2015 рр.

Китай	1394
Індія	1326
США	333
Індонезія	267
Пакистан	233
Нігерія	214
Бразилія	212
Бангладеш	163
Росія	142
Мексика	129
Японія	126
Філіппіни	109

Мал. 188. Найбільші за кількістю населення країни світу (2020 р.)

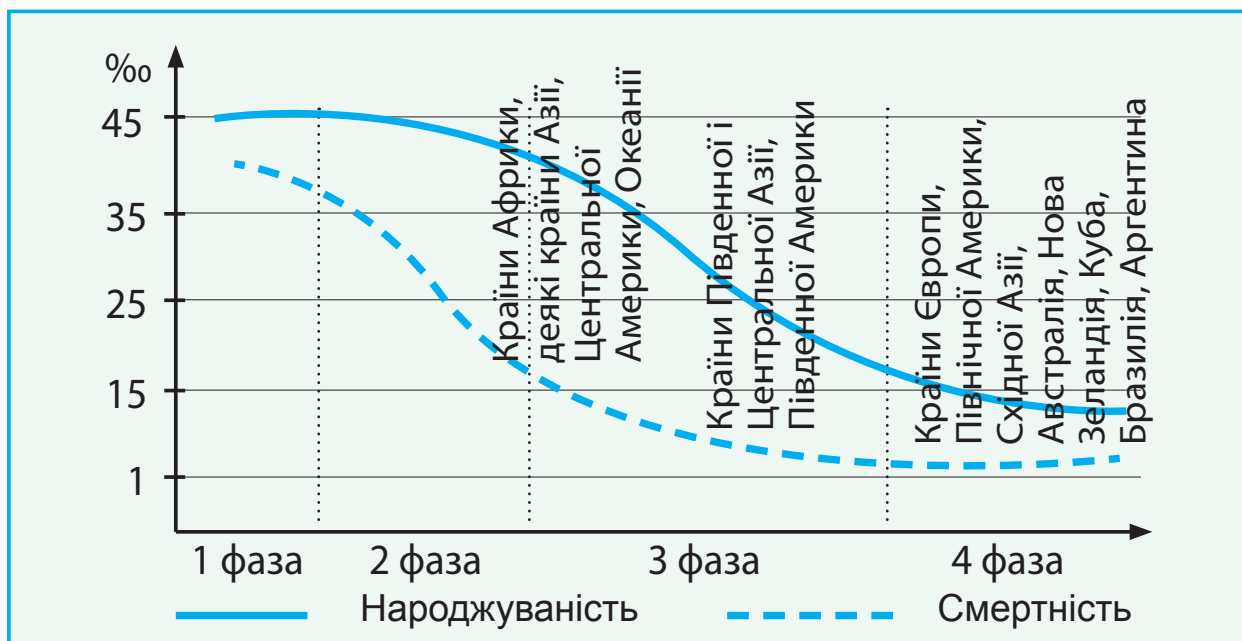
оновлення, зумовленого зміною поколінь. На кількість населення окремих територій (частин світу, країн, їх регіонів) впливає як природний, так і **механічний рух** населення – його переселення між цими територіями.

Природний рух населення характеризують показники народжуваності (H), смертності (C) і природного приросту (ПП), що є різницею двох попередніх показників ($\text{ПП} = H - C$). Усі показники природного руху можна виразити в абсолютних числах (наприклад, у тисячах або мільйонах осіб) або відносних величинах (у проміле, ‰ – кількості осіб, розрахованих на 1000 жителів). Так, природний приріст населення світу в 2015 р. становив 80 млн осіб, або 12 ‰ (тобто на тисячу жителів планети кількість населення збільшилася на 12 осіб).

Показники природного руху в світі за останні півстоліття суттєво змінилися. Про це свідчить схема **демографічного переходу**, що його нині переживає людство (мал. 189). У ньому розрізняють чотири послідовні фази:

1-ша – високий рівень народжуваності, високий рівень смертності, а отже, низький природний приріст;

2-га – збереження високого рівня народжуваності,

Мал. 189. Схема демографічного переходу

різке зниження рівня смертності, зумовлене успіхами медицини і, як наслідок, дуже високий природний приріст;

3-тя – поступове зменшення рівня народжуваності й стабілізація низького рівня смертності, високий природний приріст з тенденцією до зменшення;

4-та – низький рівень народжуваності, низький рівень смертності, низький природний приріст.

Отже, людство, «рухаючись» поступово від 1-ї фази (з низьким природним приростом, але високими показниками народжуваності й смертності) до 4-ї фази (з низьким приростом і низькими іншими показниками) проходить через дві особливі фази. Саме вони (2-га і початок 3-ї фази демографічного переходу) знаменують собою так званий **демографічний вибух** – різке збільшення кількості населення внаслідок стрибкоподібного зростання його природного приросту.

Малюнок, що ілюструє перенаселення внаслідок демографічного вибуху

Розвинуті країни Європи і Північної Америки зазнали демографічного вибуху разом з індустріалізацією ще у XVIII–XIX ст. Саме тоді завдяки успіхам медицини і підвищенню рівня життя людей там подолали найбільші пошесті, що «косили» населення (чуму, холеру, тиф та ін.), рівень смертності різко зменшився, а природний приріст населення зріс. Натомість у менш розвинутих країнах (Латинської Америки, Азії, Африки) рівень смертності почав різко зменшуватися лише з 60-х рр. XX ст. Це спричинило глобальний демографічний вибух, адже на ці країни припадало 90 % загального приросту населення Землі.

У міру соціально-економічного розвитку в країнах Латинської Америки, Східної Азії природний приріст зменшувався, а деякі з них (*Аргентина, Бразилія, Республіка Корея, Китай*) увійшли в 4-ту фазу демографічного переходу. У цій фазі вже перебували країни *Західної Європи* і *Північної Америки, Японія* і *Австралія*, а також потрапили колишні соціалістичні країни Європи, у т. ч. й *Україна*. Водночас майже всі країни Африки й Океанії, більшість країн Латинської Америки та Азії й досі перебувають у фазах демографічного вибуху різної інтенсивності.

ЗМІНИ КІЛЬКОСТІ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ. Точну інформацію про кількість мешканців країни надають загальні **переписи населення**. Їх проводять на всій території країни, фіксуюючи різноманітні показники населення на конкретну дату. ООН рекомендує країнам проводити переписи населення хоча б один раз на 10 років. На території України такі переписи було започатковано за часів Австро-Угорщини (у середині XIX ст.) і Російської імперії (наприкінці XIX ст.). Їх проводили держави, до яких входили українські землі у XX ст. (у т. ч. 6 переписів – у СРСР).

Перший (і поки що єдиний) загальний перепис населення в незалежній Україні було проведено в 2001 р. Звісно, його дані багато в чому застаріли, однак проведення другого

Перепис населення міста Києва

У 1874 р., задовго до першого загального перепису населення в Російській імперії, під керівництвом ученого-етнографа Павла Чубинського було здійснено перший перепис мешканців Києва. Завдяки продуманій організації, залученню до співпраці студентів Київського університету захід став успішним. Перепис виявив, що в Києві на той час проживало у півтора раза більше українців, ніж за офіційною статистикою. Понад половину киян указали рідною для себе мовою українську. Дані цього перепису було на тривалий час засекречено.

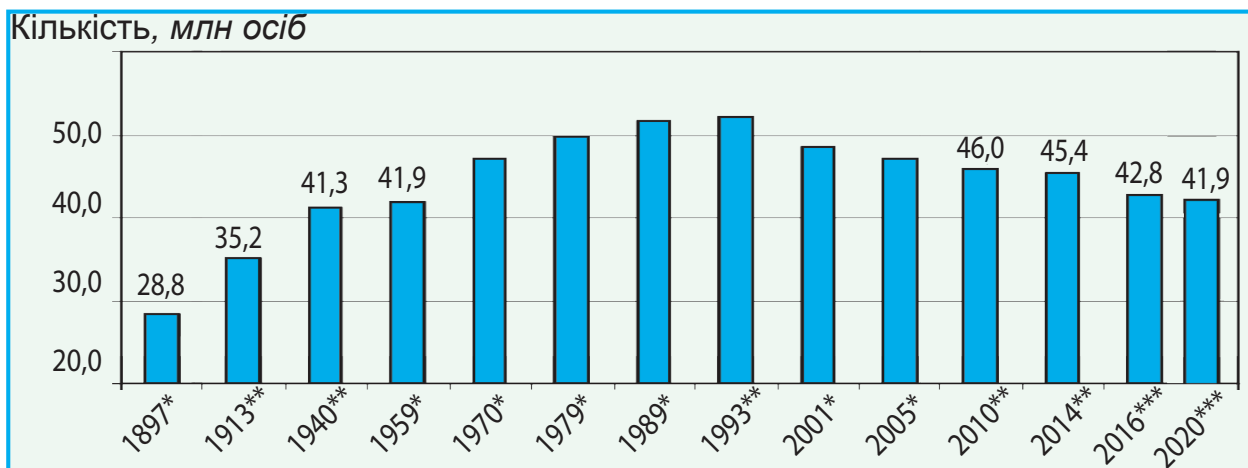
всеукраїнського перепису населення постійно відкладається через фінансові або політичні причини. Його було заплановано на 2020 р. Щороку здійснюють поточний облік населення станом на початок (1 січня) або середину року, однак у ньому не враховують багатьох показників, передбачених у загальному переписі (наприклад, національність людей, тривалість їхнього проживання на певній території тощо).

Павло Чубинський
(1839–1884)

Кількість населення України з кінця XIX ст. до початку 90-х років XX ст. загалом зростала – від 28,8 млн осіб у 1897 р. до 52,2 млн осіб у 1993 р. (мал. 190 на с. 162). Водночас у першій половині XX ст. населення України зазнало значних штучних втрат – під час війн (насамперед двох світових), унаслідок політичних репресій, заслань, голодоморів у СРСР. За приблизними підрахунками Україна втратила через ці жахливі події близько 20 млн своїх громадян. А вже від 1993 до 2014 р. кількість населення країни зменшилася майже на 7 млн осіб – до 45,4 млн. Основними причинами цього є від'ємний природний приріст (переважання рівня смертності над рівнем народжуваності), а також виїзд людей за кордон. Зменшення рівня народжуваності й підвищення рівня

* За даними перепису населення на дату його проведення.

** За поточним обліком населення на 1 січня.

*** Без урахування тимчасово окупованих територій (АР Крим, м. Севастополя та частини Донецької і Луганської областей).

Мал. 190. Зміна кількості населення України (в сучасних кордонах) у XX–XXI ст.

смертності населення в Україні відбулися через соціально-економічну та екологічну кризи, зокрема забруднення території внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, зниження рівня життя населення, погіршення якості його медичного обслуговування і санітарної культури.

Починаючи з березня 2014 р., статистичні дані про кількість населення України не охоплюють усю територію нашої держави (зокрема тимчасово окуповані території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь) і мають оцінний характер щодо двох східних областей (Донецької і Луганської) через наявність непідконтрольних українській

Рекорди України

Нині кількість населення в світі щорічно зростає приблизно на 80 млн осіб. Це означає, що кожні дві секунди людство приростає на 5 осіб, щохвилини – на 150, а щодоби – на 216 тис. осіб. Кожні чотири роки на Землі ніби з'являється ще одна така країна, як США. Натомість в Україні внаслідок від'ємного приросту щороку умовно зникає одне таке місто, як, скажімо, Тернопіль чи Кременчук.

владі територій. Так, за оцінкою Державної служби статистики України, на початок 2020 р. кількість наявного населення країни становила 41,9 млн осіб. За цим показником Україна нині посідає 33-тє місце в світі і 7-ме – в Європі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Кількість населення на Землі у 2020 р. становила майже 7,7 млрд осіб, а в Україні – 41,9 млн осіб (без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим і м. Севастополь, частин Луганської та Донецької областей).
- Природний приріст населення обчислюють як різницю між показниками народжуваності та смертності.
- Демографічний вибух – це стрімке збільшення кількості населення внаслідок різкого зростання його природного приросту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У який спосіб обчислюють кількість населення в країні й світі загалом?
2. Від яких чинників залежить кількість населення окремої території?
3. Користуючись мал. 190, проаналізуйте зміну кількості населення в Україні впродовж останніх 100 років.
4. Що вплинуло на зменшення кількості населення в Україні в кінці ХХ ст.?

ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПІ

Користуючись даними мал. 190 і враховуючи, що кількість населення України у 2020 р. становила 41,9 млн осіб, обчисліть частку населення України (у відсотках) в населенні: *група 1* – світу; *група 2* – Євразії; *група 3* – Європи.

ШУКАЙТЕ В ІНТЕРНЕТІ

Є цікавий інтернет-сервіс – лічильник населення світу в реальному часі (ключові слова: *country meters*, *счётчик населения мира*). Спробуйте скористатися ним. Які показники

населення він відображає? Скільки дітей народилося в світі за сьогоднішній день? Оберіть у пропонованому списку країн Україну. Порівняйте, скільки осіб у нашій країні народилося протягом цього року і скільки померло. Який природний приріст населення в Україні?

§ 50. СТАТЕВО-ВІКОВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

- ◆ Пригадайте, які чинники впливають на кількість населення країн.
- ◆ Наведіть приклади країн, які перебувають на етапі демографічного вибуху.

До демографічних характеристик певної території крім показників природного руху належать статевий і віковий склад населення.

СТАТЕВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ. Статевий склад – це співвідношення (у відсотках) кількості чоловіків і жінок, які проживають на певній території. Він залежить від особливостей народжуваності й смертності чоловічого і жіночого населення. Для всього людства характерними є такі демографічні закономірності: дівчаток загалом народжується менше, ніж хлопчиків (на кожних 100 дівчаток – приблизно 105 хлопчиків). Однак смертність серед осіб чоловічої статі вища, ніж серед жіночої. Це зумовлено як біологічними причинами, що мають місце у дитячому віці, так і соціально-економічними, що додаються в дорослому віці: у більшості країн чоловіки помирають частіше внаслідок важких умов праці, поширення шкідливих звичок тощо. Натомість у тих країнах, де традиційними є ранні шлюби жінок і багатодітні сім'ї, спостерігається висока смертність

жіночого населення. До таких належать слабо розвинуті країни з низьким рівнем розвитку медичної сфери, а також деякі мусульманські країни.

Загалом у світі існує певна рівновага між чоловічим і жіночим населенням з незначним переважанням чоловіків (табл. 9).

Чоловіки становлять більшість у низці країн Азії, Африки й Океанії, найбільше їх – у *Китаї* та *Індії*. Жіноче населення переважає в більшості країн світу, особливо в Європі та Америці. В Україні та сусідніх з нею країнах частка жінок у статевому складі населення є найбільшою.

ВІКОВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ. Віковий склад

показує співвідношення (у відсотках) кількості осіб різних вікових груп. Найбільш загальними групами, що їх часто виокремлюють у віковому складі населення, є:

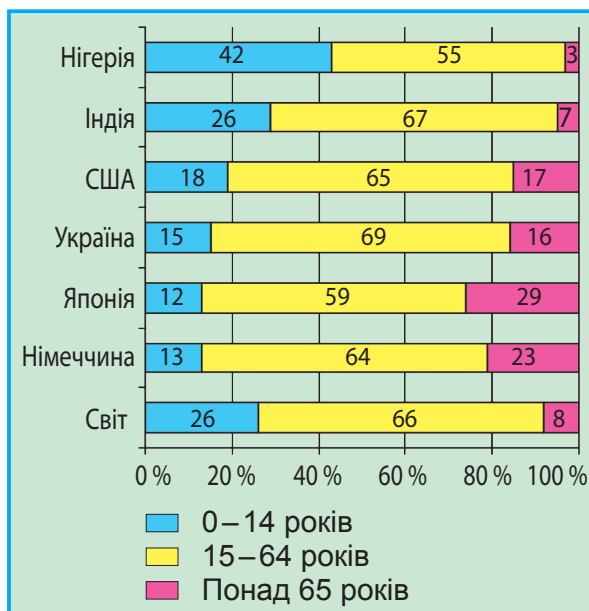
1. населення, яке молодше від працездатного (діти віком до 15 років);
2. працездатне населення (від 16 до 64 років включно);
3. населення, яке старіше від працездатного (65 років і більше).

Співвідношення між ними залежить від показника природного приросту населення. У тих країнах, де він високий, великою є частка дітей (*Африка, Азія, Латинська Америка*), а там, де низький або від'ємний, – підвищується

Таблиця 9

Статевий склад населення світу й окремих країн (2020 р.)

Країна	Частка від загальної кількості населення світу, %	
	Чоловіки	Жінки
Світ загалом	50,4	49,6
Бразилія	49,1	50,9
Велика Британія	48,5	51,5
Єгипет	51,0	49,0
Індія	51,8	48,4
Китай	51,4	48,1
Німеччина	48,8	51,0
Пакистан	50,8	49,2
Росія	46,5	53,5
США	49,2	50,8
Україна	47,7	52,3
Японія	48,4	51,6

Мал. 191. Віковий склад населення світу і деяких країн

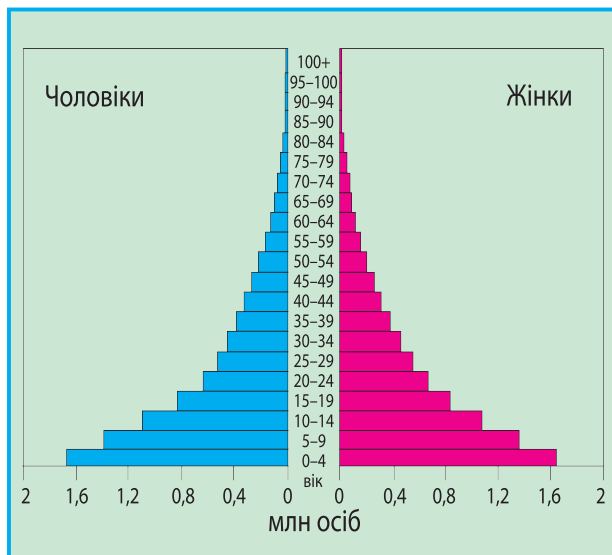
частка осіб старшого віку (*країни Європи, США, Японія*) (мал. 191). В Україні віковий склад населення подібний до інших європейських країн.

Через загальне падіння показника природного приросту і збільшення середньої тривалості життя населення в світі загалом частка дітей поступово зменшується, а осіб старшого віку збільшується. Така зміна співвідношення у віковому складі на користь старших вікових груп називається **старінням**

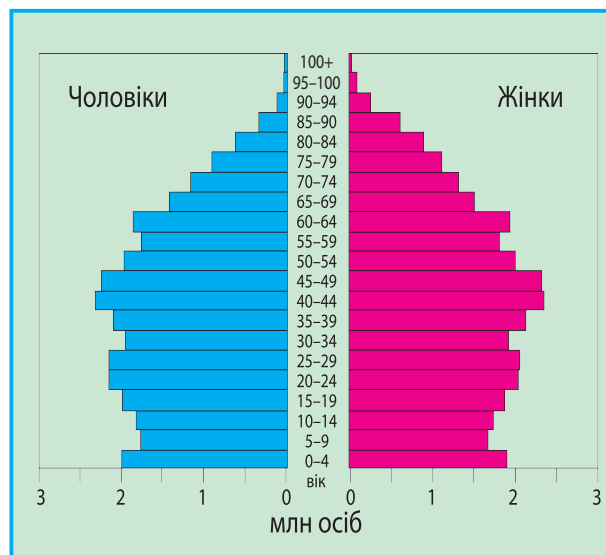
населення. Цей процес охоплює дедалі більше країн, у багатьох з них частка населення, старшого від працездатного віку, перевищила частку дітей. Україна також належить до цієї групи. Загалом, за оцінкою спеціалістів ООН, населення країни вважається старим, якщо частка людей віком понад 65 років перевищує 12 %.

СТАТЕВО-ВІКОВІ ПІРАМІДИ. Співвідношення між різними віковими групами чоловічого і жіночого населення світу, країн чи їх регіонів вивчають, користуючись **статевовіковими пірамідами** (мал. 192, 193). Ліва і права частини такої піраміди відображають інформацію про населення різних статей – чоловіків і жінок. По горизонталі на піраміді відкладають показники кількості людей окремої вікової групи, а по вертикалі – значення вікових інтервалів (у роках).

Статевовікові піраміди населення різних країн мають різні форми залежно від демографічних процесів, що там відбуваються. У країнах з високими показниками народжуваності форма піраміди правильна: широка основа і поступове плавне звуження до вершини (див. мал. 192, а).

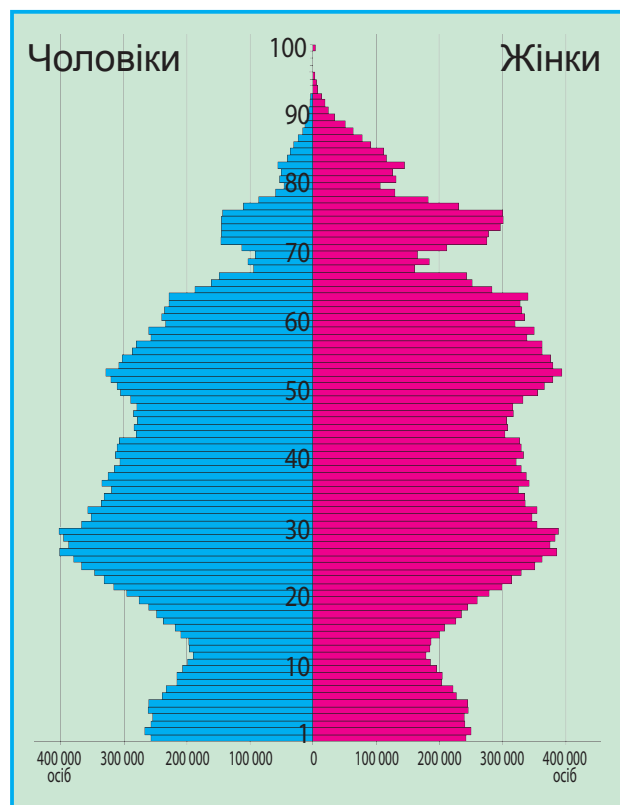
а – Нігер

б – Велика Британія

Мал. 192. Статеві-вікові піраміди населення країн, складені з 5-річним віковим інтервалом

Для країн, в яких відбувається старіння населення, піраміда набуває форми дзвона (мал. 192, б). Ця форма може ускладнюватися під впливом інших суспільних процесів. Зокрема, статеві-вікова піраміда населення України, що складена у 2020 р., має чотири заглибини (мал. 193). Вони пов'язані зі зниженням рівня народжуваності й прямими людськими втратами під час Голодомору (1932–1933 рр.) (на піраміді відповідає населенню у віці 87–86 років), у роки Другої світової війни (78–75 років), а також з низькою народжуваністю серед того покоління

Мал. 193. Статеві-вікова піраміда населення України, складена з 1-річним віковим інтервалом (2020 р.)

людей, яке народилося під час війни (56–50 років), і різким зменшенням народжуваності під час соціально-економічної кризи, що розпочалася наприкінці ХХ ст. Найнижчий рівень народжуваності припав на 2001 р., що зафіксовано на піраміді найбільшою «вм'ятиною» (19-літнє населення країни).

ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ. Ще одним узагальнювальним демографічним показником є **середня очікувана тривалість життя**. Її розраховують як число років, що їх має прожити кожна людина при сучасному рівні смертності.

Середня очікувана тривалість життя населення світу впродовж тисячоліть становила 30–35 років і лише за часів індустріальної ери почала суттєво зростати. У 2020 роки вона становила 72 роки. Найвищі показники мали *Японія, Сінгапур, Італія, Іспанія* (83 роки). Найнижчим цей показник був у країнах Екваторіальної Африки – 50–55 років. В Україні середня тривалість життя людей така сама, як у світі загалом (72 роки), у жінок вона значно більша (77 років) порівняно з чоловіками (67 років). Переважання середньої тривалості життя жіночого населення над чоловічим спостерігається майже в усіх країнах світу.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ. Сукупність демографічних показників, характерних для певної території, формують її **демографічну ситуацію** (мал. 194). У кожній країні вона різна. Водночас у найзагальніших рисах демографічна ситуація подібна для країн, що входять до кожного з двох умовних типів відтворення населення.

Для країн **першого типу** характерні порівняно невисокі показники народжуваності, смертності й природного приросту (менш ніж 12 ‰), висока середня тривалість життя, активні процеси «старіння» населення, переважання у статевій структурі жінок. До них належать всі *країни Європи, США, Канада, Японія, Австралія*. Останнім часом країнами першого типу відтворення стали *Китай, Брази-*

Світовими лідерами за переважанням середньої тривалості життя жінок над такою в чоловіків є Росія (11 років), Білорусь і Україна (10 років). Загалом у світі цей показник становить 4 роки.

лія. У низці країн цього типу демографічну ситуацію визначають як **демографічну кризу**: природний приріст там або дорівнює нулю (показники народжуваності й смертності однакові), або ж має від'ємне значення (смертність більша від народжуваності). Така ситуація характерна насамперед для багатьох країн Європи та Японії. Лідерами за природною втратою населення нині є Болгарія, Сербія (природний приріст у них становить -6...-5 ‰). Демографічну кризу переживають Україна і всі її сусіди, Німеччина, Італія, Литва, Латвія та ін.

Більшість країн Африки, Азії, Латинської Америки й Океанії належать до **другого типу** відтворення населення, що характеризується порівняно високими показниками народжуваності, стабільними (часто низькими) показниками смертності, високим природним приростом. У віковій структурі переважає молоде населення, у статевій у багатьох країнах – чоловіче. Країни другого типу ще перебувають у різних фазах **демографічного вибуху**, однак його пік багато з них вже пройшли.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ. На початку ХХ ст. показники народжуваності й природного приросту населення України були одними з найвищих у Європі. Проте

Мал. 194. Показники демографічної ситуації країни (регіону)

Народжуваність в Україні останніми роками зростає

вже наприкінці століття вона була сумнівним лідером у Європі (та й у світі) за найнижчими їх показниками, маючи водночас дуже високі показники смертності. На рубежі ХХ і ХХІ ст. формула природного руху для України мала такий вигляд: $8,0 ‰ - 15,6 ‰ = -7,6 ‰$. Упродовж останніх років ситуація з народжуваністю (близько $10-11 ‰$) і природним приростом ($-3...-4 ‰$) дещо поліпшилася, однак смертність залишається ще дуже високою ($14,5-15,0 ‰$).

Підсумком таких процесів стала **депопуляція населення** – зменшення його кількості внаслідок від’ємного природного приросту. Депопуляція населення для всієї території України вперше зафіксована в 1991 р., у сільській місцевості вона розпочалася ще раніше.

Показники природного руху різняться в різних регіонах України. Найнижчий природний приріст – у північних, східних і центральних областях. Природне скорочення там становить $-8...-5 ‰$, а в Чернігівській області, яка найбільше втрачає населення, – менш ніж $-9 ‰$. Дещо вищі показники природного приросту (проте також від’ємні) – у південному регіоні, а найвищі – у західному (від $-2,5 ... +3 ‰$). Додатний природний приріст мають *Закарпатська область* і м. *Київ*, в окремі роки – *Рівненська* і *Волинська області*.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА. Відповідно до демографічної ситуації у країнах світу здійснюють певну демографічну політику. **Демографічна політика** – це система економічних, адміністративних, виховних і пропагандистських заходів, за допомогою яких держава чинить вплив на природний рух населення (передусім на народжуваність) у потрібному напрямі.

У тих країнах, що переживають демографічну кризу, така політика спрямована на підвищення показників народжуваності. Для цього родинам з дітьми надають різні

Закарпатська область є постійним лідером в Україні за показником природного приросту населення. За останні чверть століття він був від'ємним у регіоні лише протягом шести років (1999–2005 рр.), але не нижче за $-0,6\%$. У всі інші роки природний приріст був додатним.

соціальні гарантії, допомогу та надбавки, податкові, транспортні, житлові пільги тощо. Демографічну політику, що передбачає підвищення народжуваності, здійснюють розвинуті *держави Європи*. І в *Україні* демографічна політика має такий самий характер, однак економічно-фінансова криза в країні гальмує активне вживання цих заходів.

У країнах другого типу відтворення демографічна політика спрямована на пониження народжуваності. Значних успіхів свого часу в цьому досяг *Китай*, який здійснював демографічну політику під гаслом «Одна сім'я – одна дитина». Натомість демографічна політика в *Індії* під лозунгом «Нас двоє – нам двох» ще не дала бажаних результатів.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Статевий склад населення – це співвідношення кількості чоловіків і жінок, які проживають на певній території. Віковий склад населення – це співвідношення кількості осіб різних вікових груп.
- «Старіння населення» – це зміна співвідношення у віковому складі на користь старших вікових груп.
- Демографічну ситуацію в світі чи країні характеризують показники народжуваності, смертності, природного приросту, статевого й вікового складу, середньої тривалості життя населення.
- Депопуляція населення – це зменшення його кількості внаслідок від'ємного природного приросту.
- Демографічна політика країни – система заходів, за допомогою яких держава чинить вплив на природний рух населення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

4. Охарактеризуйте статевий склад населення у світі загалом. Яким є статевий склад населення в Україні?
5. Яким є віковий склад населення в різних країнах світу?
6. Яким чином складають статево-вікову піраміду населення?
7. Наведіть приклади регіональних відмінностей демографічних процесів в Україні.

5*. Поміркуйте, якою має бути демографічна політика в Україні, щоб демографічна ситуація поліпшилася.

ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПІ

За даними табл. 10 визначте середньорічний приріст населення в Україні за періоди:

група 1 – 1970–1979 рр.;

група 2 – 1979–1989 рр.;

група 3 – 1989–2001 рр.;

група 4 – 2001–2020 рр.

При обчисленні використайте формулу:

$$Pr_{сер} = (H_2 - H_1) : T,$$

де H_1 – кількість населення на початок періоду;

H_2 – кількість населення на кінець періоду;

T – кількість років у періоді.

Таблиця 10

Кількість населення України

Рік	Кількість населення, млн осіб
1970	47,1
1979	49,8
1989	51,7
2001	48,5
2020	41,9

ПРАКТИЧНА РОБОТА 11

Аналіз статево-вікових пірамід України та окремих країн світу

1. Зіставте статево-вікові піраміди населення України (див. мал. 193 на с. 168) та Нігеру (мал. 192, а на с. 167). Поясніть, чим відрізняються форми пірамід і про що це свідчить.
2. Зробіть висновок про те, чи існує відповідність між формою піраміди і типом відтворення населення.

§ 51. МЕХАНІЧНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

- ♦ Пригадайте, як змінилася кількість населення України у XXI ст.
- ♦ З яких причин люди можуть переміщуватися до інших країн та між окремими регіонами України?

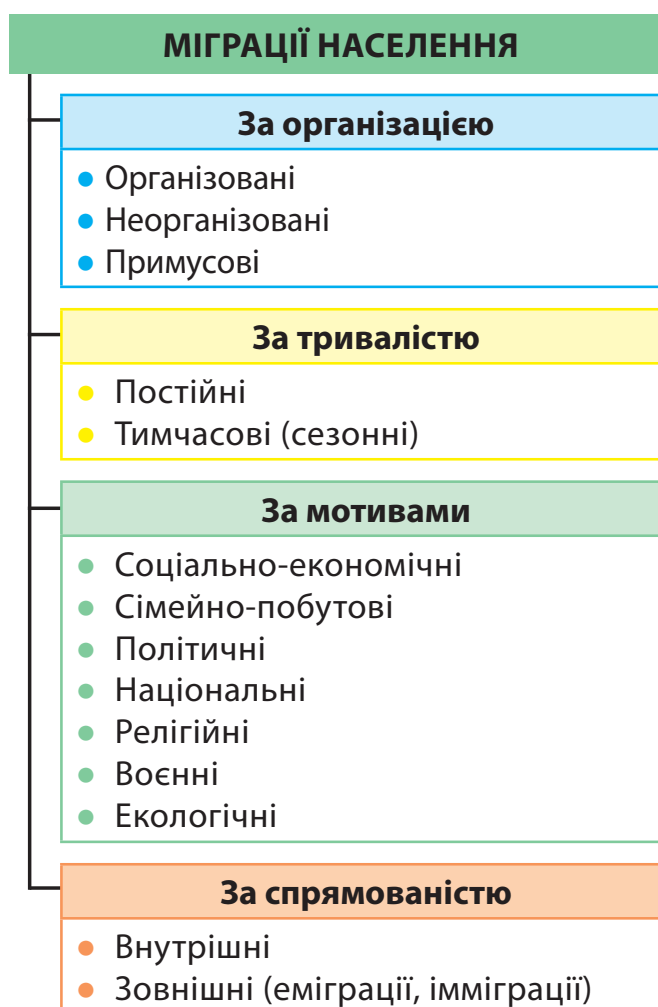
Подорож у слово

Слово *міграція* у перекладі з латинської означає *переселення*.

ВИДИ І ПРИЧИНИ МІГРАЦІЙ. Як ви вже знаєте, зміна кількості населення окремих країн і регіонів залежить не тільки від природного, а й від механічного руху населення. **Механічний рух населення**, або **міграція**, – це переселення людей з однієї території на іншу зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час.

Міграції бувають різних видів (мал. 195). Залежно від того, чи перетинають люди під час переселення державні кордони, розрізняють внутрішні та зовнішні міграції. **Внутрішні міграції** відбуваються всередині країни між різними поселеннями і регіонами. До **зовнішніх міграцій** належать: виїзд людей за межі країни свого проживання (**еміграція**), в'їзд до країни (**імміграція**) або повернення до країни попереднього проживання (**рееміграція**).

Мал. 195. Види міграцій за різними ознаками

За часом перебування людей на місці вселення виокремлюють міграції **постійні** й **тимчасові**, а серед останніх – **сезонні** (пов'язані, наприклад, із сезонною роботою).

Механічний рух характеризують такі показники: кількість тих, хто прибув на певну територію за якийсь проміжок часу (наприклад, за рік); кількість тих, хто вибув з неї; механічний приріст – різниця між названими величинами. Якщо йдеться про зовнішню міграцію, то формула для обчислення механічного приросту (МП) матиме вигляд: $МП = I - E$, де I – показник імміграції; E – показник еміграції. Як і у випадку з природним рухом, показники механічного руху населення виражаються абсолютними числами і відносними величинами (у проміле, ‰).

Мотиви міграцій людей можуть бути різними:

- а) соціально-економічні – пов'язані з пошуком місць з вищим рівнем життя, місць роботи (так звана трудова міграція) або навчання;
- б) сімейно-побутові – пов'язані зі шлюбом, об'єднанням родин;
- в) політичні, національні, релігійні – через певні переслідування, повернення на батьківщину своїх предків;
- г) воєнні – внаслідок воєнних дій на території проживання;
- д) природні та екологічні – через несприятливі природні умови, стихійні лиха, екологічні катастрофи.

ОСНОВНІ ВИДИ І НАПРЯМКИ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ У СВІТІ. Нині понад 230 млн осіб проживають за межами країн свого народження, більшість з них – у розвинутих країнах Західної Європи, Північної Америки, в Австралії. Майже кожний сьомий мешканець країн цих регіонів народився поза їх межами. Це результат активних міграційних процесів, що зумовлені переважно соціально-економічними причинами. До США і Канади найбільше людей мігрує з країн Латинської Америки та Азії, а до країн Західної Євро-

ли – з Азії, Північної Африки, країн колишнього СРСР.

У сучасному світі міграційні процеси набули таких характерних рис.

- 1) Водночас із традиційними економічними причинами (пошуками кращих умов життя) надзвичайно поширилися трудові міграції. Великі міжнародні ринки робочої сили сформувалися в *Європі, Північній Америці, нафтодобувних країнах Перської затоки*.
- 2) Різко посилюється процес так званого відпливу розуму – міграція висококваліфікованих фахівців. Спочатку вони емігрували до розвинутих країн (*США, Канади, західноєвропейських*) із країн, що розвиваються (*Латинської Америки, Азії*). Згодом зростає кількість країн, що «переманюють розум» (*Ізраїль, Південна Африка, нафтодобувні країни Перської затоки*), а також тих, звідки «відпливає розум» (колишні соціалістичні країни, у т. ч. *Україна*).
- 3) Масштабними стали міграції (як внутрішні, так і зовнішні) внаслідок національних і релігійних конфліктів, збройних зіткнень і громадянських воєн, з політичних причин. Вони охопили чимало країн і регіонів Азії (*Палестина, Ірак, Сирія, Афганістан*), Африки, колишнього СРСР (*Грузія, Азербайджан, Молдова, Україна*).
- 4) Збільшується кількість екологічних біженців з територій, непридатних для проживання: переселенців із зон радіаційного забруднення (після аварій на АЕС – Чорнобильській в *Україні*, «Фукусіма-1» в *Японії*), територій,

Основними мотивами міжнародних міграцій є економічні, у т. ч. заробітчанські

У світі зростає міграційний потік біженців і нелегалів

Унаслідок переселення мешканців після аварії на ЧАЕС м. Прип'ять перетворилося на поселення-привид

знищених виверженням вулканів, лісовими пожежами, наступом пустель, висиханням водойм (басейн Аральського моря у *Казахстані* та *Узбекистані*), ураганами й повенями (м. Новий Орлеан у *США*) тощо.

- 5) Чималих масштабів набуває нелегальна міграція. Це обопільна проблема для країн переселення мігрантів і транзитних (через які пролягає їхній шлях) країн. До них належить і Україна, через територію якої прямують до Європи численні мігранти з країн колишнього СРСР і Азії.

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. Внутрішні міграції мешканців України є міжрегіональними (міжобласними), міжрайонними, а також між окремими поселеннями. Серед останніх до недавнього часу переважали напрямки: з малого міста до великого (передусім до обласних центрів і столиці) та з села до міста. До соціально-економічних і сімейно-побутових причин міграцій додалися, на жаль, екологічні, політичні та воєнні. Внаслідок цього з'явилася велика кількість внутрішніх переселенців із Чорнобильської зони, Автономної Республіки Крим, окупованої Росією, тимчасово непідконтрольних Україні територій і зони дій АТО на сході країни (мал. 196).

Зовнішні міграції населення України до кінця ХХ ст. здебільшого поширювалися на інші республіки СРСР. З проголошенням незалежності нашої держави в 1991 р. географія зовнішніх міграцій суттєво урізноманітнілася. З економічних (насамперед трудових) мотивів люди виїжджали як до *Росії*, так і до *країн Європи, Північної Америки*. Серед емігрантів найбільшою є частка чоловіків і молодих людей. Це вкрай негативно позначилося на демографічній ситуації й формуванні трудових ресурсів у нашій країні. Найбільш несприятливою була міграційна ситуація в Укра-

Рекорди України

За кількістю емігрантів (понад 6,5 млн осіб) Україна останнім часом увійшла до першої п'ятірки країн світу разом з Мексикою, Індією, Росією та Китаєм.

їні упродовж 1993–2003 рр., коли еміграція різко переважала над імміграцією. Останнім часом механічний приріст населення України є додатним.

Мал. 196. Розподіл внутрішніх переселенців з тимчасово окупованих територій України (дані станом на 01.01.2020 р.)

Діаспора в перекладі з грецької означає *розсіяння*.

Пам'ятник
першим
українським
переселенцям у
селі-музеї біля
м. Едмонтон,
Канада

Вихованці
українського
дитячого садка

Урок в
українській школі
Українська діаспора
(м. Торонто, Канада)

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА. Тривала еміграція українців сприяла формуванню української діаспори в багатьох країнах світу. **Діаспора** – це розселення людей за межами своєї батьківщини. За різними оцінками, кількість осіб українського походження, які проживають поза межами України, становить від 10 до 20 млн осіб. Загалом вирізняють чотири хвилі формування української діаспори.

Перша еміграційна хвиля (з другої половини XIX ст. до Першої світової війни) утворилася через трудові причини. У цей час українці з Галичини, Закарпаття, Буковини мігрували до *США, Канади, Бразилії, Аргентини, країн Західної і Центральної Європи*. Вихідці з Право- і Лівобережної України оселилися в регіонах *Російської імперії* – Поволжі, Сибіру, на Далекому Сході.

Другу еміграційну хвилю (між двома світовими війнами) становили політичні біженці й нові заробітчани. Кількість українців (вихідців із Західної України) збільшилася в *європейських країнах та Америці*. З радянської частини України багато людей було депортовано (вивезено) в регіони Росії під час примусової колективізації та боротьби з українізацією.

Учасниками **третьої еміграційної хвилі** (у перші роки після Другої світової війни) були переважно втікачі з Радянського Союзу, а також частина вивезених німецькими окупантами на

Порівняно з діаспорами інших народів світу закордонні українці мають найбільшу кількість різних громадських об'єднань (близько 3 тис.). Найбільше їх у Канаді – майже тисяча осередків: політичних, культурно-освітніх, професійних (об'єднання лікарів, учителів, інженерів, адвокатів), жіночих, молодіжних тощо.

примусові роботи людей (так званих переміщених осіб), які не бажали повертатися на батьківщину. Вони емігрували до *Австралії, США, Канади, Бразилії, Аргентини* та інших країн. У Радянському Союзі географія української діаспори розширилася: водночас із депортацією репресованого населення відбулося масове добровільне переселення молоді на новобудови та новоосвоєні цілинні землі (до *Росії, Казахстану*). Розселенню українців сприяла також «шлюбна» міграція.

Четверта еміграційна хвиля з України розпочалася після розпаду СРСР. Зумовлена економічними мотивами, вона спрямована до розвинутих *країн Європи, Північної Америки, Ізраїлю, сусідніх країн*. Водночас з'явилися нові країни переселення українців – в *Азії* (арабські країни) та *Африці* (Намібія, Південна Африка).

Розрізняють східну українську діаспору (у країнах колишнього СРСР) і західну (у країнах Європи і Західної півкулі). У східній діаспорі проживає щонайменше 5 млн українців (найбільше – в *Росії, Казахстані, Молдові, Білорусі*), у західній – майже стільки само (найбільше – у *США, Канаді, Бразилії, Польщі, інших країнах Європи*).

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА. Масовий в'їзд іноземців на територію тієї чи іншої країни чинить суттєвий вплив на її соціально-економічне життя. Тому більшість країн, що приймають мігрантів, намагаються регулювати і контролювати міграційні процеси за допомогою **міграційної політики**. Її заходами, зокрема, є:

Українська діаспора в різних країнах активно підтримує євроінтеграційні прагнення України

- запровадження в'їзду на свої території трудовим мігрантам з визначеними спеціальностями, надання переваги високоосвіченим фахівцям, особам молодшого віку тощо (*США, Канада, Німеччина*);
- створення умов, що унеможливають для мігрантів набуття статусу постійних жителів (*Японія, Об'єднані Арабські Емірати*);
- сприяння інтеграції іммігрантів у середовище корінних народів (*країни Європи*).

В Україні поки що немає цілісної державної політики щодо іммігрантів, хоча її законодавче оформлення є вкрай необхідним. Адже територія держави зазнає відчутного припливу іноземних громадян, у т. ч. транзитних мігрантів, кількість яких зростає.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Міграція – це переміщення людей з однієї території на іншу зі зміною місця проживання. Міграції бувають внутрішні та зовнішні; постійні й тимчасові; за причинами виникнення – соціально-економічні, сімейно-побутові, політичні, національні, релігійні, воєнні, екологічні.
- Діаспора – це розселення людей за межами своєї батьківщини.
- Міграційна політика – сукупність заходів, за допомогою яких країни намагаються регулювати в'їзд іноземних громадян на свою територію.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які показники характеризують механічний рух населення?
2. Які є види міграцій за спрямованістю та причинами виникнення?
3. До яких регіонів і звідки спрямовані найбільші сучасні міграційні потоки у світі?

4. Розкрийте особливості формування української діаспори.

ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПІ

Під час економічної кризи з України в пошуках роботи і кращої долі виїхала велика кількість українців. Обґрунтуйте, які наслідки для нашої країни має така масова еміграція:

- група 1* – позитивні наслідки;
- група 2* – негативні наслідки.

ШУКАЙТЕ В ІНТЕРНЕТІ

Чи відомо вам щось про Світовий конгрес українців (СКУ) – міжнародне координаційне об'єднання українських громад у діаспорі? Дізнайтеся, коли його було засновано, українські організації із скількох країн світу він об'єднує. Який статус нині має Світовий конгрес українців в ООН? Охарактеризуйте його діяльність щодо підтримки України.

ПРАКТИЧНА РОБОТА 12

Обчислення показників природного та механічного руху населення в різних регіонах України

1. На початок року кількість населення України становила 41 902 000 осіб. Визначте, якою вона стане на кінець року, якщо за цей рік у країні народилося 308 800 осіб, померло 630 800 осіб, виїхало з країни 35 7049 осіб, в'їхало до неї 36 3901 осіб.
2. Визначте показник природного приросту населення в областях України, якщо відомі показники народжуваності й смертності.
3. Зробіть висновок про те, в яких регіонах України існує депопуляція населення.

§ 52. РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ НА ЗЕМНІЙ КУЛІ ТА В УКРАЇНІ

- ◆ Пригадайте, на яких материках проживає найбільша кількість населення.
- ◆ Назвіть найбільші за кількістю населення держави світу.

РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СВІТУ. На Земній кулі нині заселено майже всі сприятливі для проживання людини ділянки поверхні. Території, які зовсім не заселені людьми, становлять 15 % світового суходолу. Це льодовикові приполярні райони, спекотні безводні пустелі, важкодоступні високогір'я. Водночас на заселеній суші населення розміщене надзвичайно нерівномірно: на території, що становить лише $\frac{1}{20}$ її частини, зосереджена половина людства, тоді як на половині заселеного суходолу проживає $\frac{1}{20}$ частини світового населення. Це зумовлено впливом природних і соціально-економічних чинників.

Упродовж багатовікової історії взаємодії з природним середовищем людство найбільше «уподобало» для проживання території помірного, субтропічного та субекваторіального кліматичних поясів, рівнини до висоти 500 м над рівнем моря (там зосереджено понад $\frac{4}{5}$ населення світу), 200-кілометрову смугу вздовж узбереж морів і океанів, міські осередки (більш як 50 % населення Землі).

ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ. Важливим показником, що характеризує розміщення населення у світі та окремих регіонах, є його середня густина. Ви вже знаєте формулу, за якою її обчислюють. Цей показник для всього світу постійно збільшується і становить нині 50 осіб на 1 км².

Найгустіше на нашій планеті заселено території давнього зрошувального землеробства (острів Ява і Японські острови, долину нижнього Нілу, Індо-Гангську і Велику Китайську низовину, оази Близького Сходу), райони тропічного плантаційного господарства (острови Вест-Індії, узбережжя Південної Америки й Африки), старі промислові райони Європи і північного сходу США, міста та приміські території. Середня густина населення на цих територіях сягає подекуди 600–1000 осіб/км², а в містах може перевищувати 20 тис. осіб на 1 км² (*Мумбай*, Індія; *Париж*, Франція).

Натомість надзвичайно низькою є густина населення в тундрі, лісотундрі, тайзі, пустелях помірного й тропічного поясів, вологих екваторіальних лісах, гірських районах. Нерідко у них на 1 км² площі припадає менше, ніж один мешканець.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В РОЗМІЩЕННІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. По території України населення розміщується також нерівномірно. Вирізняються 6 регіонів (з кількістю населення понад 2 млн осіб у кожному), в яких загалом зосереджена більш як половина населення країни (див. *додаток 5*). Найбільшою є кількість населення в *Донецькій, Київській* (разом з *м. Києвом*) і *Дніпропетровській* областях. Лише у трьох областях (*Чернівецькій, Кіровоградській і Чернігівській*) мешкає менш ніж 1 млн осіб. Щоправда, до цієї межі наближається ще кілька регіонів, які з року в рік втрачають своїх жителів.

Формула густоти населення

$$Г = Н : П,$$

де $Г$ – густина населення (осіб/км²);

$Н$ – кількість населення (осіб);

$П$ – площа території (км²)

Рекорди України

У найбільш населеній області України – Донецькій проживає майже у 5 разів більше мешканців, ніж у найменш людній – Чернівецькій: відповідно 4 132 тис. і 901 тис. осіб.

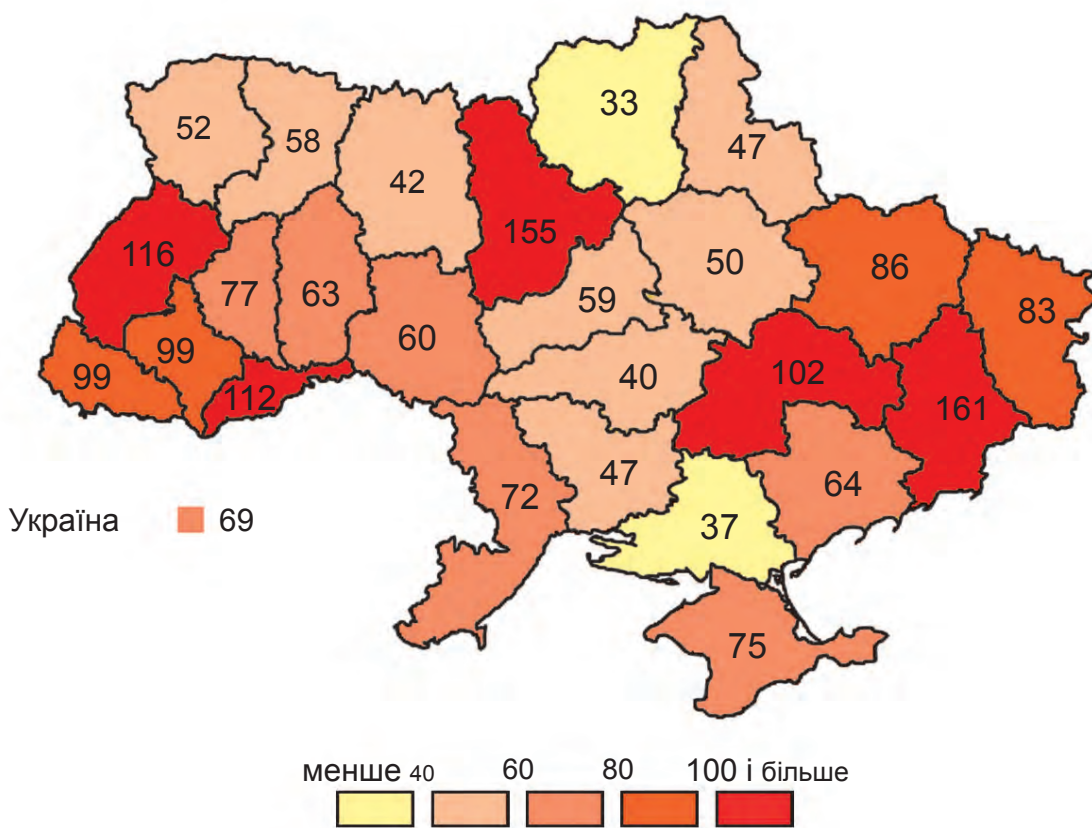

Середня густина населення в світі – 50 осіб/км²

Середня густина населення в Україні – 69 осіб/км²

Середня густина населення в Україні становить 69 осіб/км². Найвищі її показники (близько 100 осіб/км² і більше) характерні для сходу та заходу країни – областей Донбасу (*Донецька область* є лідером в Україні), *Придніпров'я*, *Прикарпаття* й *Закарпатської області* (мал. 197). Підвищений показник густоти населення має й столична *Київська область*. Ці регіони разом із рештою областей лісостепової зони утворюють в Україні основну смугу розселення, яка володіє найкращими природними умовами для життя і діяльності людей. Північніше й південніше від неї території заселено рідше (у *Чернігівській* і *Херсонській областях* – близько 35 осіб/км²). Північна поліська частина – це край лісів і боліт. Для південних степових областей

Мал. 197. Густина населення в регіонах України, осіб/км² (станом на 01.01.2020 р.)

Українці – мешканці рівнин

Абсолютна більшість населення України проживає на територіях, які розташовані нижче від горизонталі 500 м. Лише в Карпатах поселення «піднімаються» до висоти 1200 м над р. м., а окремі присілки у високогірних районах – до 1400 м. Ще вище розташовані сезонні пастуші оселі і господарські споруди на полонинах (колиби, стаї, стійла, літовища, зимарки).

Україні характерний посушливий клімат, там відчувається дефіцит прісної води. І лише в передгір'ях Кримських гір і на Південному березі Криму в умовах так званих північних субтропіків густота населення значно зростає.

СІЛЬСЬКІ Й МІСЬКІ НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ. По території планети люди розселилися не поодинокі, а групами. Місця концентрації людей разом із житловою, виробничою та обслуговувальною забудовою й окультуреними ландшафтами називають **населеними пунктами**, або **поселеннями**. Вони поділяються на сільські та міські. Первинними в історії людства були **сільські поселення**, що пов'язані з сільськогосподарським освоєнням значних за площею ареалів земель. Найменші з них – хутори складаються з однієї чи кількох садиб, які віддалені від інших поселень. Більшими й компактнішими сільськими поселеннями є села.

Міські поселення виникли як осередки розвитку ремесла, торгівлі, оборонні пункти. Пізніше, збільшуючись за кількістю населення, вони ставали центрами культури, освіти, добувної та обробної промисловості, різних галузей сфери послуг. Отже, **місто** – це поселення, що має зазвичай великі кількість і густоту населення, жителі якого зайняті, як правило, поза сільським

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

Сільські

- Села
- Хутори, присілки

Міські

- Міста
- Селища міського типу

Типи населених пунктів в Україні

господарством. До міських поселень також подекуди відносять містечка – перехідні населені пункти між селами і містами, які існували (*Польща, Україна*) чи існують (*Англія, Японія*) в деяких країнах.

У світі немає єдиних критеріїв визначення міст. Найчастіше для цього використовують кількість населення (людність), сферу зайнятості мешканців, функції, які виконують поселення, історичні особливості їхнього розвитку. Нижня межа людності міст у різних країнах змінюється від 200–250 осіб (в *Ісландії, Швеції, Данії*) до 20 тис. осіб (у *Нідерландах, Нігерії*) і більше (наприклад, у *Японії* – 50 тис. осіб). Щоправда, в багатьох країнах (у т. ч. й *Україні*) при встановленні статусу міст не завжди дотримуються критеріїв людності. У деяких країнах (*Китаї, Бразилії, Данії*) до міст відносять усі поселення, які виконують адміністративні

функції незалежно від їх величини. А в багатьох європейських країнах містами вважають також ті поселення, які ще за Середньовіччя здобули міські права, хоча нині кількість мешканців у них невелика.

СІЛЬСЬКЕ І МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Менше від третини населення України нині проживає у сільських поселеннях і більш як $\frac{2}{3}$ – у міських. Усього в країні налічують близько 28,4 тис. сільських населених пунктів, однак щороку їхня кількість зменшується. Найменшими є хутори і присілки з людністю не більш ніж 15 осіб. Багато їх покинуто й занедбано, однак за сучасних умов вони можуть відродитись, ставши центрами фермерських господарств. Більшість сільських мешканців України проживає у великих селах (з людністю понад 1 000 осіб), однак за кількістю переважають середні (500–1000 осіб) та малі (менше від 500 осіб) села.

В Україні хутори і села відроджуються як фермерські садиби та туристичні комплекси

До міст в Україні відносять поселення з людністю понад 10 тис. осіб, більшість мешканців яких займається несільськогосподарською діяльністю. Щоправда, історично збереглися міста з меншою чисельністю населення (навіть 1–2 тис.). Міськими поселеннями в Україні є також **селища міського типу** (аналог колишніх містечок), до яких відносять населені пункти з людністю понад 2 тис. жителів, які також зайняті поза сільським господарством. Загалом в Україні 1 343 міських поселень, у т. ч. 461 місто, решта – селища міського типу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Густота населення визначається як відношення кількості населення, що проживає на певній території, до її площі.
- Найбільша густота населення в Україні – у східних і західних, найменша – у північних і південних областях.
- Основними формами розселення населення є сільські та міські населені пункти.
- Місто – це поселення, що має значні кількість і густоту населення, жителі якого зайняті переважно поза сільським господарством.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті світу країни: Ісландію, Монголію, Австралію, Канаду. Чому в них дуже низька густота населення?
  2. Поясніть відмінності в густоті населення різних частин території України.
  3. Що називається населеним пунктом? Які поселення відносять до міських?
-
- 4.* За даними мал. 190 на с. 238 визначте середню густоту населення в Україні у 1913, 1940 і 1993 рр. і порівняйте її із сучасним показником. Як змінювалася густота населення України протягом останнього сторіччя?

§ 53. КЛАСИФІКАЦІЯ МІСТ. УРБАНІЗАЦІЯ

- ♦ Пригадайте, які форми поселень існують у світі.
- ♦ Чим, на вашу думку, відрізняються міста від сіл?

Міста світу різняться між собою за часом утворення, зовнішнім виглядом, площею, кількістю населення, господарською діяльністю, значенням тощо. Серед сучасних міст є такі, що були засновані в давні часи (біблійному місту Єрихону, наприклад, – близько 11 тис. років), багато ж міст зростають як новобудови на наших очах. Зовнішню розмаїтість містам надають відмінності в плануванні, щільності та висотності забудови тощо. Є міста, що налічують 1–2 десятки мільйонів мешканців, а є й такі, що заледве тисячу осіб. Одні міста зосереджують майже всі види «міської» (несільськогосподарської) діяльності людини, інші – декілька. Вплив діяльності одних міст поширюється на приміську територію, тоді як інших – на всю державу, а окремих – на все людство. Таке розмаїття міст дає змогу згрупувати їх (класифікувати) за різними ознаками.

КЛАСИФІКАЦІЯ МІСТ. Найчастіше міста класифікують за людністю і функціями.

Діапазон людності міст світу величезний: від кількох сотень осіб (у містах скандинавських країн) до більш

Україна дивовижна

Перші «міста» в Україні

Деякі вчені вважають, що першими на території України були не давньогрецькі, а трипільські міста, які існували у IV – III тисячоліттях до н. е. Ці поселення мали велику площу, на якій кільцями розташовувалися житлові і громадські будівлі, оборонні споруди. У деяких з них могло мешкати до 20 тис. осіб, і вони, очевидно, були найбільшими поселеннями тогочасного світу. Кожні 50-80 років місцеві жителі спалювали їх і відбудовували на новому місці.

Таблиця 11

Класифікація міст України за людністю (станом на 2014 р.)

Міста	Критерій людності, осіб	Кількість міст
Малі	Менш ніж 20 тис.	260
Середні	20 тис. – 100 тис.	155
Великі	100 тис. – 500 тис.	37
Дуже великі	500 тис. – 1 млн	5
Мільйонники	Понад 1 млн	3
Разом		460

Маріуполь –
промислово-
транспортний
центр на
Азовському морі

як 20 млн жителів (у *Китаї*). За **кількістю населення** міста поділяють на малі, середні, великі, дуже великі й міста-мільйонники. Класифікація міст України за цією ознакою відображена у табл. 11.

Більш як половина міст України є *малими*, третина – *середніми* за людністю, однак основна частина міського населення проживає у великих, дуже великих містах і містах-мільйонниках. *Міст-мільйонників* свого часу було 5, нині залишилося 3 (*Київ, Харків, Одеса*). Натомість *міста Дніпро і Донецьк* внаслідок зменшення кількості населення перейшли до нижчої категорії – *дуже великих міст*, куди також входять *Львів, Запоріжжя, Кривий Ріг*. Є в Україні і так звані *мертві міста* — *Чорнобиль і Прип'ять*, населення яких повністю виселене після аварії на Чорнобильській АЕС.

Функції міст формуються зосередженими у них підприємствами, установами, закладами, що належать до

Рекорди України

У найбільш людному місті України Києві (2,9 млн осіб) проживає більше населення, ніж у двох інших містах-мільйонниках, разом узятих. Найменшими за кількістю населення містами в Україні є Угнів (Львівська область) і Берестечко (Волинська область), де мешкає відповідно 1 тис. і 1,7 тис. осіб.

Кам'янець-Подільський претендує на статус фестивальної столиці України

Чорноморськ відомий як велике портове і популярне курортне місто

Місто Почаїв зі Свято-Успенською лаврою – всесвітньо відомий релігійний центр

різних видів діяльності людини і мають певне значення для зайнятості місцевого населення і життєдіяльності країни. За цією ознакою міста поділяють на багатофункціональні, з переважанням кількох функцій і здебільшого однофункціональні. Зазвичай чим більше місто, тим більше функцій воно виконує (адміністративні, промислові, транспортні, культурно-освітні, торгівельні, фінансово-ділові, туристичні, розважальні та інші). Водночас багатофункціональними можуть бути й малі міста, а великі міста можуть виконувати обмежену кількість функцій чи бути відомими в усьому світі за однією провідною галуззю діяльності. Такими, наприклад, є *Магнітогорськ* (Росія) – промисловий центр, *Лас-Вегас* (США) – центр розважального відпочинку і туризму, *Кембридж* (Велика Британія) – центр науки й освіти, *Мекка* (Саудівська Аравія) – релігійний центр. У більшості країн світу найбільшими багатофункціональними містами є столиці, а от у Канаді, США, Австралії, Бразилії столичні міста виконують переважно адміністративно-ділові функції.

В Україні серед *багатофункціональних міст* виділяють: столицю держави – *Київ* – політичний, культурний, освітньо-науковий і господарський центр та обласні центри, що поєднують адміністративні та різноманітні економічні і соціальні функції. До міст з переважанням кількох функцій належать: промислово-транспортні (*Маріуполь, Кременчук*) і транспортно-промислові центри (*Ковель, Знам'янка, Южне*), промислові й освітньо-куль-

турні центри (*Кривий Ріг, Кам'янець-Подільський, Умань, Мукачеве*), транспортно-курортні (*Чорноморськ, Євпаторія, Скадовськ*) і курортно-промислові центри (*Миргород, Хмільник*), а також місцеві «ділові центри» (малі і середні міста, що виконують адміністративно-управлінські, агропромислові функції та обслуговують населення адміністративних районів).

Різноманітними є *однофункціональні міста*: це промислові багатогалузеві (міста Донбасу і Придніпров'я), промислові спеціалізовані (міста шахтарів, енергетиків), агропромислові, транспортні (*Чоп*), культурно-освітні (*Острог, Кременець*), релігійні (*Почаїв, Святогірськ*), курортні й туристичні (*Трускавець, Моршин, Ялта, Яремче*) центри.

УРБАНІЗАЦІЯ, ПРИЧИНИ, ЩО ЇЇ ЗУМОВЛЮЮТЬ. Міста зародилися в глибоку давнину. З початку свого існування вони отримали суттєві переваги в соціально-економічному розвитку над сільською місцевістю, адже зосереджували на невеликій території різні види матеріальної і духовної діяльності, активне спілкування людей, обмін ідеями тощо. Міста ставали осередками передових технічних досягнень, розвитку прогресу. І якщо на початках людської цивілізації міста жили своїм життям, впливаючи хіба-що на обмежені навколишні території, то згодом їх значення для розвитку всього суспільства надзвичайно зросло. У масштабах держав, регіонів і світу формувалося міське середовище зі специфічним способом життя, надзвичайно насиченим різними явищами і подіями, що став привабливим не тільки для міських мешканців.

Історичний процес підвищення ролі міст у житті суспільства і поширення міського способу життя отримав назву **урбанізація**.

Подорож у слово

Слово **урбанізація** походить від латинського слова **урбанус**, що означає *міський*.

Концентрація населення в містах, збільшення їхньої ролі в житті суспільства відбувалися протягом всієї історії. Але тільки з початку XIX століття спостерігається значне посилення цього процесу. Міська людність зростала і продовжує зростати нині як завдяки природному приросту, так і масовій міграції населення в міста із сільської місцевості. Міста приваблюють людей вищим рівнем життя, можливістю знайти роботу, здобути престижну освіту. У середині XX ст. урбанізація перетворилася на глобальний процес, який охопив усі регіони світу.

РІВЕНЬ УРБАНІЗАЦІЇ В КРАЇНАХ СВІТУ. Урбанізацію характеризують показники кількості міського населення і рівня урбанізації (частки міського населення в загальній кількості всього населення). Ці показники у світі постійно збільшуються (табл. 12).

Якщо вони були невеликими аж до початку XX ст., то вже тепер більш ніж половина жителів Землі – мешканці міст. Темпи приросту міського населення нині становлять понад 2 % на рік, тоді як сільського – 0,5 %. Але темпи і рівень урбанізації неоднакові в різних країнах і регіонах.

Таблиця 12

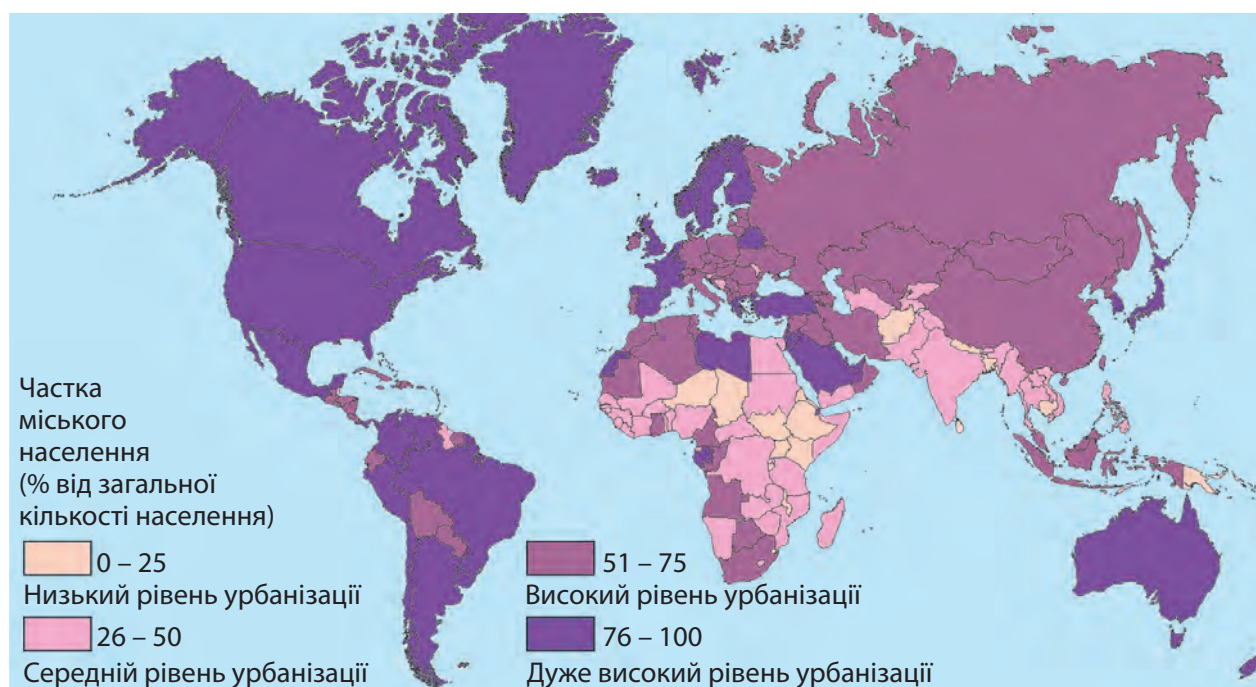
Кількість і частка міських мешканців у світі у XIX–XXI ст.

Рік	Кількість, млн осіб	Частка, %
1800	30	3,1
1850	80	6,3
1900	220	13,3
1950	730	29,0
2000	2845	46,7
2015	3960	54,0
2020	4165	54,0

Найбільш урбанізованими серед великих регіонів світу є Австралія (90 %), Північна і Латинська Америка (80 %), Західна Європа (76 %), найменш – Африка (40 %). Країни світу за рівнем урбанізації об'єднують у чотири групи: з дуже високим, високим, середнім і низьким рівнями урбанізації (мал. 198). Найбільшу частку міського населення мають, звичайно, держави-міста (*Сінгапур, Монако*), а також *Бельгія*,

Ісландія, Кувейт (понад 95 %), Японія, Аргентина, Венесуела, Ізраїль, Чилі (понад 90 %), Велика Британія, Швеція, США, Канада (понад 80 %) та ін.

Отже, дуже високі рівні урбанізації мають не тільки високорозвинуті країни Європи, Північної Америки і Японія, а й менш розвинуті країни, насамперед Латинської Америки. Фактично ж, у латиноамериканських країнах, як і низці інших країн Азії та Африки, відбувається так звана **хибна**, або **«несправжня» урбанізація**, яка суттєво відрізняється від «справжньої» – європейської чи північноамериканської. Адже в Європі міста розвивалися поступово в ході індустріалізації, в них поряд з промисловістю створювалася сфера послуг, формувався ринок праці, який забезпечував зайнятість сільських мешканців, що прибули до них. Натомість у менш розвинутих країнах в умовах демографічного вибуху масовий приплив сільського населення в міста відбувся за короткий проміжок часу (тому цей процес називають «урбанізаційним вибухом»). Економічний розвиток міст не встигає за міграційним потоком. А звідси такі явища, як ма-

Мал. 198. Рівень урбанізації в країнах світу

сове безробіття, перенаселення міст, поява на їх околицях поселень-нетрів із нашвидкуруч збудованих жител.

Найнижчі показники урбанізації – 15–25 % – мають деякі африканські (*Ефіопія, Південний Судан, Нігер*) і азійські (*Непал, Шрі-Ланка, Камбоджа*) держави. Проте саме Африка, Азія і Латинська Америка дають тепер найбільший приріст міських жителів на планеті.

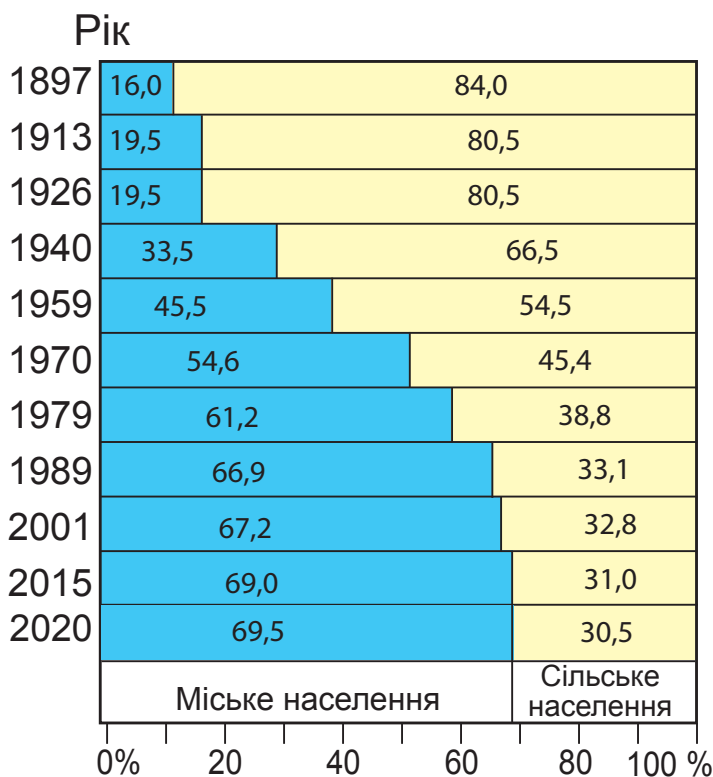
УРБАНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ. В Україні процес урбанізації дещо відставав у часі від європейських країн (мал. 199).

Частка міських жителів перевищила 50 % у середині 60-х років ХХ ст., а наприкінці століття стабілізувалася на рівні 2/3 від усієї кількості населення країни. Водночас абсолютна кількість міського населення дещо зменшилась. У

містах, як і селах, відбувається депопуляція населення, значно зменшились міграційні потоки людей із сіл до міст.

У роки економічної кризи відбувається і повернення міських мешканців – колишніх вихідців із сіл назад у сільську місцевість. Цей процес називають деурбанізацією. Він не має масових розмірів і проявляється навколо великих міст.

Існують значні відмінності у показниках урбанізації у різних регіонах України. Вони зумовлені різним типом господарського освоєння території. Найвища частка міських жителів характерна для східних промислових регіонів (*Донецька область є лідером серед областей України*

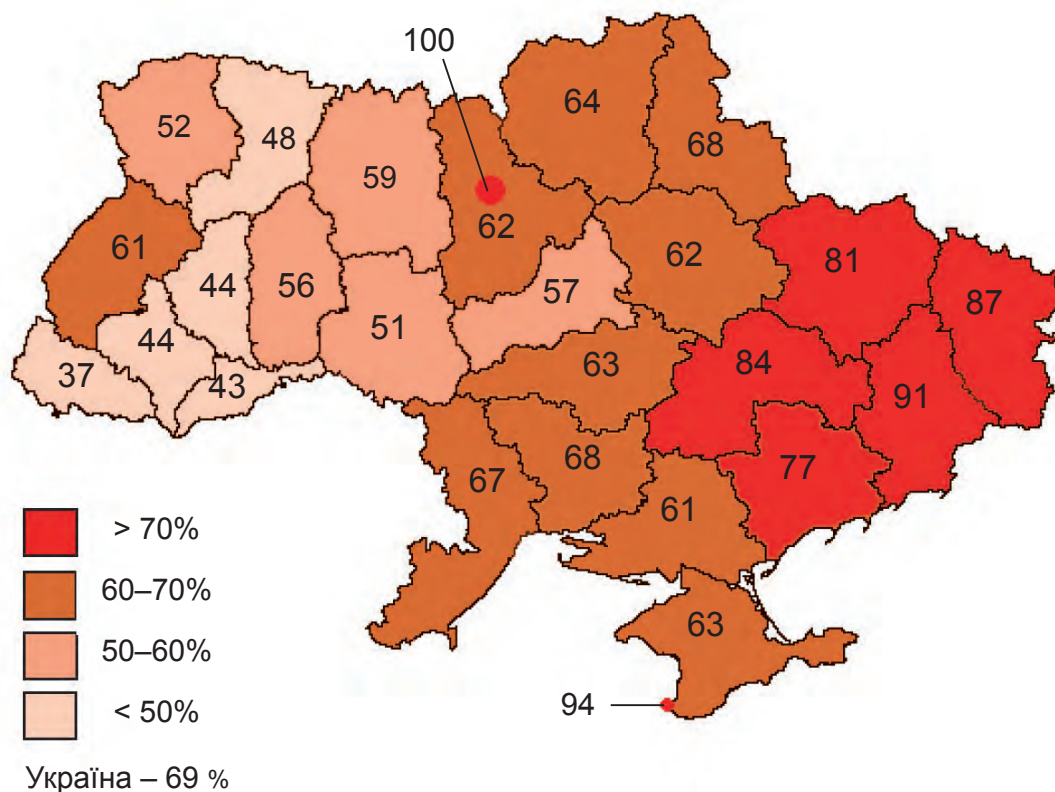
Мал. 199. Частка міського й сільського населення в загальній кількості населення України у 1897-2020 рр., % (за даними переписів і поточного обліку населення)

Найбільше міських поселень зосереджено у Донецькій області – 52 міста і 131 селище міського типу. Найменша кількість міських поселень – у Чернівецькій області (19), а міст – у Миколаївській і Херсонській областях (по 9).

як за рівнем урбанізації, так і за кількістю міських мешканців і міських поселень) (мал. 200). У більшості областей України рівень урбанізації становить від 50 до 70 %. І лише в західноукраїнських областях у містах проживає менше людей, ніж у сільській місцевості (крім Львівської і Волинської областей), найнижчий рівень урбанізації – у *Закарпатській області*.

Характерною рисою урбанізації в Україні є значна концентрація міського населення в обласних центрах. Зокрема в *Києві, Запоріжжі, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернівцях* проживає понад половину міського населення відповідних областей.

Мал. 200. Частка міського населення в регіонах України у 2020 р.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- За людністю міста поділяють на малі, середні, великі, дуже великі й міста мільйонники.
- Урбанізація – це процес підвищення ролі міст у житті суспільства, поширення міського способу життя.
- Рівень урбанізації показує частка міського населення у загальній кількості всього населення країни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. За якими ознаками класифікують міста?
  2. Укажіть основні риси процесів урбанізації у світі.
  3. Що таке «хибна» урбанізація? Для яких країн вона характерна?
  4. Охарактеризуйте процеси урбанізації в Україні впродовж ХХ ст.
-
- 5*. Визначте, у скільки разів збільшилася кількість всього і міського населення у світі за період з 1900 по 2015 р. Для обчислень скористайтеся даними табл. 8 на с. 235. і табл. 12 на с. 258. На основі отриманих результатів зробіть висновок про темпи урбанізаційних процесів у світі.

§ 54. ВПЛИВ УРБАНІЗАЦІЇ НА РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

- ♦ Пригадайте, які населені пункти належать до міських.
- ♦ Які вирізняють міста за людністю?

РОЗВИТОК МІСТ-МІЛЬЙОННИКІВ. Збільшення кількості міського населення призводить до поступового переходу міст з одних категорій людності в інші. Ріст кількості великих, дуже великих міст і міст-мільйонників, а також збільшення частки міського населення, що в них проживає, – характерні ознаки урбанізації. Особливо вражаючими є показники зростання у ХХ ст. міст-мільйонників. Першим таким

містом у новій світовій історії стало *Токіо*, яке перетнуло позначку в мільйон мешканців у 1800 р. Пізніше до нього приєдналися *Лондон*, *Пекін* і *Нью-Йорк*. На початку ХХ ст. у світі було 10 міст-мільйонників, у середині століття – понад 80, нині їх, за різними оцінками, – від 350 до 500, у них проживає понад $\frac{1}{5}$ населення землі. Найбільше таких міст у Китаї та Індії, збільшується їх кількість у багатьох країнах Азії, Латинської Америки й Африки. Натомість у європейських країнах і США кількість мільйонників більш стабільна, а в Україні навіть суттєво зменшилася.

Серед міст-мільйонників з'являється все більше міст-«гігантів», кількість населення яких перевищує 10 млн осіб. Якщо в середині ХХ ст. їх було 2 (*Токіо* і *Нью-Йорк*), то нині – близько двох десятків. Людність першої трійки міст-гігантів – *Шанхаю*, *Карачі* і *Пекіна* – перевищила 20 млн жителів (табл. 13).

Великі міста зростають як угору, так і вшир. Висотні будинки творять цілі квартали, вони зосереджені насамперед у центральних ділових районах, де слугують штаб-квартирами й офісами великих компаній, банків тощо (мал. 201 на с. 200). Розростаються міста по території на сотні, а то й тисячі квадратних кілометрів.

Таблиця 13
Найбільш людні міста світу
(станом на 2020 р.)

Місто	Кількість населення, млн осіб	Країна
Шанхай	26,3*	Китай
Карачі	23,5	Пакистан
Пекін	21,7*	Китай
Делі	18,5	Індія
Лагос	15,6	Нігерія
Стамбул	15,5	Туреччина
Мумбай	15,4	Індія
Гуанчжоу	14,9	Китай
Москва	12,7	Росія
Шеньчжень	12,5	Китай
Сан-Паулу	12,5	Бразилія
Дакка	12,0	Бангладеш
Лакхор	11,3	Пакистан
Джакарта	10,0	Індонезія
Каїр	9,8	Єгипет
Сеул	9,7	Республіка Корея

* Із сільськими передмістями.

Подорож у слово

Слово **субурбанізація** у перекладі з латинської означає *розвиток приміської зони, передмістя*.

Рекорди України

Найбільше за площею місто України – Київ (840 км²) випереджає за розмірами такі міста, як Токіо, Мумбай чи Нью-Йорк, однак значно поступається багатьом містам світу, насамперед Латинської Америки, Азії і Африки. Так, місто Шанхай за площею – це половина Закарпатської області, а територія міста Пекін дорівнює двом Чернівецьким областям.

СУБУРБАНІЗАЦІЯ. У розвинутих країнах урбанізаційні процеси переходять на нові етапи розвитку. Одним з них є **субурбанізація** – пришвидшений розвиток приміських зон порівняно з власне містом. Високі ціни на нерухомість у містах, перенаселеність, екологічні й соціальні проблеми в них «виштовхують» населення з центральних міст у передмістя, де створюється нове житло здебільшого невисокої котеджної забудови. Місто ніби «розповзається» по території. У передмістях великих міст з'являються нові міста-супутники, зв'язані з центральним містом швидкісними транспортними шляхами. Вони частково перебирають від центральних міст їх функції – виробничі, ділові, освітні тощо. Разом з цим і людність більш привабливих для проживання передмість зростає швидше, ніж центральних міст.

Субурбанізація була започаткована у США, поширилася також у європейських країнах. Подібні явища спостерігаються і навколо великих міст України, насамперед Києва.

МІСЬКІ АГЛОМЕРАЦІЇ. Внаслідок «захоплення» великим містом приміських територій формуються міські агломерації. **Агломерація** – це сукупність міських поселень, яка формується на певній території навколо одного чи кількох великих міст внаслідок встановлення між поселеннями

Слово **агломерація** у перекладі з латинської означає *приєднання*.

Україна дивовижна

Агломерація на Дніпрі

У науковій літературі Дніпровську агломерацію розглядають по-різному: то як одноцентричну (сформовану навколо міста Дніпро, яке явно переважає за кількістю населення всі інші міста агломерації), то як двоцентричну (Дніпровсько-Кам'янську), а то й багатоцентричну (Дніпровсько-Кам'янсько-Новомосковську).

інтенсивних зв'язків (трудових, виробничих, соціальних та інших). Отже, агломерація складається з центрального міста – «ядра» (чи кількох ядер) і зв'язаних з ним (ними) міст-супутників. Останні часто слугують для центральних міст «спальними» районами (звідки щоденно мешканці доїжджають на роботу, навчання чи задля задоволення культурно-побутових потреб) або ж перебирають у них частину функцій. Інколи міста в агломерації можуть зростатися своєю забудовою. Одноцентричними агломераціями, які формуються навколо одного міста-ядра, є, наприклад, агломерації міст *Нью-Йорк*, *Париж*, *Лондон* чи *Москва*, двоцентричною – агломерація міст *Токіо-Йокогама*, багатоцентричними – *Рурська* в Німеччині, *Верхньосілезька* в Польщі, *Голландська* в Нідерландах.

У світі налічують тисячі агломерацій, більш як 500 з них мають людність понад 1 млн жителів (мал. 202 на с 202). Найбільше їх у Китаї, Індії, США, Росії, Бразилії,

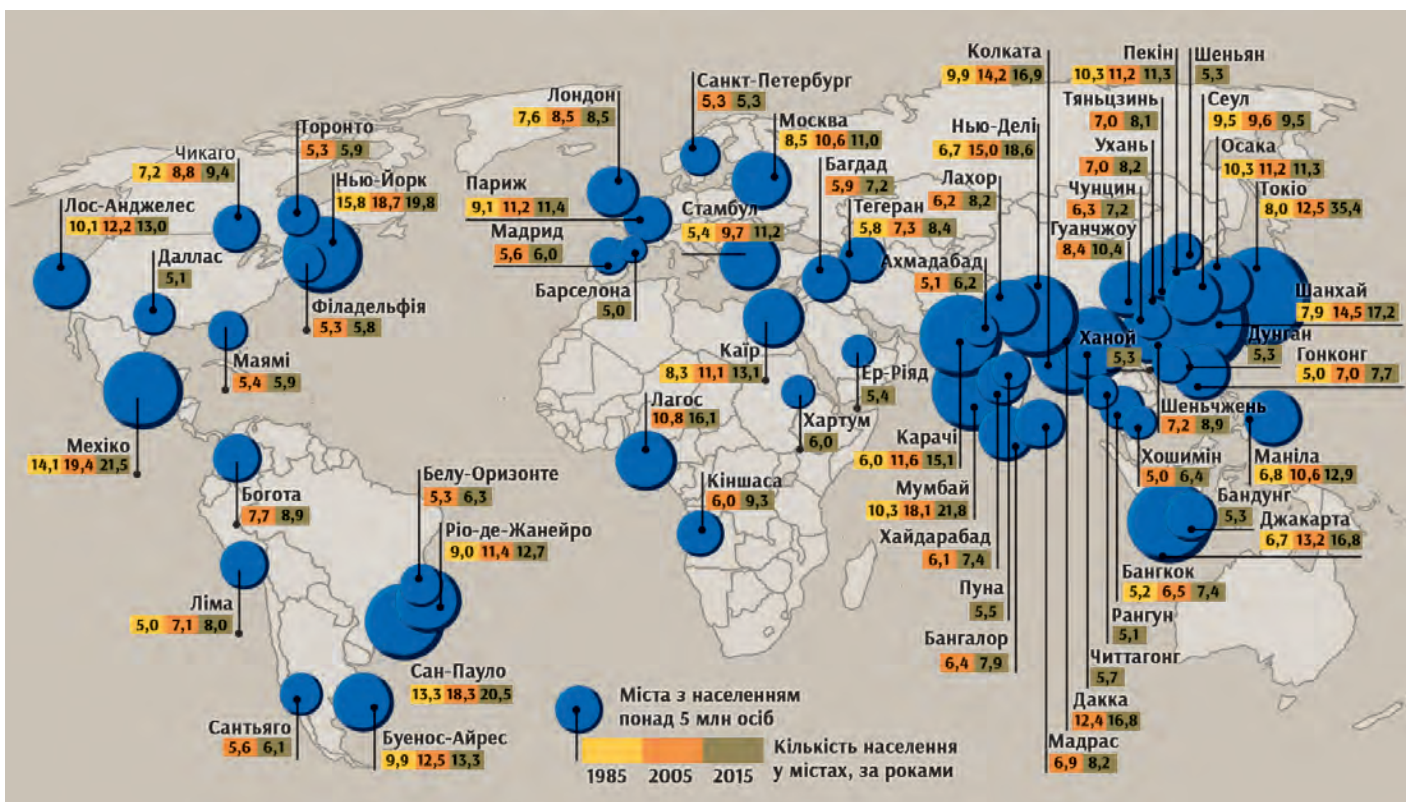

Мал. 201. Нижній Манхеттен – центральний діловий район Нью-Йорка

Японії. Вони формуються навколо міст-мільйонників і дуже великих міст. Найбільшими міськими агломераціями у світі є агломерації *Токіо-Йокогами* (39 млн осіб) і *Шанхаю* (31 млн осіб). Агломерації *Мехіко* і *Нью-Йорка*, які раніше разом з агломерацією Токіо-Йокогами входили до трійки світових лідерів, нині замикають першу десятку найбільших агломерацій світу, поступившись низці агломерацій міст Азії.

На території України є декілька десятків агломерацій, що мають різний рівень сформованості. Найбільш розвинутими є 5 агломерацій, у кожній з яких мешкає понад 1 млн жителів: *Київська*, *Харківська*, *Донецько-Макіївська*, *Дніпровська*, *Одеська* (табл. 14), а також *Львівська*, *Запорізька*, *Криворізька*, *Горлівсько-Єнакіївська*.

Особливо активно розвивається Київська агломерація. У приміській зоні Києва відбувається субурбанізація,

Мал. 202. Найбільші міста й міські агломерації світу (з населенням понад 5 млн осіб) станом на 2020р.

Мегалополіс – аж ніяк не сучасний термін. Так називали місто, що виникло в Давній Греції у результаті злиття більш ніж 35 поселень Аркадії. У перекладі з грецької означає *величезне місто*.

сформувалися поселення-супутники: Вишгород, Буча, Ворзель, Бровари, Бориспіль («повітряні ворота» Києва) та інші. Щоденно сотні тисяч людей здійснюють трудові і культурно-побутові поїздки до Києва з міських і сільських поселень, що розташовані на території агломерації.

МЕГАЛОПОЛІСИ. У світі є регіони, де низка сусідніх агломерацій зростається між собою, створюючи суцільні урбанізовані зони. Так утворюються **мегалополіси** – найбільші форми міського розселення. Вони можуть об'єднувати десятки агломерацій, зв'язаних транспортними магістралями. Водночас мегалополіси не мають суцільної забудови: 90 % їхньої території – це відкриті простори (лісові масиви, паркові насадження, сільськогосподарські ландшафти тощо). Площа таких об'єднань сягає десятків і сотень тисяч кілометрів, а кількість населення перевищує кілька десятків мільйонів осіб. Як правило, вони вирізняються лінійним характером забудови, оскільки витягнуті уздовж автомобільних і залізничних магістралей (або берегів річок і морів).

У світі налічують близько півтора десятка мегалополісів, 6 з яких сформовані, решта формуються. Сформова-

Таблиця 14

Найбільші за людністю агломерації України в 2020 р.

Агломерація	Кількість населення, тис. осіб
Київська	4 280
Харківська	2 157
Донецько-Макіївська	1 413
Дніпровська	1 355
Одеська	1 132

Мегалополіс
Босваш на карті

ними є 3 мегалополіси у США (Босваш, Чипіттс, Сан-Сан), 1 – в Японії (Токайдо) і 2 – у Західній Європі (Лон-Лів і Міждержавний європейський).

У **мегалополісі Босваш** проживає близько 45 млн осіб. Він тягнеться вздовж атлантичного узбережжя від *Бостона* до *Вашингтона* (звідси і його назва) на північному сході США (інша назва – Північно-Східний). Об'єднує 40 агломерацій, у т. ч. Нью-Йоркську. Його називають «серцем країни», бо саме тут розташовані урядові й найбільші бізнесові структури США.

Мегалополіс Чипіттс тягнеться смугою від *Чикаго* до *Піттсбурга*, має понад 35 млн жителів. Його ще називають «Нижні Великі озера» за особливостями географічного положення.

Мегалополіс Сан-Сан (або Каліфорнійський) охоплює агломерації від *Сан-Дієго* до *Сан-Франциско*, у т. ч. *Лос-Анджелеса*. У ньому проживає понад 20 млн осіб. Урбанізованими районами, де у США формуються інші мегалополіси, є передгір'я Аппалачів, штати Техас, Флорида.

Мегалополіс Лон-Лів (або Англійський) менший за територією, об'єднує агломерації *Лондона*, *Бірінгема*, *Манчестера*, *Ліверпуля*. Він є складовою частиною **Міждержавного європейського мегалополіса**, який утворився на стику територій

Мал. 203. Урбанізована смуга
«Блакитний банан»

6 держав: Великої Британії, Нідерландів, Бельгії, Люксембургу, Німеччини, Франції. Своєю чергою, цей мегалополіс входить в урбанізовану смугу, яка простягнулася з півдня Англії до півночі Італії через території 9 держав Європи. Це так званий *Блакитний банан* (мал. 203). На її території живе близько 110 млн осіб. Значення цього утворення для Європи розкривають такі образні назви: «Головна вісь розвитку Європи», «Європейський хребет», «Найбільше місце концентрації людей, грошей і виробництва».

Токайдо – найбільший мегалополіс сучасного світу, який об'єднав агломерації міст *Токіо, Осака, Кобе* та ін. (мал. 204). У ньому проживає 70 млн осіб (понад половину населення Японії).

Мегалополіси формуються також у Китаї – у дельтах річок Янцзи (навколо найбільшого міста світу – *Шанхаю*) і Перлинної (між містами *Гуанчжоу* і *Гонконг*), Канаді (між містами *Квебек* і *Торонто*), Бразилії (*Сан-Паулу* і *Ріо-де-Жанейро*), Єгипті (*Каїр* і *Александрія*), Індії (навколо міста *Мумбай*), Мексиці (навколо *Мехіко*).

Мал. 204. Токайдо – найбільший мегалополіс світу

СВІТОВІ МІСТА. Мегалополіси і агломерації є регіонами, де концентруються великі людські ресурси, фінансовий капітал, існує висока ділова активність людей, створюються важливі світогосподарські зв'язки. Найбільші міста, що їх формують, є також вузлами інформаційних потоків, а тому стають **глобальними, або світовими, містами.**

У таких містах зосереджено численні штаб-квартири міжнародних організацій, світові фінансові установи, товарні та валютні біржі, інформаційні агентства, центральні офіси транснаціональних корпорацій, найбільші аеропор-

ти. Вони є потужними економічними центрами, які керують світовими процесами.

На рубежі XX і XXI ст. дослідники виокремили у світі понад півсотню глобальних міст і майже 7 десятків міст, що мали потенціал стати глобальними (серед них був і *Київ*). Першість серед глобальних міст за ступенем впливу на світову економіку мали 4 міста – найвищий «командний склад»: *Нью-Йорк, Токіо, Лондон і Париж*. За ними розташувалися *Лос-Анджелес, Мілан, Чикаго, Франкфурт-на-Майні, Сан-Франциско, Торонто, Брюссель* та інші. Щоправда, рейтинг глобальних міст за сучасних умов світового розвитку постійно змінюється. А тому поряд із цими містами на перші позиції виходять також міста країн Азії (*Гонконг, Сінгапур, Шанхай, Пекін, Дубай, Мумбай*), Латинської Америки (*Сан-Паулу, Мехіко*).

Київ входить до категорії потенційних світових міст

Перетворенню Києва на світове місто має сприяти розвиток зв'язків з іншими центрами світової економіки, залучення міста до різноманітних міжнародних потоків (інформаційних, економічних, фінансових, туристичних тощо).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Субурбанізація – це пришвидшений розвиток передмість великих міст.
- Міська агломерація – сукупність міст, що формується на певній території внаслідок встановлення між поселеннями інтенсивних зв'язків.
- Мегалополіс – форма розселення, що утворюється при зростанні кількох сусідніх міських агломерацій, об'єднаних комунікаційними шляхами.
- Світове місто – це місто з великими людськими ресурсами, потужним фінансовим капіталом, високою діловою активністю людей, важливими світогосподарськими зв'язками.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які нові тенденції розвитку міського розселення виникають під впливом сучасних процесів урбанізації?
2. Розкрийте причини і механізм формування агломерацій і мегалополісів.
3. Назвіть мегалополіси світу і покажіть їх простягання на карті.

ШУКАЙТЕ В ІНТЕРНЕТІ

Знайдіть і розгляньте карти і фотознімки із зображенням мегалополісів і зробіть висновок про їх особливості. Заповніть табл. 15.

Таблиця 15

Характеристика мегалополісів світу

Назва	Географічне положення	Кількість населення	Склад (найбільші агломерації)

Тема 3. Етнічний склад населення**§ 55. ЕТНОСИ І НАЦІЇ**

- ♦ Пригадайте, які народи населяють нашу планету.
- ♦ Назвіть найбільші народи Європи.

ПОНЯТТЯ «ЕТНОС», «НАЦІЯ». Населення світу являє собою дуже строкату картину в етнічному відношенні. **Етнос** – це стійка сукупність людей, яка історично склалась на певній території, має свої особливості культури (вклю-

Подорож у слово

Етнос у перекладі з грецької означає *плем'я, народ*.

чаючи мову) і психічного складу, усвідомлює свою єдність і відмінність від інших. Це усвідомлення, тобто етнічна самосвідомість, виражається через самоназву. Наприклад, ми називаємо наших сусідів угорцями, тоді як самі вони називають себе «модьорок». Німці ж називають себе «дойч», а самоназва китайців «хань». Самоназва етносу може в ході його історичного розвитку змінюватися. Зокрема, китайці раніше називали себе «цінь», а наші предки до того, як назвали себе українцями, мали самоназву «русь».

З терміном «етнос» ототожнюють часто термін «народ», тобто можна говорити про українців чи угорців як про етнос чи народ.

Етноси в процесі свого розвитку можуть піднятися на рівень націй. **Нація** – це особливий стан існування етносу/етносів, пов'язаний із творенням їхньої державності. У науці склалися два основні підходи до поняття нації – етнічний і політичний. Етнічною нацією є народ, який усвідомив свою здатність до самостійного існування: створив власну державність або має прагнення її створити.

Склад футбольних збірних багатьох європейських країн виражає багатоетнічність їх політичних націй

Етнічна нація таким чином може бути державною або недержавною. Політична ж нація формується в кордонах існуючої держави. Це сукупність громадян держави (незалежно від їхнього етнічного походження), яких об'єднує ідея існування цієї держави як своєї, визнання її законів, інститутів тощо. Таке розуміння нації склалося в європейських країнах.

Політичні нації можуть бути як одно-, так і багатоетнічними. Наприклад, португальці здавна творять одноетнічну португальську націю,

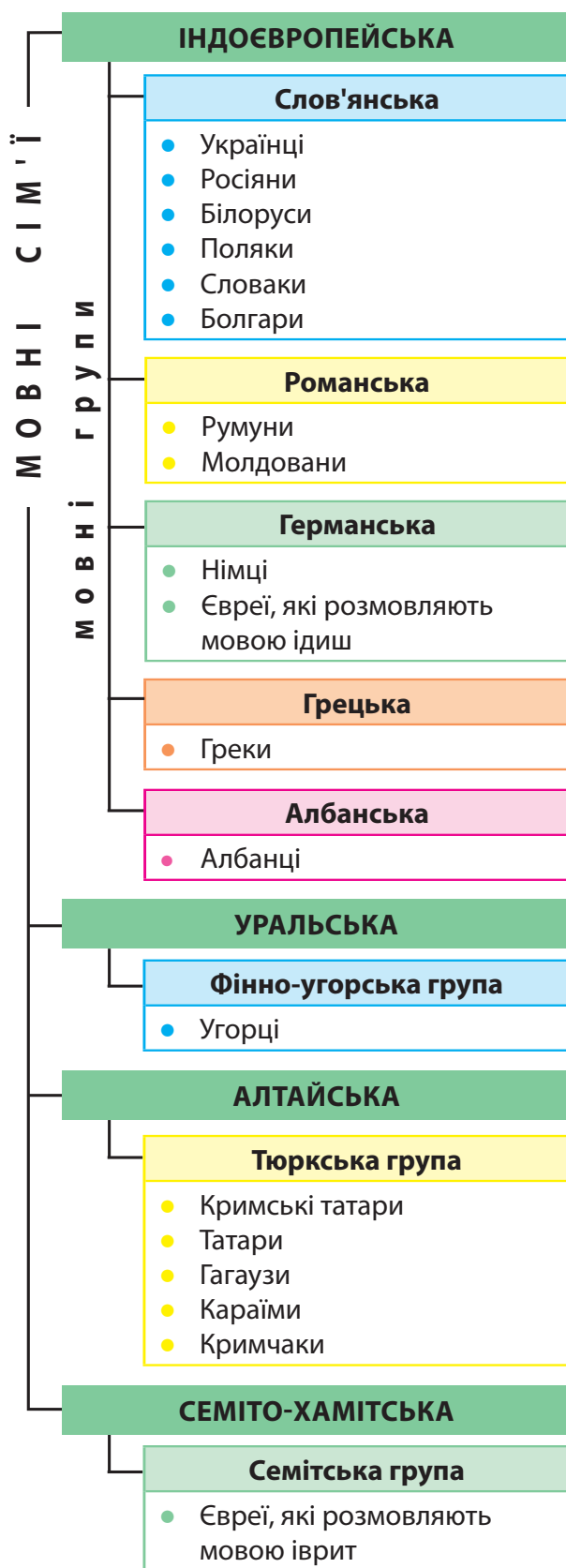
що існує в кордонах держави Португалія. Представники інших народів, які відносно недавно прибули до Португалії, становлять у ній якийсь відсоток іноземців й усвідомлюють свою приналежність до інших етносів і націй. Із часом вони, а тим більше їхні діти, народжені в Португалії, можуть влитися до складу португальської нації.

Натомість Французьку державу творять не лише етнічні французи, а й бретонці, ельзасці, корсиканці та представники інших народів, які здавна проживають на території Франції чи в минулих поколіннях приїхали туди. Усі вони є громадянами Франції, визнають її своєю державою і становлять французьку політичну націю, яка є багатоетнічною.

Початки творення української етнічної нації заглиблені в добу національно-визвольних змагань XVII ст., однак на повний голос вона заявила про себе прагненням до самостійного існування наприкінці XIX – початку XX ст., неодноразовими спробами вибороти і захистити свою державну незалежність упродовж XX ст. Нині у зв'язку із зовнішньою агресією пришвидшилося формування української політичної нації, яка також стає багатоетнічною. Так в історії інколи буває, що єдина незалежницька ідея, яка об'єднує політичну націю, утверджується під впливом не так внутрішніх, як зовнішніх чинників. Українська політична нація формується як етнічними українцями, так і кримськими татарами, росіянами, євреями, поляками, представниками інших етносів, які вірять у самостійне існування Української держави і хочуть у ній проживати.

Термін «нація» не треба плутати з терміном «національність». Коли людина вказує в якихось документах чи анкетах свою національність, то вона засвідчує свою етнічну приналежність.

За різними оцінками дослідників, на Землі проживає від двох до чотирьох тисяч етносів.

Мал. 205. Мовна класифікація народів, які проживають в Україні

МОВНІ СІМ'Ї. Для вивчення походження етносів, їх історичних зв'язків використовують мовну класифікацію народів (мал. 205). Вона дає змогу об'єднати різні етноси у більші чи менші групи за подібністю їхніх мов. За цією ознакою, наприклад, з'ясується, що українська мова має більше спільного у своєму словниковому складі, а отже й походженні, з мовою таджиків чи жителів півострова Індостан, ніж з мовою, якою розмовляють мешканці власне України, – кримські татари або угорці.

Учені налічують у світі від 6 тис. до 7,5 тис. мов. Щоправда, багато з них перебувають на межі зникнення, оскільки налічують незначну кількість її носіїв. Переважно кожному народові притаманна особлива мова, але є випадки, коли частина представників етносу не знає мови свого народу і користується або вважає рідною мову іншого народу (наприклад, частина ірландців і шотландців – англійську, українців – російську).

Водночас є випадки, коли одна мова є рідною для кількох народів. Зокрема, англійці Великої Британії, американці

Якою мовою розмовляють українці?

85 % українців, які живуть в Україні, визнають рідною українську мову, ще менше, на жаль, послуговується нею в повсякденному житті. Парадоксальною є ситуація, що склалася у великих містах у центрі і на сході країни, коли україномовне населення розмовляє рідною мовою лише в колі сім'ї, а поза ним переходить у спілкуванні з такими самими українцями, як і вони, на російську мову.

США, англо-канадці, англо-австралійці та новозеландці розмовляють англійською мовою, іспанці, мексиканці, кубинці та інші латиноамериканські народи – іспанською, німці й австрійці – німецькою.

До найпоширеніших мов світу належать: *китайська* (14 % населення світу), *англійська* (5 %), *іспанська* (5 %), *гінді*, *російська*. Шість мов (англійська, французька, іспанська, арабська, китайська і російська) є офіційними і робочими мовами ООН.

За мовною класифікацією народи, мови яких мають найбільшу спорідненість, об'єднують у мовні підгрупи, які, своєю чергою, об'єднують у мовні групи, а ті – у мовні сім'ї. Наприклад, українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї.

Усі мови на Землі об'єднуються у два десятки мовних сімей, з яких найбільшими є: індоєвропейська, сино-тибетська, нігеро-кордофанська, семіто-хамітська, дравідійська, алтайська, уральська, північнокавказька. Назви мовних сімей у багатьох випадках указують, на яких територіях формувалися їхні мови.

Майже половина людства розмовляє мовами *індоєвропейської сім'ї*. Це народи таких мовних груп: *індоарійської* (гінді), *слов'янської* (росіяни, білоруси, поляки,

21 лютого –
Міжнародний день
рідної мови

словаки, болгари та ін.), *германської* (німці, англійці, шведи), *романської* (французи, італійці, іспанці, португальці, румуни, молдовани), *балтійської* (литовці і латиші), *грецької, іранської, вірменської* та ін.

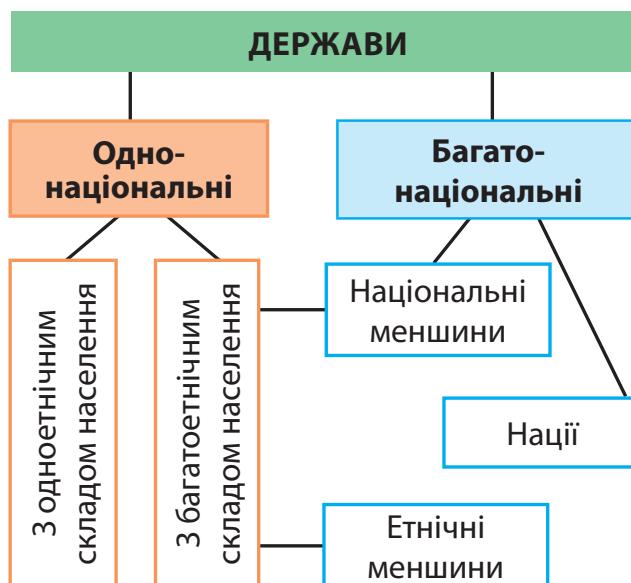
Представниками *сино-тибетської мовної сім'ї* є китаїці та тибетці, *нігеро-кордофанської* – народи Африки, *семіто-хамітської* – араби, бербери, євреї, *дравідійської* – народи Індостану. До *північнокавказької мовної сім'ї* належать чеченці, *уральської* – угорці, фіни, естонці, *алтайської* – казахи, турки, азербайджанці, татари, мешканці України – кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки (мал. 205).

ОДНО- І БАГАТОНАЦІОНАЛЬНІ КРАЇНИ. Залежно від того, скільки народів-націй проживає на території держави, їх поділяють на одно- та багатонаціональні. Багатонаціональні держави звичайно мають багатоетнічний склад населення. Серед однонаціональних держав виокремлюють:

1. *одноетнічні*, в яких націю майже повністю творить один етнос (*Ісландія, Португалія, Угорщина, Японія, Республіка Корея* та ін.);
2. *багатоетнічні*, в яких частка кількісно переважаючого корінного народу становить не менш ніж $2/3$, а решту населення становлять етнічні й національні меншини (мал. 206).

До таких меншин належать представники народів, які в даній державі чисельно в меншості (звідси і назва) порівняно з переважаючим народом, що творить дану державу і дає їй назву. Національними зветься ті меншини, які здавна проживають на своїй території, і вона для них є єдиною на Землі, власних держав, які виражали б їхні інтереси, у них немає. Етнічними меншинами є представники тих народів, які мають власні держави. В Україні національними меншинами є кримські татари, гагаузи, караїми і кримчаки, а етнічними – росіяни, угорці, поляки, румуни, молдовани,

євреї та інші. Крім України до таких держав належать *Білорусь, Молдова, Литва, Румунія, Словаччина, Франція, Туреччина* та ін. Такими країнами є також ряд країн Нового Світу, нації в яких формувалися як у «плавильному котлі» в результаті етнічного і расового змішання прийшлого і місцевого населення, однак з явною перевагою прийшлого (*США, Бразилія, Аргентина, Куба, а також Австралія і Нова Зеландія*).

Мал. 206. Групування держав за національним і етнічним складом населення

Багатонаціональні держави складаються з територій проживання багатьох корінних народів, тобто є державами багатьох націй та національних меншин (*Іспанія, Швейцарія, Велика Британія, Росія, Індія, Непал, Південна Африка* та ін.). *Бельгія і Канада* є переважно двонаціональними державами.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Етнос – це стійка сукупність людей, яка історично склалась на певній території, має свої особливості культури і психічного складу й усвідомлює свою єдність.
- Нація – це стан розвитку етносу, пов'язаний із творенням його державності.
- Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї.
- Залежно від національного та етнічного складу населення держави поділяють на одно- та багатонаціональні, а ті – на одно- та багатоетнічні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка відмінність існує між поняттями «етнос» і «нація»?
2. Які існують мовні сім'ї? До яких мовних сімей належать українці та народи, що проживають у сусідніх з Україною державах?
3. Наведіть приклади одно- та багатонаціональних держав.
4. Назвіть і покажіть на карті райони проживання найчисленніших народів світу.

5*. Представники яких етнічних груп проживають у вашому регіоні? Якими є особливості їхньої культури?

ШУКАЙТЕ В ІНТЕРНЕТІ

Використовуючи матеріали інтернет-джерел, визначте структуру індоєвропейської мовної сім'ї. Результати дослідження узагальніть у вигляді таблиці.

Таблиця 16

Мовна група	Народ	Регіон компактного проживання

§ 56. ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

- ♦ Пригадайте, які племена сформували український народ.
- ♦ Що таке національні та етнічні меншини?

ПРИЧИНИ ФОРМУВАННЯ БАГАТОЕТНІЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. Ви вже знаєте, що люди, які населяють Україну, належать до різних етносів. Співвідношення між чисельністю цих етносів (у відсотках) становить **етнічний склад населення**.

За даними перепису населення 2001 року в Україні проживали представники понад 130 народів. Часто можна почути, що Україна – багатонаціональна держава. Так можна було б стверджувати, якщо вважати під національністю етнічну приналежність, про що йшлося в попередньому параграфі. Проте термін «багатонаціональна держава» неправильно орієнтує на те, що в Україні нібито проживає багато націй. Насправді Україна є однонаціональною державою з багатоетнічним складом населення. Це держава української нації як в етнічному, так і політичному сенсі. Українці є так званим титульним етносом, від назви якого формується назва держави. Частка українців становила на момент перепису майже 78 %, це понад 37,5 млн осіб (табл. 17). Решта населення – представники етнічних і національних меншин, причому останніх, як ви вже знаєте, – лише чотири.

Українці є корінним народом, який сформувався на основі населення, що з давніх часів постійно проживало на території України. Предками українців є трипільці, що населяли територію в межах Дністра та Дніпра 3,5–2 тис. років до н. е., і ранні слов'яни, які жили в лісовій і лісостеповій смугах і Карпатах пізні-

Таблиця 17
Етнічний склад населення України
(за даними переписів населення
1989 і 2001 рр.)

Етнос	Частка в загальній кількості населення, %	
	1989	2001
Українці	72,7	77,8
Росіяни	22,1	17,2
Молдовани	0,6	0,5
Білоруси	0,9	0,5
Кримські татари	0,1	0,5
Болгари	0,4	0,4
Угорці	0,3	0,3
Румуни	0,3	0,3
Поляки	0,4	0,3
Євреї	0,9	0,2
Вірмени	0,1	0,2
Греки	0,2	0,2
Татари	0,2	0,1
Цигани	0,1	0,1
Інші народи	0,5	0,4

ше. Слов'янські племена (дуліби, поляни, древляни, сіверяни, тиверці, уличі) займалися землеробством, вели осілий спосіб життя. Вони й стали основою українського народу. Незважаючи на постійні нашествия кочівників та запозичення деяких рис культур інших народів, українці зберегли свою національну самобутність. Із часом територія їхнього формування і проживання (етнічна територія) розширилася завдяки заселенню й господарському освоєнню степових просторів, сягнувши наприкінці XIX ст. майже 950 тис. км².

Історичні умови розвитку України сприяли формуванню багатоетнічного складу її населення за цілковитої переваги українців. Представниками інших корінних народів, які віддавна проживали на своїх етнічних територіях і опинилися в результаті державного розмежування у складі України, є угорці, румуни, молдовани і кримські татари. Давнім населенням території, що входить у державні межі України, є також греки, караїми і кримчаки, що мешкали в Криму. Представники майже всіх інших народів належать до прийшлих – тих, які з'явилися на території України, починаючи від середньовіччя (євреї, вірмени, поляки, литовці, німці, татари, росіяни), продовжуючи пізнішим часом (колонізація українських степів вихідцями з Балканського півострова – гагаузами, албанцями, сербами, болгарами, вселення в Україну вихідців з республік колишнього СРСР) і сьогоденням (прибуття в Україну студентів, біженців і заробітчан з країн Азії та Африки).

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ. РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ. У всіх регіонах України, крім Криму, більшість населення становлять українці (мал. 207). Найвища їх частка (близько 90 % і більше) в населенні західних, північних і центральних областей. Лише в Закарпатській, Чернівецькій, Дніпропетровській областях і м. Києві цей відсоток понижується. Ще нижчий він у східних

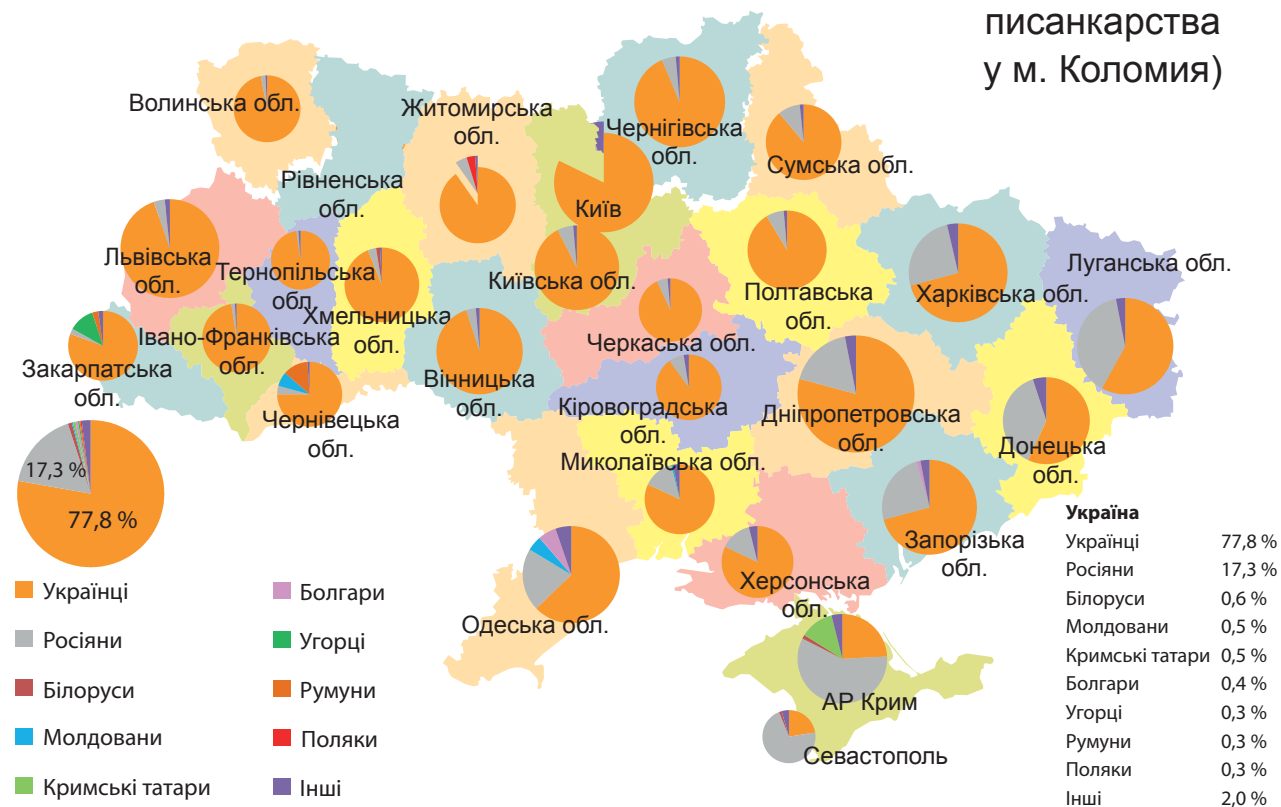
і південних областях (крім Миколаївської і Херсонської), а найнижчий – в АР Крим (менш ніж 25 %). Натомість на сході й півдні країни зростає частка росіян, які у *Криму* є переважаючим етносом, а в більшості областей – другим за чисельністю. Лише в етнічному складі двох західних областей росіяни поступаються представникам інших народів: у *Закарпатській* – угорцям і румунам, у *Чернівецькій* – румунам і молдованам.

Найбільш різноманітний етнічний склад населення – у *Криму*, деяких прикордонних областях, а також у промислових регіонах та великих містах, що зумовлено міграцією сюди людей різних національностей на роботу і навчання.

Українці в різних частинах країни мають певні особливості, які виявляються в мові,

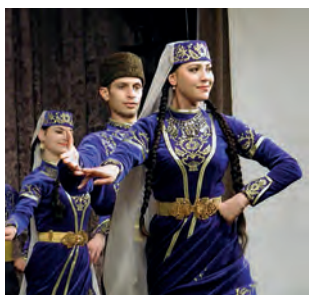
Писанка – один із культурних символів українського народу (музей писанкарства у м. Коломия)

Мал. 207. Етнічний склад населення регіонів України (за даними перепису населення 2001 р.)

одязі, житлі, звичаях, обрядах, фольклорі, декоративно-прикладному мистецтві. На основі цього виокремлюють етнографічні групи українського народу. Раніше такими були севрюки, подоляни, литвини, пінчуки, черкаси, поліщуки, бойки, гуцули, лемки. Через згладження специфічних рис цих груп окремі з них перестали існувати. Найкраще зберегли свої традиції та говірку горяни Українських Карпат – гуцули, бойки і лемки. *Гуцули* заселяють територію на стику Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей і Румунії. *Бойки* – їх західні сусіди – мешканці передгір'їв Івано-Франківської і Львівської областей, частини гірського Закарпаття. *Лемки* заселяли найбільш західну гірську окраїну української етнічної території, що висунута в Польщу і Словаччину. Внаслідок післявоєнного обміну населенням між Україною і Польщею та виселенням українців Польщі з власних земель північна частина Лемківщини обезлюдніла, багато лемків опинилося в Україні, насамперед у західних областях.

НАЦІОНАЛЬНІ Й ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ. Найбільшою за чисельністю національною меншиною в Україні є кримські татари – близько 250 тис. осіб (табл. 18). Вони з XIII ст. проживають у Криму, що став їхньою етнічною і

Кримські татари зберегли свою національну культуру попри трагічну історію народу

державною територією. Після ліквідації держави Кримське ханство немало кримських татар емігрувало до Туреччини, а ті, що залишилися в Криму, зазнали великих поневірянь. У 1944 р. цей народ був поголовно виселений сталінським режимом зі своєї батьківщини до Центральної Азії і Росії, значна частина кримських татар в ході цієї операції загинула. Окремі сім'ї кримських татар почали повертатися в Україну в 60–70-х рр. XX ст., однак поселитися в Криму їм було заборонено. І тільки наприкінці XX ст. відбулося масове їх повернення на свою бать-

ківщину. Нині цей народ переживає нове потрясіння у зв'язку з російською окупацією Криму, адже абсолютна більшість кримських татар пов'язувала облаштування свого суспільного життя з незалежною Україною. Багато кримських татар нині знову стали переселенцями – на цей раз у межах України.

Кримський півострів є також батьківщиною караїмів і кримчаків. Це нечисленні етнічно-релігійні групи, які розмовляють мовами, близькими до кримськотатарської, однак на відміну від кримських татар, сповідують не іслам, а інші вірування. Кримчаки – прихильники юдаїзму, а караїми – релігії, яка поєднує риси юдаїзму, християнства та ісламу. Тих, хто визнає себе караїмами, в Україні залишилося менше 1,2 тис. осіб, а кримчаками – близько чотирьох сотень.

На півдні Одеської області на кордоні з Молдовою проживають гагаузи – народ, який розмовляє мовою, близькою до турецької, а за релігією є православним. Їх близько 30 тис.

Найбільшою етнічною меншиною в Україні є росіяни. Упродовж XIX–XX ст. їхня кількість і частка в населенні постійно збільшувались, що було результатом міграційної політики в Росії і колишньому СРСР. Однак після проголошення незалежності України кількість росіян зменшилась з 11,4 млн осіб (у 1989 р.) до 8,4 млн осіб (у 2001 р.), а їх частка – з 22 % до 17 %. Такі різкі зміни показників були,

Таблиця 18

Чисельність національних і етнічних меншин в Україні (за даними перепису населення 2001 р.)

Етнос	Кількість, тис. осіб
Росіяни	8334
Білоруси	276
Молдавани	259
Кримські татари	248
Болгари	205
Угорці	157
Румуни	151
Поляки	144
Євреї	104
Вірмени	100
Греки	92
Татари	73
Цигани	48
Азербайджанці	45
Грузини	34
Німці	33
Гагаузи	32
Інші	366

очевидно, результатом не тільки виїзду росіян за межі країни, а й зростання етнічної самосвідомості осіб українського походження, які під час минулих переписів фіксувалися представниками іншого народу. Найвища частка росіян – у населенні *Криму (58 %), Донецької і Луганської областей (38 %)*, більшість росіян є міськими мешканцями.

Найбільш компактно в Україні проживають угорці (у *Закарпатській області*), румуни (у *Чернівецькій і Закарпатській областях*), молдовани (у *Чернівецькій і Одеській областях*), болгари (в *Одеській області*).

Найбільше поляків мешкає в *Житомирській, Хмельницькій і Львівській областях*, білорусів – на сході й півдні України і в *Рівненській області*, циган (ромів) – у *Закарпатській області*. Євреї здебільшого розселені по містах, найбільша їх кількість – у *Києві, Одесі та Дніпрі*.

Усі народи в Україні мають рівні права і можливості розвивати культуру і освіту рідною мовою. Спільно з українцями вони будують незалежну і демократичну державу, вільними громадянами якої вони є.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Україна є однонаціональною державною з багатоетнічним складом населення. Корінне населення – українці – становить майже 78 %.
- Національними меншинами в Україні є кримські татари, караїми, гагаузи. Серед етнічних меншин найбільш чисельні – росіяни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які існують регіональні особливості розселення українців?
2. Що називають етнографічною групою? Які етнографічні групи українців зберегли свою самобутню культуру до наших днів?
3. Які національні та етнічні меншини мешкають в Україні?

4. Представники яких етносів проживають в Україні найбільш компактно?

5*. Ознайомтесь зі статтями 10–12 Конституції України (1996 р.). Які права гарантовані нею для народів, які проживають в Україні?

ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПІ

Використовуючи різні джерела інформації, підготуйте повідомлення про основні теорії походження українського етносу:

група 1 – «єдиної (давньоруської) колиски»;

група 2 – походження українців від давніх слов'янських племен;

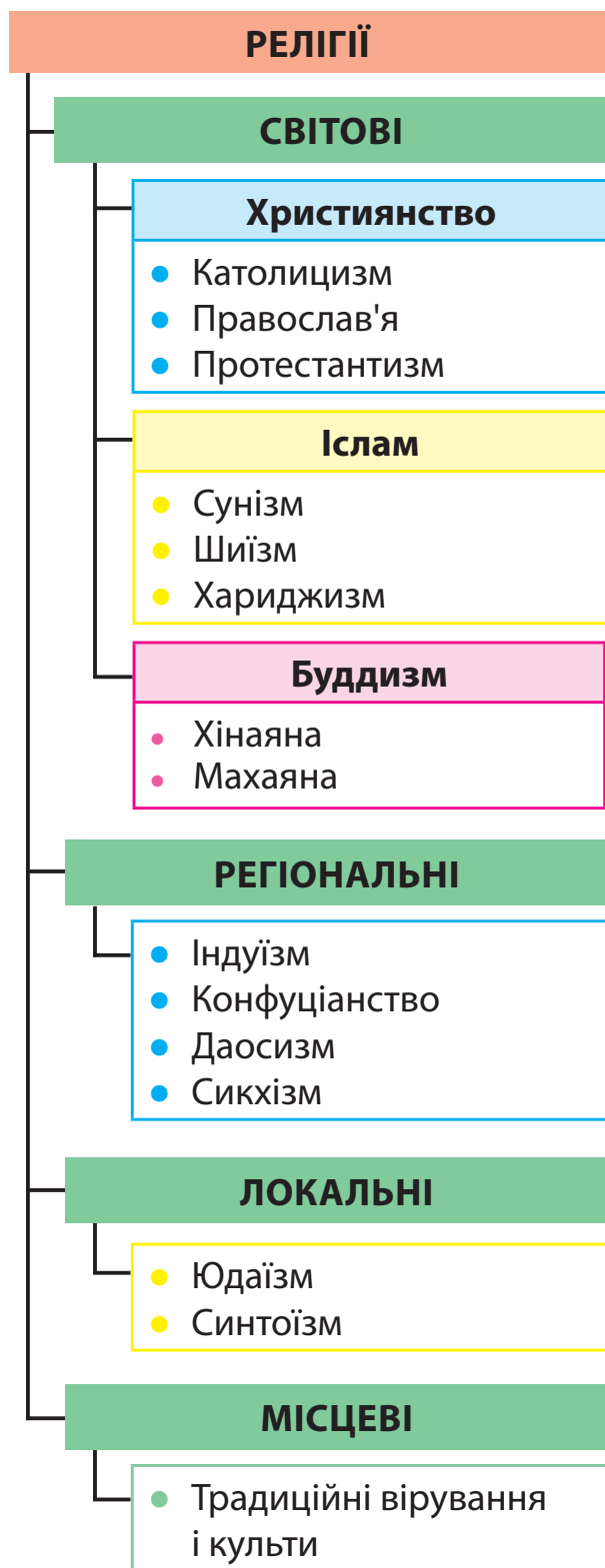
група 3 – автохтонності українського народу.

Тема 4. Релігійний склад населення

§ 57. РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СВІТУ ТА УКРАЇНИ

- ♦ Пригадайте з історії, коли в Україні було запроваджене християнство.
- ♦ Які пам'ятки релігійної культури вам відомі?

РЕЛІГІЯ ЯК ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ. Релігія є невід'ємною складовою частиною культури кожного народу. Культура – це та духовна і матеріальна спадщина, що дісталася нам від наших предків. Релігія є частиною духовного життя людства. Вона формує систему цінностей, спосіб мис-

Мал. 208. Географічна класифікація релігій

лення населення, є основою його щоденної поведінки. Той чи інший релігійний світогляд відображається в елементах матеріальної (культові споруди) і духовної культури (обряди, пісні, образотворче мистецтво, музика). Релігія впливає на демографічні та етнічні аспекти життєдіяльності людей, соціально-економічне становище країн і регіонів.

Сучасні релігії за географічною класифікацією поділяються на світові, регіональні, локальні і місцеві (мал. 208). До **світових релігій** відносять давні релігії, що розвиваються впродовж історії людства, охоплюють значну його частину. Їх три: християнство, іслам, буддизм. **Регіональні релігії** об'єднують вірування декількох народів, значних за своєю чисельністю. Наприклад, індуїзм сповідують народи *Індії, Непалу, Шрі-Ланки*, конфуціанство – мешканці *Китаю і Кореї*. **Локальні релігії** характерні для однієї нації (юдаїзм – релігія євреїв, синтоїзм – японців). **Місцеві релігії** представлено первісними віруваннями, культурами та обрядами, які склалися у наро-

дів різних континентів до появи там локальних і світових релігій. Вони і нині сповідуються корінними народами Африки, Америки, Азії та Океанії.

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ. Найпоширенішою світовою релігією є **християнство**. Воно зародилося на Близькому Сході, нині його прихильники є майже в усіх країнах світу і становлять приблизно четверту частину населення Землі (за різними оцінками, від 1,7 до 2,0 млрд осіб).

Сучасне християнство складається з трьох головних напрямів – православ'я, католицизму і протестантизму. Найпоширенішим є **католицизм**, який визнає авторитет Папи Римського і централізовано підпорядковується Ватикану. Він налічує понад 1,2 млрд прихильників, найбільше – у країнах Латинської Америки і Європи, на Філіппінах.

Православ'я сповідує від 230 до 300 млн жителів планети: на сході і в центрі Європи, на Балканському півострові, в Росії, Грузії, Вірменії, Ефіопії. Православ'я на відміну від католицизму не є єдиним, а складається з трьох десятків автокефальних (самостійних) і автономних церков. Автокефальними є, наприклад, Константинопольська, Грузинська, Румунська, Болгарська церкви. Найбільшою за кількістю віруючих є Російська православна церква, автономною в її складі є Українська православна церква (Московського патріархату).

Послідовниками **протестантизму** є 450–600 млн людей (на півночі і заході Європи, у Північній Америці, Австралії, Африці). Цей напрям представлений кількома самостійни-

Миколаївський католицький костел (м. Київ)

Володимирівський православний собор (м. Київ)

Мусульманська мечеть Джума-Джамі у м. Євпаторія (АР Крим)

ми церквами – англіканською, лютеранською, кальвіністською, баптистською та ін.

Найбільші святині християн, до яких спрямоване паломництво віруючих, розташовані в Палестині, що є батьківщиною даної релігії: *м. Єрусалимі* (храми Гробу Господнього, Вознесіння Христового), *м. Вифлеємі* (храм Різдва Христового), на річці *Йордан* (місце хрещення Ісуса Христа). Численні паломники відвідують також апостольську столицю Рим, чудотворні місця у *Сантьяго-де Компостелі* (Іспанія), *Лурді* (Франція), *Фатімі* (Португалія).

Іслам (або **мусульманство**) є наймолодшою світовою релігією і другою після християнства за кількістю послідовників. Виник серед населення Аравійського півострова, нині кількість мусульман сягає 1,6 млрд осіб. Іслам поширений у країнах на півночі Африки, заході, центрі й південному сході Азії, в окремих країнах Європи (*Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово*), в окремих народів Росії (на Північному Кавказі, у Поволжі). Поділяється на три напрями – сунізм (є найпоширенішим), шиїзм і хариджизм.

Всеукраїнська проща у Марійському духовному центрі (Тернопільська область)

Священними місцями для кожного мусульманина, які він мав би відвідати хоча б один раз у житті, є міста Саудівської Аравії – *Мекка* (місце народження пророка Магомета і виникнення ісламу) і *Медина* (місце поховання Магомета).

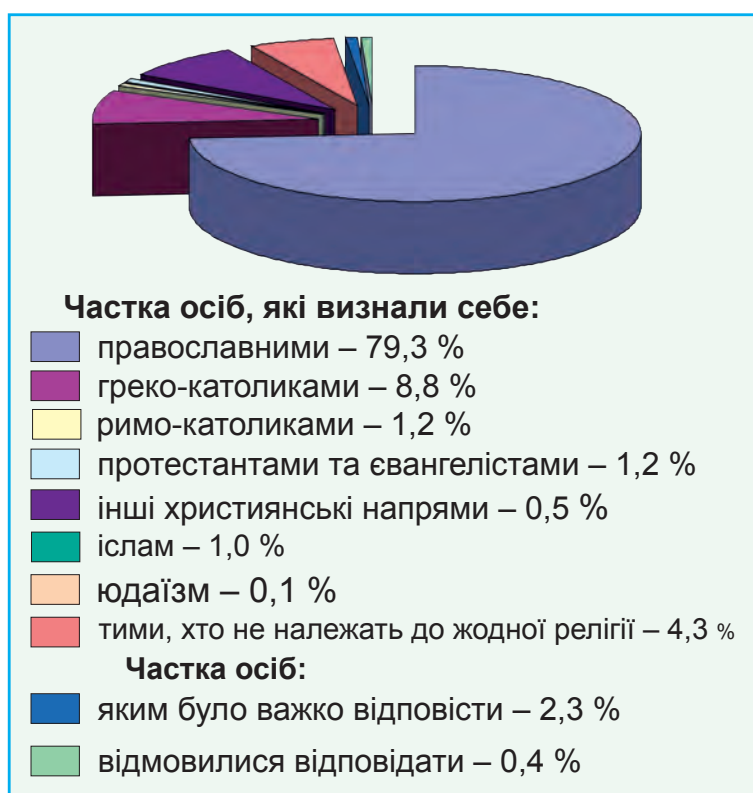
Буддизм – найдавніша світова релігія, яка зародилася в Індії. В сучасному світі його сповідують близько 360 млн осіб. Найбільше поширений у країнах на сході й півдні Азії, у деяких народів Росії.

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ В УКРАЇНІ. На початку нашої ери на територію Північного Причорномор'я (насамперед Кримського півострова) почали проникати християнське та юдейське віровчення,

а із VII ст. – мусульманство. На решті території сучасної України ще якийсь час панували численні язичницькі вірування, однак з кінця X ст. на землях Київської Русі було запроваджене християнство. Починаючи з XIII ст. у Криму формується ареал мусульманської релігії. Таким чином територія України опинилася на порубіжжі двох світових релігій – християнства та ісламу.

Сучасна Україна є багатоконфесійною державою. На її території діє понад 34 тис. релігійних громад, сотні монастирів, духовних навчальних закладів та інших релігійних організацій, які належать до більш ніж ста конфесій, напрямів, течій. Однак переважаючою релігією на українських землях було і залишається християнство, на яке припадає понад 97 % від усіх релігійних організацій. За опитуванням населення, проведеним у 2020 р., християнами себе назвали 91 % населення країни.

В Україні є всі три напрями християнства – православ'я, католицизм і протестантизм. Переважна більшість віруючих – православні (майже 3/4 від загальної кількості населення) (мал. 209). Православ'я в Україні представлене двома церквами – *Православною церквою України* (ПЦУ) та *Українською православною церквою Московського патріархату* (УПЦ МП). Православні громади добре представлені в усіх регіонах України, найбільше – на Поліссі, Поділлі, у центральній

Мал. 209. Структура віруючих в Україні (за матеріалами соціологічного опитування 2020 р.)

Софія Київська

Одним із найдавніших і найкрасивіших храмів є Софія Київська, збудована ще у XI ст. У XVII ст. сирійський мандрівник Павло Алепський, подорожуючи Україною, так описує цей храм: «Людському розумові не в силах її охопити – такі різноманітні барви її мармуру, такі їх сполуки, ... така безліч високих колон, такі високі її бані, вся вона прозора, має багато портиків і притворів...». Він описує також «прегарні позолочені мозаїки з чудовими орнаментами» і робить висновок про те, що «подібної церкви, як свята Софія в Києві, немає ніде, крім її імениниці (в Царгороді)».

і східній частинах України. При цьому за кількістю громад переважає Московський патріархат, тоді як за кількістю віруючих – Київський (Православна Церква України).

Найбільшими святинями православ'я в Україні є: Софія Київська (Софійський собор) (мал. 210), Києво-Печерська, Почаївська (*Тернопільська область*) і Святогірська (*Донецька область*) лаври, Свято-Володимирський собор у Києві та ін. Щороку ці пам'ятки і релігійні місця відвідують тисячі паломників з України та світу.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) має яскраво виражену територіальну зосередженість – понад 95 % її громад перебувають в областях Галичини

Мал. 210. Софійський собор у Києві

Мал. 211. Собор св. Юра у Львові

(Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській) і на Закарпатті. Водночас осередок УГКЦ було перенесено зі Львова до Києва як столиці держави. Прихожанами цієї церкви назвали себе понад 8 % населення країни. Серед найбільших її святинь – Собор святого Юра у Львові (мал. 211), Марійський духовний центр у с. Зарваниця (Тернопільська область), Унівська лавра і Крехівський монастир у Львівській області.

Римо-католицька церква (РКЦ) в Україні налічує менш ніж 1 % від усіх віруючих. Переважна більшість її релігійних організацій і громад діють у Житомирській, Хмельницькій і Вінницькій областях і на заході держави. Найбільші святині римо-католиків в Україні розташовані в містах Бердичів, Летичів, Кам'янець-Подільський, Львів.

До протестантів належить близько 1 % населення країни. Їх громади є у всіх регіонах, найбільша їх частка серед християнських громад – у центрі, на сході й півдні України, Чернівецькій області й м. Києві.

Кількість мусульман в Україні збільшується в зв'язку з поверненням до ісламу представників народів, що його традиційно сповідували (кримські татари, татари), а також демографічними і міграційними процесами. Кількість мусульманських громад сягає 1,2 тис., понад три чверті їх перебувають в АР Крим.

Юдаїзм представлений на території України більш як трьома сотнями релігійних організацій, а буддизм – понад п'ятьма десятками. Вони перебувають здебільшого у великих містах країни.

Географічне поширення релігійних громад в Україні неоднорідне. Основна їх частина розташована у західному регіоні України, дещо менше – у центральному, найменше – у південному і східному регіонах. Найрізноманітніший релігійний склад населення – у містах.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Релігії за географічною класифікацією поділяються на світові, регіональні, локальні, місцеві. До світових належать християнство, іслам, буддизм.
- Україна перебуває на порубіжжі двох світових релігій – християнства та ісламу.
- Переважаючою за кількістю віруючих релігією в Україні є християнство.
- Християнство в Україні представлене двома основними напрямками – православ'ям (ПЦУ, УПЦ МП), католицизмом (РКЦ, УГКЦ), протестантизмом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому релігія є важливим складником культури і всього суспільного життя?
2. Які релігії належать до світових? У яких регіонах світу вони поширені?
3. Охарактеризуйте регіональні відмінності в поширенні релігійних вірувань в Україні.
4. Які найбільші релігійні пам'ятки нашої країни вам відомі?

ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПІ

За допомогою інтернет-джерел та додаткової літератури підготуйте презентацію про найвизначніші релігійні святині України (місця масового паломництва вірян, собори, монастирі тощо):

- група 1* – православні;
- група 2* – католицькі;
- група 3* – ісламу;
- група 4* – юдейські.

Тема 5. Зайнятість населення в світі й Україні

§ 58. ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

- ◆ Пригадайте, які існують вікові групи населення.
- ◆ Як впливають демографічні процеси на кількість працездатного населення?

ТРУДОВІ РЕСУРСИ. Найбільш активною частиною населення, яке виробляє матеріальні блага і духовні послуги, є **трудові ресурси**. Це люди працездатного віку (крім інвалідів), а також підлітки і пенсіонери, які працюють. Загальноприйнятими у світі віковими обмеженнями для працездатного віку є 15 і 65 років. Але окремі країни встановлюють ці межі залежно від вікового складу населення, тривалості життя чоловіків і жінок, економічної ситуації та місцевих традицій. У більшості країн діти до 16 років належать до непрацездатних. А верхня межа працездатного населення у низці африканських країн становить 50 років, у деяких вона взагалі не встановлюється через невелику тривалість життя. Натомість у розвинутих країнах ця межа є доволі високою – до 67–68 років. У багатьох країнах не існує різниці у виході на пенсію чоловіків і жінок, в інших пенсійний вік чоловіків більший на 3–5 років, ніж жінок. Тривалий час в Україні працездатним віком вважали: для чоловіків – 16–60 років, для жінок – 16–55 років. Тепер у зв'язку з проведенням пенсійної реформи працездатний вік для жінок поступово піднімають до 60 років. За статистикою ООН, працездатне населення становить близько 2/3 населення світу.

Верхня межа працездатного віку в деяких країнах для чоловіків/жінок (у роках)

Росія – 65/60

Польща – 65/60

США – 65/65

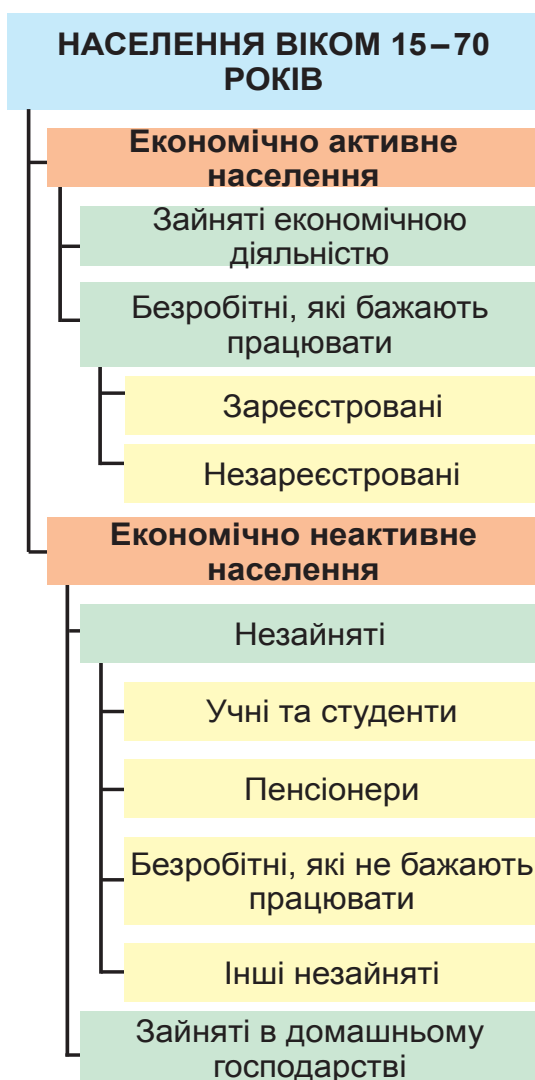
Канада – 65/65

Швеція – 67/67

Норвегія – 67/67

Фінляндія – 68/68

ЕКОНОМІЧНО АКТИВНЕ НАСЕЛЕННЯ. Усе працездатне населення, яке працює або бажає працювати, належить до **економічно активного населення** (мал. 212 на с. 230). Міжнародна організація праці до цієї категорії відносить людей у віці 15–70 років, які: 1) зайняті господарською діяльністю, що приносить прибуток; 2) є безробітними, однак шукають роботу або намагаються організувати власну справу.

Мал. 212. Поділ працездатного населення на економічно активне і економічно неактивне

В Україні економічно активними у 2020 р. було приблизно 17 млн осіб, а економічно неактивними – близько 10 млн осіб. До другої категорії відносять людей у віці 15–75 років, які або не бажають працювати, або зайняті домашнім господарством, або навчаються. Вони перебувають на утриманні держави чи окремих осіб, або ж ведуть специфічний спосіб життєдіяльності (безпритульні, волоцюги, жебраки тощо).

КІЛЬКІСТЬ І ЯКІСТЬ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ. Від кількості трудових ресурсів залежать розвиток і розміщення багатьох галузей господарства, особливо трудомістких. Із розвитком науки й техніки посилюються вимоги до якості трудових ресурсів, а особливо до освіти, рівня професійної підготовки, здоров'я працівників. Вже не кількість трудових ресурсів є вирішальною у розвитку галузей, а саме їх якісні характеристики.

Трудові ресурси мають різний якісний стан у країнах з різним рів-

нем розвитку і типом економіки. У країнах, де розвинуті високотехнологічні галузі (Західної і Центральної Європи, Північної Америки, Японії, Австралії, Ізраїлі), існує потреба у працівниках з високим рівнем професійної підготовки, які здатні швидко освоювати нові технології. Такі країни створюють можливості для навчання працівників у вищих навчальних закладах, кількарізового підвищення або ж зміни їхньої кваліфікації впродовж життя. Збільшують видатки на освіту окремі країни Латинської Америки, Західної і Східної Азії, які швидко розвиваються. Водночас у багатьох країнах Африки, Центральної Америки, Океанії потреби у висококваліфікованих працівниках обмежені й вимоги до працівників значно менші.

Україна належить до країн з найвищим рівнем освіченості населення (понад 99 % є грамотними), у ній невисока частка людей, які не сприймають нововведень і не здатні адаптуватись до нових технологічних змін. Однак немало освічених людей через неможливість знайти достойну працю на батьківщині поповнюють економічно активне населення зарубіжних країн.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ У СВІТІ ТА УКРАЇНІ. Зайнятість населення – це його участь у трудовій діяльності. Із різних причин не все працездатне населення може працювати. Це залежить не тільки від його особистих якостей, а й від потреби у працівниках різних галузей господарства в тому чи іншому регіоні. А вона є неоднаковою в країнах з різним рівнем розвитку, тому структура зайнятості населення у них також є різною.

У розвинутих країнах близько $\frac{2}{3}$ працівників зайнято у різних галузях сфери послуг, менше третини – у промисловості, і лише 3–5 % – у сільському господарстві. В інших країнах частка зайнятих у сільському господарстві є значно більшою, а зайнятих у сфері послуг – меншою. Особливо висока частка зайнятих в аграрному секторі

економіки в найменш розвинутих країнах (африканських, багатьох азійських). Водночас у багатьох країнах Азії і Латинської Америки, які нині швидко розвиваються (*Республіка Корея, Тайвань, Аргентина, Бразилія, Мексика*), частка зайнятих у сільському господарстві зменшується внаслідок механізації сільськогосподарських робіт, значна частина селян мігрують у міста, де шукають роботу в промисловості і сфері послуг. Немало нині й країн, в яких інтенсивно розвиваються туризм і галузі, які його обслуговують, тому частка зайнятих у сфері послуг там значно збільшується (*Туреччина, Єгипет, Таїланд, Кіпр*, острівні країни тропічних та екваторіальних широт).

Галузь	1990	2015	2020	
	%	%	млн осіб	%
Всього зайнято:	100	100	16,6	100
Промисловість	30,8	16,1	2,5	15,1
Сільське і лісове господарство	19,8	17,2	3,0	18,1
Будівництво	9,4	3,9	0,7	4,2
Транспорт і зв'язок	7,2	8,3	1,6	9,6
Торгівля, громадське харчування, збут, заготівля	7,3	8,3	1,5	9,0
Охорона здоров'я, фізкультура, спорт і соціальне забезпечення	5,9	6,7	1,1	6,6
Освіта, культура, наука, мистецтво	11,9	12,8	1,8	10,8
Фінансування, кредитування і страхування	0,4	6,1	1,1	6,6
Апарат органів управління	0,2	6,7	0,9	5,4
Інші галузі й сфери економічної діяльності	7,1	13,9	2,4	14,6

В Україні тривалий час більшість працівників була зайнята у сфері матеріального виробництва (промисловості, сільському господарстві, будівництві). Тепер же на перше місце вийшла сфера послуг (табл. 19). До цього призвело закриття багатьох промислових підприємств у роки економічної кризи та ринкові перетворення у сфері послуг. Саме в ній, а особливо в таких галузях, як комп'ютерне обслуговування, фінансова, інформаційна діяльність, транспорт, зв'язок, торгівля, з'являються нові робочі місця. Виникають і нові види діяльності (наприклад, надання рекламних, консультативних, інженерних послуг), у яких збільшується кількість працівників.

ПРОБЛЕМИ БЕЗРОБІТТЯ І ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ.

На початку XXI ст. майже 30 % економічно активного населення світу не мало роботи, тобто були безробітними. Безробіття виникає тоді, коли кількість робочих місць, які може запропонувати економіка країни, менша, аніж кількість економічно активних людей у країні. Найвищий рівень безробіття (відношення кількості безробітних до кількості економічно активного населення) мають країни з низьким рівнем розвитку, в яких є великий приріст працездатних людей, і країни, що переживають тривалу економічну кризу. В економічно розвинутих країнах Європи, Північної Америки, Австралії рівень безробіття залежить від успіхів економіки, він коливається від 2 до 10 %. Безробіття в цих країнах відносне.

В Україні проблема безробіття виникла у кінці XX ст., коли економічна криза охопила всі галузі господарства. Безробітними в Україні вважають працездатних людей, які не мають заробітку, але шукають роботу і зареєстровані у Державній службі зайнятості. Чисельність безробітних у 2020 р. становила 1,5 млн осіб (або 8,6 % від економічно активного населення). Найвищий рівень безробіття був у *Донецькій, Луганській областях (14–16 %), Полтав-*

ській, Тернопільській, Кіровоградській, Чернігівській областях (11–13 %), найнижчий – у Київській, Одеській, Харківській, Львівській і Дніпропетровській областях і м. Київ (менш ніж 7,0 %).

Значні резерви працездатного населення є причиною так званої заробітчанської еміграції. Для вирішення проблеми зайнятості необхідне створення нових робочих місць у всіх галузях економіки.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

- Усе працездатне населення у віці від 15 до 70 років, яке працює, або бажає працювати, належить до економічно активного населення.
- Безробітними в Україні вважають працездатних людей, які не мають заробітку, але шукають роботу і зареєстровані у Державній службі зайнятості.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що називається трудовими ресурсами, економічно активним населенням?
2. Яким є пенсійний вік для чоловіків і жінок в Україні?
3. Як впливає кількість і якість трудових ресурсів на розвиток господарства окремої країни? Наведіть приклади.

ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПІ

Знайдіть в Інтернеті інформацію про дитячу працю в країнах світу. На основі цього обґрунтуйте думку про доцільність/недоцільність використання дитячої праці.

Група 1 – переваги залучення дітей до праці;

група 2 – небезпеки використання дитячої робочої сили.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ для самоконтролю навчальних досягнень

1. Укажіть найточніший спосіб обліку населення
А анкетування населення   В статистичний опис
Б перепис населення   Г статистичний звіт

2. У якій фазі демографічного переходу перебуває Україна?
А у першій   В у третій
Б у другій   Г у четвертій

3. Яка область в Україні має додатний природний приріст населення?
А Закарпатська   В Чернівецька
Б Запорізька   Г Чернігівська

4. До великих за критерієм людності відносять міста, кількість населення в яких більш ніж
А 50 тис. осіб   В 250 тис. осіб
Б 100 тис. осіб   Г 500 тис. осіб

5. Укажіть релігію, яка належить до регіональних
А буддизм   В індуїзм
Б іслам   Г християнство

6. Що таке «несправжня урбанізація»?
А переселення населення з міст у приміську зону
Б збільшення кількості міського населення завдяки його зосередженню в малих містах
В зменшення кількості міського населення і його частки в загальній кількості населення країни
Г відставання темпів розвитку економічної бази міст від темпів зростання їх людності

7. У яких видах економічної діяльності зайнята найбільша частина працюючих в Україні?

А промисловості

В сфері послуг

Б сільському господарстві

Г сфері управління

8. Установіть відповідність між мовними сім'ями і народами, які розмовляють мовами, що належать до цих сімей

1 алтайська

А араби

2 індоєвропейська

Б китайці

3 семіто-хамітська

В кримські татари

4 уральська

Г румуни

Д угорці

9. Для чого і яким чином уряди країн здійснюють демографічну політику?

10. Які є види міграцій за причинами виникнення?

11. Як групують міста за виконуваними функціями?

12. В яких регіонах України найбільш різноманітний етнічний склад населення? Чому?

Розділ V. Природа та населення свого адміністративного регіону

ПЛАН ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕГІОНУ

1. Розміри території та особливості географічного положення (площа, форма, крайні точки території, фізико-, економіко- і транспортно-географічне положення).
2. Історія формування і розвитку території, адміністративно-територіальний поділ регіону.
3. Характеристика природних умов і ресурсів (рельєфу, геологічної будови і корисних копалин, клімату і внутрішніх вод, ґрунтово-рослинного покриву, тваринного світу і ландшафтів).
4. Особливості природокористування, екологічна ситуація, охорона природи (об'єкти природно-заповідного фонду).
5. Кількість і рух населення (природний і механічний), статеві-віковий склад, демографічна ситуація.
6. Розселення населення (густота населення, міське і сільське розселення, найбільші міста, їх функції і значення, характеристика адміністративного центру регіону).
7. Етнічний і релігійний склад, особливості культури і побуту населення.
8. Трудові ресурси та особливості зайнятості населення.
9. Географічні назви регіону (походження назв адміністративних центрів регіону і району, поселення вашого проживання, назви складових частин рідного поселення (мікрорайонів, «кутків», вулиць, майданів) і його околиць (полів, лісів, доріг тощо), природних географічних об'єктів вашої місцевості (річок, струмків, джерел, ставків, ярів, балок, горбів, долин та ін.).

ПРОВЕДІТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ (екскурсія)

Під час екскурсії ознайомтеся з об'єктами природи своєї місцевості. З'ясуйте, чи належать вони до природно-заповідного фонду України (загальнодержавного і місцевого значення). Дослідіть, які компоненти природи в них охороняються або потребують охорони.

Найвищі точки гірських масивів і рівнинної частини території України

Гора	Висота, м	Місцезнаходження	Гора	Висота, м	Місцезнаходження
Українські Карпати			Кримські гори		
Говерла	2061	Чорногора	Роман-Кош	1545	Бабуган-Яйла
Бребенескул	2035	»	Демір-Капу	1540	Нікітська яйла
Піп-Іван Чорногірський	2022	»	Зейтін-Кош	1534	Бабуган-Яйла
Петрос	2020	»	Кемаль-Егерек	1529	Нікітська яйла
Гутин-Томнатик	2016	»	Еклізі-Бурун	1527	Чатирдаг
Ребра	2010	»	Рока	1346	Ай-Петринська яйла
Піп-Іван Мармароський	1936	Мармароський масив	Демерджи	1239	Демерджи-Яйла
Рівнинна частина України					
Блиzniці	1882	Свидовець	Берда	515	Хотинська височина
Лопушна	1836	Горгани	Камула	471	Подільська височина
Чивчин	1766	Чивчинські гори	Могила-Мечетна	367	Донецька височина
Стій	1681	Полонинський хребет	Бельмак-Могила	324	Приазовська височина

Додаток 2

Найбільші річки України

Назва річки	Куди впадає	Довжина, км		Площа басейну, тис. км ²
		загальна	у межах країни	
Дніпро	Чорне море	2 201	981	504,0
Південний Буг	» »		806	63,7
Дністер	» »	1 362	705	72,1
Сіверський Донець	Дон	1 053	672	98,9
Десна	Дніпро	1 130	591	88,9
Горинь	Прип'ять	659	579	22,7
Інгулець	Дніпро		549	14,9
Псел	»	717	500	22,8
Західний Буг	Вісла	772	392	73,5
Дунай	Чорне море	2 960	174	817,0

Додаток 3

Найбільші озера України

Назва озера	Місцезнаходження	Площа, км ²	Максимальна глибина, м
Дністровський лиман	Узбережжя Чорного моря	360,0	2,7
Сасик (Кундук)	» »	204,8	3,9
Тилігульський лиман	» »	170–150	21,0
Молочний лиман	» »	168,0	3,0
Ялпуг	Басейн Дунаю	149,0	6,0
...			
Світязь	Басейн Західного Бугу	24,2	58,4

Деякі показники характеристики території та населення
регіонів України (станом на 1 січня 2020 р.)

Регіон (автономна республіка, область, місто)	Площа терито- рії, тис. км ²	Кількість поселень			Кількість наявного населен- ня, тис. осіб	Показник народжува- ності у 2019 р., ‰	Показник смертності у 2019 р., ‰
		міст	селищ місь- кого типу	сіль- ських			
Україна	603,7	461	882	28376	41902 ¹	8,1	14,7
АР Крим	26,1	16	56	947	...	...	...
Вінницька	26,5	18	29	1456	1545	7,6	15,5
Волинська	20,1	11	22	1054	1031	10,1	12,9
Дніпропетровська	32,0	20	45	1436	3177	7,1	16,0
Донецька	26,5	52	131	1115	4131	...	...
Житомирська	29,8	12	43	1613	1208	7,9	16,4
Закарпатська	12,8	11	19	578	1254	10,4	12,4
Запорізька	27,2	14	22	914	1687	6,8	16,4
Івано-Франківська	13,9	15	24	765	1386	8,8	12,8
Київська (без м. Києва)	28,1	26	30	1126	1781	8,8	16,4
Кіровоградська	24,6	12	27	991	933	6,8	16,4
Луганська	26,7	37	109	780	2135	...	...
Львівська	21,8	44	34	1850	2512	8,7	13,0
Миколаївська	24,6	9	17	885	1119	7,1	15,2
Одеська	33,3	19	33	1123	2377	8,8	13,9
Полтавська	28,7	15	20	1805	1387	6,5	16,4
Рівненська	20,0	11	16	999	1153	10,7	12,3
Сумська	23,8	15	20	1455	1068	6,0	16,2
Тернопільська	13,8	18	17	1023	1039	7,6	14,2
Харківська	31,4	17	61	1673	2658	6,8	15,2
Херсонська	28,5	9	31	658	1028	8,1	15,5
Хмельницька	20,6	13	24	1414	1255	7,9	15,4
Черкаська	20,9	16	15	824	1192	6,4	16,4
Чернівецька	8,1	11	8	398	902	9,2	12,3
Чернігівська	31,9	16	29	1465	991	6,1	18,6
м. Київ	0,8	1	-	-	2967	11,0	11,2
м. Севастополь (міськрада)	0,9	2	1	29	...	...	...

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь.

Навчальне видання

Бойко Валентина Михайлівна

Дітчук Ігор Львович

Заставецька Леся Богданівна

ГЕОГРАФІЯ

Підручник для осіб з особливими
освітніми потребами 8 класу
(Н 54.1 — Н 54.2)
(у 2-х частинах)

Частина 2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО.

Редактор Т. П. Янковська
Коректор Л. А. Марченко
Верстка І. А. Білокінь
Художнє оформлення Т. В. Бусел
Ілюстрації О. І. Шупляк

Формат 60X90/8. Ум. друк. арк. 28,50.
Обл. вид. арк. 11,97. Наклад 1715 прим.

Замовлення
ТОВ «Видавництво «Перун»
08205, Київська обл., м. Ірпінь,
вул., Київська 73а, тел.: +380980063114
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру: серія ДК № 5996 від 07.02.2018.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
Свідоцтво про внесення
суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6115, від
29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»